

ACTA HISTRIAE
27, 2019, 2

UDK/UDC 94(05)

ISSN 1318-0185 (Print)
ISSN 2591-1767 (Online)

Zgodovinsko društvo za južno Primorsko - Koper
Società storica del Litorale - Capodistria

ACTA HISTRIAE
27, 2019, 2

KOPER 2019

ISSN 1318-0185 (Tiskana izd.)
ISSN 2591-1767 (Spletna izd.)

UDK/UDC 94(05)

Letnik 27, leto 2019, številka 2

**Odgovorni urednik/
Direttore responsabile/
Editor in Chief:**

Darko Darovec

**Uredniški odbor/
Comitato di redazione/
Board of Editors:**

Gorazd Bajc, Furio Bianco (IT), Flavij Bonin, Dragica Čeč, Lovorka Čoralic (HR), Darko Darovec, Marco Fincardi (IT), Darko Friš, Aleksej Kalc, Borut Klabjan, John Martin (USA), Robert Matijašič (HR), Aleš Maver, Darja Mihelič, Edward Muir (USA), Egon Pelikan, Luciano Pezzolo (IT), Jože Pirjevec, Claudio Povalo (IT), Marijan Premović (MNE), Vida Rožac Darovec, Andrej Studen, Marta Verginella, Salvator Žitko

**Uredniki/Redattori/
Editors:**

Gorazd Bajc, Urška Lampe, Arnela Abdić

**Prevodi/Traduzioni/
Translations:**

Urška Lampe (slo.), Gorazd Bajc (it.), Petra Berlot (angl., it.)

**Lektorji/Supervisione/
Language Editor:**

Urška Lampe (angl., slo.), Gorazd Bajc (it.), Arnela Abdić (angl.)

**Stavek/Composizione/
Typesetting:**

Založništvo PADRE d.o.o.

**Izdajatelj/Editori/
Published by:**

Zgodovinsko društvo za južno Primorsko - Koper / Società storica del Litorale - Capodistria® / Inštitut IRRIS za raziskave, razvoj in strategije družbe, kulture in okolja / Institute IRRIS for Research, Development and Strategies of Society, Culture and Environment / Istituto IRRIS di ricerca, sviluppo e strategie della società, cultura e ambiente®

Sedež/Sede/Address:

Zgodovinsko društvo za južno Primorsko, SI-6000
Koper-Capodistria, Garibaldijeva 18 / Via Garibaldi 18
e-mail: actahistriae@gmail.com; www.zdjp.si

Tisk/Stampa/Print:

Založništvo PADRE d.o.o.

Naklada/Tiratura/Copies:

300 izvodov/copie/copies

**Finančna podpora/
Supporto finanziario/
Financially supported by:**

Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije / Slovenian Research Agency, Mestna občina Koper, Luka Koper d.d.

**Slika na naslovnici/
Foto di copertina/
Picture on the cover:**

Tempelj Al-Khazneh v Petri, v Jordaniji, prestolnici Nabatejskega kraljestva / Il tempio di El Khasneh a Petra, in Giordania, la capitale del Regno nabateo / Al-Khazneh temple in Petra, Jordan, the capital of the Nabatean Kingdom (Wikimedia Commons).

Redakcija te številke je bila zaključena 30. junija 2019.

Revija Acta Histriae je vključena v naslednje podatkovne baze / Gli articoli pubblicati in questa rivista sono inclusi nei seguenti indici di citazione / Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in: Thomson Reuters: Social Sciences Citation Index (SSCI), Social Scisearch, Arts and Humanities Citation Index (A&HCI), Journal Citation Reports / Social Sciences Edition (USA); IBZ, Internationale Bibliographie der Zeitschriftenliteratur (GER); International Bibliography of the Social Sciences (IBSS) (UK); Referativnyi Zhurnal Viniti (RUS); European Reference Index for the Humanities and Social Sciences (ERIH PLUS); Elsevier B. V.: SCOPUS (NL)

Vsi članki so v barvni verziji prosto dostopni na spletni strani: <http://www.zdjp.si>.
All articles are freely available in color via website <http://www.zdjp.si>.

VSEBINA / INDICE GENERALE / CONTENTS

Mohammed Al-Nasarat: Ceremonies and Rituals in Nabataeans Society (312 BC – 106 AD)..... 199
Cerimonie e riti nella società dei Nabatei (312 A.C. – 106 D.C.)
Svečanosti in obredi v nabatejski družbi (312 BC – 106 AD)

Simon Malmenvall: »Latinsko–grški« (katoliško–pravoslavni) odnosi v jeruzalemskem kraljestvu: primer potopisa staroruskega igumana Danijela 233
Le relazioni tra «latini e greci» (cattolici e ortodossi) nel Regno di Gerusalemme: il diario di viaggio del igumeno Daniele della Terra dei Rus'
»Latin–Greek« (Catholic–East Orthodox) Relations in the Kingdom of Jerusalem: The Case of the Travel Diary of Hegumen Daniel from Rus'

Agustí Alcoberro: From Barcelona to Timișoara and Belgrade – with stops in Vienna. Exiles from the War of the Spanish Succession (1702–1714) to the Ottoman–Venetian war (1714–1718) 255
Da Barcelona a Timișoara e Belgrado, con fermate a Vienna. L'esilio dalla guerra di successione Spagnola (1702–1714) alla guerra Turco–Veneziana (1714–1718)
Iz Barcelone do Temišvara in Beograda – s postanki na Dunaju. Izgnanci med špansko nasledstveno vojno (1702–1714) in beneško–avstrijsko turško vojno (1714–1718)

Andrej Rahten: Šentiljska šola med dvema državama. Prevrta v luči šolske kronike Silvestra Košutnika 279
La scuola di Šentilj tra due stati. Il rovesciamento del potere alla luce della cronaca scolastica di Silvester Košutnik
The School of Šentilj between the Two States. The Overturn as Reported in the School Chronicle of Silvester Košutnik

Gregor Novak: Mariborski župani in pot do uspešne elektrifikacije mesta	297
<i>I sindaci di Maribor e il percorso di successo dell'elettrificazione cittadina</i>	
<i>Mayors of Maribor and the Way to Successful Electrification of the City</i>	
Andreja Valič Zver: Jože Pučnik: dialog z Ljubom Sircem	315
<i>Jože Pučnik: dialogo con Ljubo Sirc</i>	
<i>Jože Pučnik: Dialogue with Ljubo Sirc</i>	
Dejan Jović: Interpretiranje „Domovinskog rata“ (1991–1995) u procesu rekonstruiranja hrvatskog nacionalnog identiteta	341
<i>L'interpretazione della «Guerra patriottica» (1991–1995) nel processo di ricostruzione dell'identità nazionale croata</i>	
<i>Interpreting the “Homeland War” (1991–1995) and Re-Construction of Croatian National Identity</i>	
Navodila avtorjem	359
<i>Istruzioni per gli autori</i>	362
<i>Instructions to authors</i>	366

CEREMONIES AND RITUALS IN NABATAEANS SOCIETY (312 BC – 106 AD)

Mohammed AL-NASARAT

Al-Hussein bin Talal University, Department of History, P.O. Box 20, 71882 Ma'an, Jordan
e- mail: mohammed-nasarat@ahu.edu.jo

ABSTRACT

Festivals were a significant part of life in ancient Nabataea (312 BC–106 AD) and were a central part of worshipping the gods. Some of the most important festivals of ancient Nabataea were held in honour of the main principle god Dushara. These festivals celebrated the powers of the gods and Nabataean kings and allowed the Nabataean citizens to show their respect. Hence, in this paper, we will try to determine what ceremonies were held in the ancient Nabataea, and the rituals associated with these festivals. Moreover, studies the social traditions and religious practises related to these events, the time of the ceremonies and banquets which be held near the tombs and temples. The article based on interdisciplinary historiographical and anthropological studies and Nabataean inscriptions, as well as the review of ancient historical and contemporary materials and written accounts, I finish my paper with the discussion of the application of my research findings.

Keywords: Nabataeans, Ceremonies, Festivals, Rituals, Religious Practises, Nabataeans gods

CERIMONIE E RITI NELLA SOCIETÀ DEI NABATEI (312 A.C. – 106 D.C.)

SINTESI

Le feste erano una parte molto importante della vita nell'antica Nabatene (312 a.C.–106 d.C.) e costituivano una parte centrale nell'adorazione degli dei. Tra le più importanti si tenevano in onore del dio principale Dushara. Queste feste celebravano il potere degli dei e dei re nabatei consentendo ai cittadini di portare loro rispetto. Nel saggio proveremo a determinare quali cerimonie si svolgevano nell'antica Nabatene e i rituali associati a queste feste, inoltre, prenderemo in esame le tradizioni sociali e le pratiche religiose relative a questi eventi, i tempi delle cerimonie e dei banchetti che si tennero vicino alle tombe e ai templi. Sulla base di studi interdisciplinari, sia storiografici che antropologici, come pure delle iscrizioni nabateani, prendendo anche in considerazione una vasta panoramica di materiali storici antichi e contemporanei e resoconti scritti, l'articolo infine propone una discussione intorno all'applicazione dei risultati della ricerca.

Parole chiave: Regno dei Nabatei, cerimonie, feste, rituali, pratiche religiose, divinità dei Nabatei

INTRODUCTION

Almost every society has ceremonies and festivals that have retained a ritualistic character over the centuries (Girard, 1977, 127). Merkel says that festivals represent a conduit for the ongoing processes of identity construction and articulation, as well as the expression of the relationship between people and place (Merkel, 2014, 33).

Due to limited sources, little is known about Nabataean ceremonies and festival practises. Also, the Nabataeans left no written sources that document their history. Nevertheless, there are different sources from which one can reconstruct aspects of their political, social, and cultural life. The primary sources are Greek and Roman accounts such as Diodorus of Sicily and Strabo, in addition to the scattered Nabataean inscriptions from Petra and different regions of the Nabataean kingdom (Janif, 2006, 341). While the activities we think of as “ritual” can be found in many periods and places, the formal study of ritual is a relatively recent and localized phenomenon (Bell, 1997, 1).¹ The Nabataeans had many rituals and ceremonies important for their beliefs, although these rituals are not necessarily a bastion of social conservatism, but through their liminal processes, they hold the generating source of culture and structure (Turner, 1988, 158). Hence, by definition ritual is associated with social transitions while ceremony is linked with social states (Turner, 1988, 158).

The festival and ceremony calendar² of the Nabataeans, like that of many people and civilizations in the Near East (Sachet, 2010, 249; Janif, 2006, 341) often revolved around birth, death, religious, weddings, circumcision, and gods. The daily worship in ancient Nabataea, took place inside the temples, and in celebrations, the statues of the deities were tended by priests to the temple (Villeneuve and al-Muheisen, 2003, 84), and they burned incense and carried fans. Ordinary people worshipped their gods at home.

By the end of the fourth and beginning of the fifth century, in what was formerly the Nabataean kingdom, pagan public festivals were superseded by Christian ceremonies led by the bishop and ecclesiastical hierarchy (Bayliss, 1999, 66).

NABATAEAN FESTIVALS³

It is fundamental to ask what the Nabataeans say about themselves. Unfortunately, we have no contemporary Nabataean writer who offers such a perspective. In the absence of any Nabataean literary sources, we are compelled to turn to

1 For more information of the study of the ritual and the early theories related to the styles of interpretation of it at various times, see, Bell, 1997, 3–10; Alexander and Jacobs, 1998, 23–42.

2 For more information of Nabataean calendar see, Alzoubi, 2016, 301–309.

3 The term festival derives “from the Latin *festum*, which means public joy, merriment or abstinence from work in honor of the gods”. Thursby, 2009, 16. A Festival is an event, a social phenomenon held in a special day or period, celebrated by a community, whether sacred, public or private celebration. Steiner, 1955, 10. The word celebration is derived from the Latin *celeber* “numerous and much frequented” Thursby, 2009, 16.

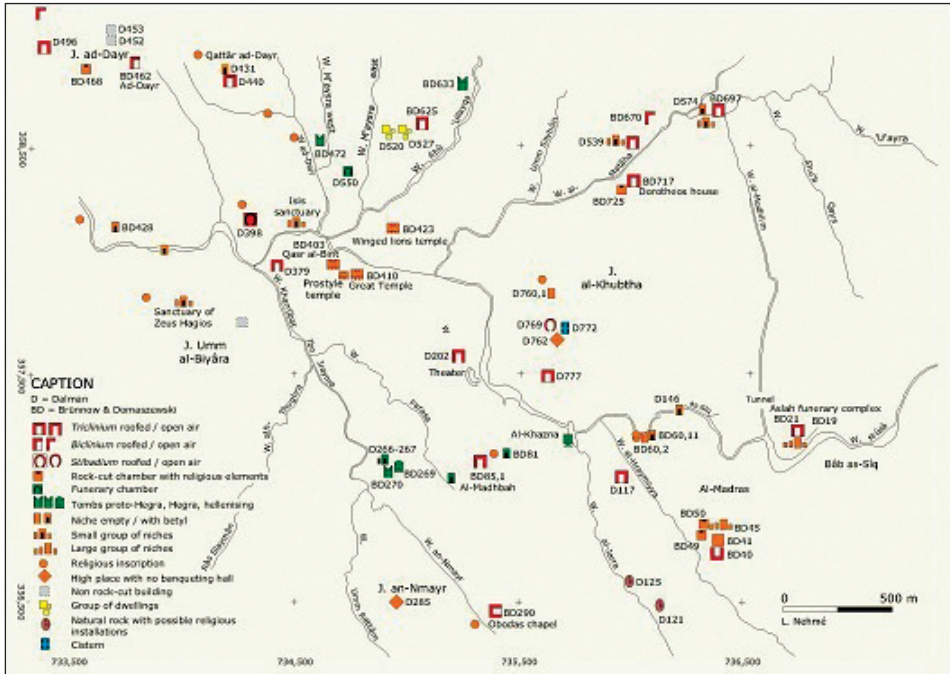

Fig. 1: The distribution of the main sanctuaries and banqueting halls in Petra (Nehmé, 2010, 19).

the inscriptions they left as well as foreign sources. The sources regarding the Nabataean festivals are relatively scarce and there is much that we do not know about the Nabataean culture. Literary and archaeological sources⁴ reveal different major types of Nabataean ceremonies every year. These can be classified as follows:

Early festivals

Around the fourth century BC, the Nabataeans were nomadic people. Diodorus of Sicily gives us a detailed description of their early lifestyle. He describes them as Arabs, some of whom raise camels, others sheep, and they pasture them in the desert (Diodorus of Sicily, The Library of History.19.94.1-10; Negev, 1977, 574). They are exceptionally fond of freedom and use the desert as a fortress. They are difficult to overcome in war (Diodorus of Sicily, The Library of History.19.94.1-10). This is the first mentioned to the Nabataeans as nomads and

4 All information from archaeological evidence sheds light on the daily life of the Nabataean.

depended in their livelihood on herding and commerce. The Greek Geographer Strabo described their capital Petra as a wealthy metropolis. He says that “their homes, through the use of stone, are costly; but, on account of peace, the cities are not walled. Most of the country is well supplied with fruits except the olive; they use sesame-oil instead. The sheep are white-fleeced and the oxen are large, but the country produces no horses. Camels afford the service they require instead of horses” (Strabo, Geography, 16.4.26).

The first indication to festivals among the Nabataean is based on the testimony of Hieronymus of Cardia⁵ preserved in Diodorus of Sicily, in his description of the military expeditions launched by Antigonos Monophthalmus (the one Eyed) against the Nabataean Arabs⁶ (Diodorus of Sicily, The Library of History.19.94.1-10). Diodorus says “It appears that such are the customs of the Arabs. But when the time draws near for the gathering at which those who dwell round about are accustomed to meet, some to sell goods and others to purchase things that are needful to them, they travel to this meeting, leaving on a certain rock their possessions and their old men, also their women and their children. This place is exceedingly strong but unwalled, and it is distant two days’ journey from the settled country” (Diodorus of Sicily, The Library of History.19.94.1-10). Unfortunately, Diodorus’ account did not give us any information about the location of this festival of the Nabataeans. As a matter of fact, no attention has been given to this question, however some scholars have argued that the Nabataean festival or gathering may have been carried out in Hūrāwa (Khirbet et-Tannur)⁷ (Peterson, 2006, 48). The presence of several altars, *triclinia*⁸, as well as sherds of Nabataean drinking vessels in the temple of Hūrāwa measuring (40 m x 48 m), supports the assumption that the place was important site of pilgrimage in the Nabataean period (Ball, 2000, 350; Peterson, 2006, 68).

Although Retsö says that site of gathering located in Avdat (Obodas) in the Negev, depending on the presence of the Nabataeans there already in the fourth century BC (Retsö, 2003, 226). J. Patrich suggests that the location of the assembly was not far from Petra the capital of the Nabataeans (Patrich, 2015, 479). Even though it cannot be proved, the candidacy of Khirbet et-Tannur or Avdat as the location mentioned by Hieronymus is quite strong. From the description provided by Diodorus it is clear that the early Nabataeans were tent-dwelling nomadic pastoralist, which makes it likely that the gathering took place not far from North Arabia the origin of the Nabataeans or somewhere in the area south of Petra close to Dumat al-Jundal (ancient Dūmah) or Taima.

5 The account of Hieronymus of Cardia preserved in Diodorus of Sicily remains the oldest detailed historical reference regarding Nabataean society and its customs.

6 For more on the routes undertaken by the two expeditions of Macedonian armies, see Patrich, 2015, 475–483.

7 Located 7 km south of Khirbet edh-Dharih in central Jordan, a Nabataean temple site located 300 m. above Wadi el-Hasa on the summit of Jebel Tannur. Peterson, 2006, 67.

8 The first known triclinia are dated by an inscription to the early 1st century BC while larger rooms were built from the early 1st century AD. Sachet, 2010, 259.

Diodorus also says that „after waiting for this season, Athenaeus set out for the rock with his army in light marching order. Covering the twenty-two hundred stades from the district of Idumaea in three days and the same number of nights, he escaped the attention of the Arabs and seized the rock at about midnight“ (Diodorus of Sicily, *The Library of History*.19.94.1-10). The ancient sources did not provide us with any clarifications of this season and banquets (Fig.1)⁹ which were held in Nabataea.

But, it is worth mentioning that, from the description in this passage of the Athenaeus expedition, and the mention that he waited for a season, that the Nabataeans had a calendar or organized their festivals at a particular time of the year. This brings us to ask: did the Nabataeans have a fixed time for celebrations, or for sacred time (Pilgrimage). However, neither of the Nabataean inscriptions nor sources provides us with information about regularly recurring festival (Healey, 2001, 160). Hammond mentions that “the celebration by the Nabataeans of festivals occasion, related to cyclic sacred seasons” (Hammond, 1973, 104). Also, the recurring mentions of the months of Nisan, Ab, and Tishri in the inscriptions, suggest these were times for special festivals and sacrifices (Hammond, 1973, 104).¹⁰

Strabo in the 1st century¹¹ AD is our primary literary source for our knowledge of the social and cultural environment of the Nabataeans during this period. He mentions that “The king is so democratic that, in addition to serving himself, he sometimes even serves the rest himself in his turn. He often renders an account of his kingship in the popular assembly, and sometimes his mode of life is examined. The king has as chief administrator one of his companions, who is called ‘brother’” (Strabo, *Geography*, 16.4.26.21). He, also reveals more aspects of social life in Nabataea, and he said: “It is exceedingly well governed. At any rate Athenodorus, a philosopher and companion of mine, who had been to the city of the Petraeans, used to describe their government with admiration. For he said that he found both many Romans and many other foreigners sojourning there, and that he saw that the foreigners often engaged in lawsuits, both with one another and with the natives, but that none of the natives prosecuted one another, and that they in every way kept peace with one another” (Strabo, *Geography*, 16.4.21).

Strabo reports that the Nabataeans prepare common meals together in groups of thirteen persons and that they have two girl-singers for each banquet. The king holds many drinking-bouts in magnificent style, but no one drinks more than eleven cupfuls, each time using a different golden cup (Strabo, *Geography*, 16.4.26). These are either royal banquets, which were perhaps held for diplomatic purposes (Sachet, 2010, 249), or they were dedicated to religious or funerary affairs (al-Salameen and

9 Banquets have been a widespread theme in Classical Antiquity, and in Nabataean inscription. The banqueting halls, 118 of which have been recorded. Nehmé, 2010, 20. On the Banquets in Antiquity, see Slater, 1991; Al-Theeb, 2014, 175.

10 For more on the Nabataean months, see Healey, 1993, 105; Healey, 2001, 160.

11 Strabo in his accounts about Nabataean based on accounts of his friend, the philosopher Athenodorus of Tarsus. MacDonald, 2013, 151.

Fig. 2: Nabataean inscription mentioned the word *mrzh* (Nehmé, 2012, 203).

Falahat, 2012, 48). It has been suggested that these may be secular celebrations (Healey, 2001, 167). However, if these banquets are religious, they could be linked with a festival organized in early January, as referred to in a text by Epiphanius, discussed below (Peterson, 2006, 50).

Archaeological excavations uncovered some banquet places and these were normally annexed to the temples elsewhere (Glueck, 1965, 190; Alzoubi, Masri and al Ajlouny, 2013, 155). The use of eleven cupfuls each time record by Strabo suggests that the customs of the Nabataeans considered any vessel as being unclean.¹² From the Nabataean inscriptions, we know that symposia¹³ were held in many different places in Petra. A short inscription in Beidha¹⁴ dated to the first half of the 1st century AD is related to a *symposium* (a *marzēah* in Nabataean).¹⁵ It reads as follows: “In

12 Negev mentions that the Nabataean used inferior quality of cupfuls and pottery vessels in daily use, this kind of vessels use at a single meal for once. Negev, 1971, 127.

13 A convivial party (as after a banquet in ancient Greece), with music and conversation.

14 Located about 5 km to the North of Petra, it was a significant agricultural spot within the outskirts of Petra during the Nabataean period. al-Salameen, 2004.

15 The word *mrzh* was a common term in the Levant; it is vocalized differently from place to place. The word also occurs in literary and epigraphic references spanning three thousand years and number of locations. McLaughlin, 2001, 1–3. It could refer to a feast, the association of participants, and possibly the meeting-place where the association gathered to feast. al-Salameen and Falahat, 2012, 46, and it is ritual and cultic meals in Semitic inscriptions. Sachet, 2010, 250. *mrzh* could be considered as a place dedicated to sitting in order to eat and drink. Nehmé, 2013, 114.

pious remembrance and peace to Ghanimu, the symposiarch and his son Wa'ilu" (Zayadine, 1976, 139). The inscription mentions Ghanimu, who is *rb mrzḥ*, i.e. "chief of the *marzeah*".

Another inscription near ed-Deir, which could be the sanctuary of the deified Nabataean king Obodas I¹⁶, mentions a symposium in honour of the latter led by a priest¹⁷ (Zayadine, 1976, 139–142; Nehmé, 2012, 182–183; Nehmé, 2013, 117, 124). The whole sanctuary found in the Nmayr area at Petra which dedicated to Obodas was abandoned in the early second century AD, after the annexation of the Nabataean kingdom¹⁸ (Nehmé, 2012, 190; Nehmé, 2013, 117). Dalman reports that the plateau in the region of ed-Deir would have been used as a stage for large public ceremonies¹⁹ (Dalman, 1908, 273; Nehmé, 2012, 191). In Avdat, in the Negev, a *marzeah* of Dushara²⁰, the god of Gaia²¹ is mentioned (Negev, 1963, 113–124).²² This inscription indicates the use of the *triclinia* of Petra as centres of religious symposia and is a good illustration of Strabo's account (Zayadine, 1976, 139). A Short Nabataean inscription also from Gaia (Wadi Musa) dated to the reign of the King Aretas IV (9 BCE–40 CE), refers also to the *rb mrzḥ* head of the symposium who/which is in Gaia (al-Salameen and Falahat, 2012, 43). This term and its rituals are associated with *triclinia* as we shall see (Healey, 2001, 167). It is worth mentioning that, the *marzeah* dedicated to the worship of any of the gods (Healey, 2001, 167), as it clear from the ed-Deir inscription which refers to "the *marzēah* of Obodas the god".

Unfortunately, these inscriptions do not inform us that these *symposia* were appointed on a yearly basis. There are no Nabataean sources, and the inscriptions give a few details on the participants to these banquets. We suggest however such categories, such as traders, soldiers, scribes, workmen and slaves (Healey, 2001, 166).

An interesting account is given by Cornelius Tacitus in 14 AD. He mentions that Aretas IV, the king of the Nabataeans, held a banquet in Rome at which golden crowns of great weight were presented as gifts. This banquet was organised when

16 For more information of burial place of a deified king named Obodas, see Retsö, 2003, 226.

17 The text of the inscription reads 'May 'Obaydu son of Waqihel and his companions, the *marzēah* of Obodas the god, be remembered'. al-Salameen and Falahat, 2012, 47. It seems that the whole of the ed-Deir complex was devoted to the cult of the king Oboda. Zayadine and Farajat, 1991, 284. For more information of Obodas the god and their inscriptions, see Nehmé, 2012, 184–188.

18 The sanctuary contains five banquet rooms, four of which are rupestres and one is masonry. In addition, a fragment of inscription incised on a marble plaque, uncovered during the excavations of the Chapel, contains the word *mrzḥ*. Nehmé, 2012, 203. (Fig. 2).

19 An inscription found by Brünnow in al-Madras at Petra contains the expression "in the presence of Dūšarā and Obodas". Nehmé, 2013, 124. This is very interesting to note the link between Nabataean kings and their deities.

20 Dushara was the main deity worshipped by the Nabataean and his consort al-'Uzza. Also, Dushara represent the local deity of southern Jordan and Sinai, sometimes called 'Lord of the House'. Healey, 1993, 36; Healey, 2001, 75; Alpass, 2013. The cult of Dushara remained after the annexation of Nabataean realm by Trajan in AD106. el-Khouri, 2002, 101–104. Retsö, 2003, 226.

21 Ancient name of Wadi Musa, a name which was derived from the spring of 'Ayn Musa. The word Gaia mentioned frequently in the Nabataean inscriptions. Healey 2001, 89–90. On the meaning of the word, see al-Salameen and Falahat, 2012, 41–42.

22 For more on the Avdat inscription, see Nehmé, 2012, 193.

Fig. 3: Limestone bust of a Muse (Melpomene) (photo by Prof. Zeyad al-Salameen, Jordan Archaeological Museum).

Tiberius replaced Caesar Augustus in Rome (Tacitus, 1906, II, 57; Lawlor, 1974, 112). It is understandable that Aretas would be found in Rome since Rome and Petra were at that time on good terms. Perhaps the banquet was given in honour of Tiberius himself.

Strabo also provides much information about the Nabataean festivals and the rituals which accompanied these ceremonies. He reports: “They worship the sun, building an altar on the top of the house, and pouring libations on it daily and burning frankincense” (Strabo, Geography, 16.4.26). This is an important passage referring to Nabataean religion.²³ It appears that the Nabataeans practised their religious rites inside their own homes. Sun-worship was widespread in the cults of Nabataea, and in the many cities in the Syria such as Palmyra in Syrian Desert, Heliopolis, the

²³ Some anthropologists believed that the religion “did not arise in the explanations of animism but in activities that cemented the bonds of community, and the religion rooted not only in speculative myths about the nature of things but also in rituals that essentially worshiped divine representations of the social order itself”. Bell, 1997, 4.

modern Baalbek, and Edessa in the north,²⁴ whose populations were mainly Arabic (Janif, 2006, 341). It seems that the supreme Nabataean deity Dushara had solar nature, and identified with sun god in the local religion (Healey, 2001, 104). Many scholars have found evidence of the importance of the Sun-cult among the Nabataeans and the Arabs (Healey, 2001, 104; Janif, 2006, 344).

Also, recent discoveries in the tombs under the Khazneh in Petra revealed large quantities of burnt incense as well as the remains of small altars. In addition, burnt animal bones, potsherds, fragments of iron and incense, were discovered outside the entrance to the tomb under the Khazneh (Wadeson, 2011, 9). These findings may reflect a variety of offerings to the dead, and the remains of funerary meals. Also, as well as offerings which could generally be classed as food, the Nabataeans gods received gifts of drink, especially wine or milk. This was usually poured out before the deity or on his alter (Parke, 1977, 33).

Glueck mentions that “on special holidays and particular festivals, such as marked, for instance, the spring and fall equinoxes, multitudes from all corners of the kingdom must have made pilgrimages to Jebel Tannur to ascend it and bring offerings to the gods ensconced in its temple. It stood in solitary splendour on top of its holy hill, ...” (Glueck, 1965, 78). Deities were portrayed in both aniconic and anthropomorphic configurations (Ward, 2016, 150).

Villeneuve and Muheisen (2003, 87–90) have suggested that priests lived at Khirbet edh-Dharh and performed special festivals at Khirbet et-Tannur²⁵ with cult objects brought from Khirbet edh-Dharh (Healey, 2001, 166). On some day in February, a special celebration was held on a day when “sunrise and sunset are on the line perpendicular to the axis of the temple, but we may guess that the orientation of the temple and of the whole sanctuary complex was guided mainly by the natural features of the ground at the spot” (Al-Muheisen and Villeneuve, 2003, 87). It seems that the gods of edh-Dharh were probably conceived as the masters of the solstices and those of et-Tannur as the masters of the equinoxes (Al-Muheisen and Villeneuve, 2003, 87; Janif, 2006, 348).

According to Villeneuve and Muheisen “... it is almost certain that the pilgrimages to et-Tannur were enacted in relation to sunrise (temple gates to the east) or sunset, and took place perhaps only at the equinoxes, with essential phases of the cult at sunrise, at midnight, or at sunset. This fact is hardly surprising, considering the abundance of astral symbols in the sculpture of et-Tannur. The edh-Dharh temple is oriented north, 13°38' east. This unusual orientation, of course, does not exclude a special celebration on some day in February, when sunrise and sunset are on the line perpendicular to the axis of the temple.” (Al-Muheisen and Villeneuve, 2003, 87).

24 Julian, in his *Hymn to Helios*, says that the Edessans had worshipped the sun “from time immemorial”. Julian the Apostate, 1913, 1–150.

25 The Khirbet edh-Dharh is larger than Khirbet et-Tannur, being the center of a very large Nabataean community. Glueck suggested that edh-Dharh and et-Tannur temples served local needs. The excavations in both temples reveal the presence of several structures belonging to earlier periods. Glueck, 1937–1939, 47.

Caner describes similarly festival a held by the Saracens²⁶ in Mount Sinai, during the fifth century AD. He says: “and on this mountain, on a part of the mountain, the Saracens have set up their own idol, made of marble white as snow... when the time of their festivals arrives with a new moon, before the moon has risen on the day of their feast, the marble begins to change colour; as soon as the moon appears, when they begin to worship, the marble turns black as pitch. When the time of the festivals is over, it returns to its original colour. We were totally amazed by this.”²⁷ (Caner, 2010, 259).

There is a *triclinium* in one of the rooms of the Qasr el-Bint temple at Petra, Khirbet et-Tannur, and Khirbet edh-Dharih.²⁸ The *triclinia* in both temples et-Tannur and edh-Dharih are along the courtyard of the main temple; and this suggests that they have a religious function (Healey, 2001, 167). Recent excavations at Dharih and et-Tannur have confirmed that the complexes could provide the infrastructure such as public baths for a large number of worshippers, especially, during the festival days (Al-Muheisen and Villeneuve, 2003, 91). The presence of the facilities in both temples, helped to accommodate the large public ceremonies. Glueck describes the Khirbet et-Tannur as follows: “There is a series of rooms on the north and south sides of the inner temple area and the outer court, where, in all probability, the temple functionaries lived and the pilgrims feasted and lodged...”²⁹

Al-Muheisen says that the temples were not the only places where such celebrations were held; they were also held in the theatre in Petra and Bosra (Glueck, 1970, 198). Excavations in the area of the Temenos Gate in Petra have revealed Hellenistic and Roman influences on the Nabataeans in drama and celebration. This is clear from the limestone bust of a Muse (Melpomene³⁰ the daughter of Zeus) holding a theater mask (McKenzie, 2003, 168) (Fig. 3). Masks are among the necessary tools of many primitive people, but we cannot answer with certainty the questions raised by their presence. What do they represent? What is their purpose? How did they originate? (Girard, 1977, 176). This means that dances were sometimes part of a religious ritual in Nabataea,³¹ accompanied supported by songs, as Epiphanius says in his account. The theatres were used after the end of the festivals to honour the victors and loyal citizens (Kammerer, 1929, 411). Some scholars say that the masked and costumed dances reenact sacred tales claimed to be part of the Nabataean’s history, and social status is directly linked to possession of such dances and the pedigree that they imply (Bell, 1997, 121). Girard offers additional clarification of this rite; he says that “The

26 For more on the meaning of the Saracens, see Parker, 1986.

27 For more details on the Saracens festivals calendar, see Carner, 2010, 250–255.

28 Both Temples appear to have been destroyed by the 363 earthquake and subsequently abandoned. Ward, 2016, 151. The distance between Dharih and Tannur is only a one- and- a- half hour walk (7 km). The distance between them and Petra (70 km) to the south in a straight line. Villeneuve and al-Muheisen, 2003, 84.

29 Her name was derived from the Greek verb *melpō* or *melpomai* meaning “to celebrate with dance and song.” Brockliss, 2017, 132–133.

30 Her name was derived from the Greek verb *melpō* or *melpomai* meaning “to celebrate with dance and song.”

31 Some scholars mention that both religious ritual and legal ceremony are genres of social action. Turner, 1988, 94.

introduction of masks at the supreme moment of the process can be taken as a direct allusion to the monstrous double, whose presence had already been suggested by the “metamorphoses” of the neophytes” (Girard, 1977, 299). Undoubtedly, therefore, masks serve a religious function.³²

These rituals have proven to be a particularly complicated phenomenon for scholars to probe—because of the variety of activities that one may consider ritual, the multiplicity of perspectives one may legitimately take in interpreting them (Bell, 1997, 1). Turner (1988, 178) says that these rituals were “transformative performance revealing major classification, categories, and contradictions of cultural processes”. In this respect the music and dance were an important part of Nabataean celebrations. They also accompanied the Nabataeans both at work and at war. The Nabataean craftsmen liked representing these gatherings in the Nabataean terracotta figurines. One of the most beautiful terracotta figurines represents three seated musicians,³³ one male sitting in the middle and by two female ones. The male plays the double flute, while the females play string instruments³⁴ (el-Khoury, 2002, 35; Alzoubi, al Masri, and al Ajlouny, 2013, 156). At banquets, the flute-players were usually women. The flutes were used widely in Nabataean music. Good evidence is provided by the painted figure playing a single flute in the Siq el-Barid *biclinium* north of Petra³⁵ (Glueck, 1965, 5–6; el-Khoury, 2002, 36; Twaissi, 2016, 105). Another terracotta found in Petra, portrays a covered male head with a double-pipe instrument, possibly depicting a clergyman (Braun, 2002, 140). This means that music was clearly of significant importance to them, and the music was part of their culture, as in other nearby civilizations such as Egypt and Greece. The Egyptians also used to consider music as a distinct part of their life. According to them, music was intimately linked to religion (Spencer, 2003, 116).³⁶ Bell says that religion was made up of a series of acts and observances; it did not exist for the sake of saving souls but for the preservation and welfare of society (Bell, 1997, 4). Hence, it seems that music was associated with most of the daily life aspects such as death, education and gods, as well as food preparation and drinking. It may be that music was a way to entertain before the food would arrive to the *triclinia*. It seems that the Nabataeans used many musical instruments such as drums and tambourines which accompanied military campaigns and religious rituals.

32 For a discussion of the use of the masks in the ritual ceremonies, see, Girard, 1977, 177.

33 The music is key part in the Nabataean festivals; it is mentioned in inscription “zmr̄t” (the singer). Al-Theeb, 2014, 147. In addition, the music represents an important feature in the Egypt festivals, and the women playing in the festivals called “singers”. Uphill, 1965, 377.

34 The main piece of cloth for the musicians was the girdle tied on the chest and the shoulder, as well as the adornments. Strabo describe the Nabataeans clothes, and says that “they go out without tunics, with girdles about their loins, and with slippers on their feet — even the kings, though in their case the colour is purple” (Strabo, Geography, 16.4.26).

35 Siq el-Barid is small gorge in the rock, situated about 3 km to the north of Petra, include cisterns and several triclinia.

36 The anthropologists stressed the importance of studying religion as a “total social phenomenon”, and it is linked to every aspect on society. For information on this link, see Bell, 1997, 26.

One of the most important religious festivals in Nabataea in the post-Nabataean period is the *Actia*³⁷ *Dushara* (*Dousaria*), which were organised on December 25th (the winter solstice). Feasts were celebrated in Tyre, Damascus, Daraa, and Petra in the Greek manner (Hammond, 1973, 104; Bowersock, 1983, 121, 212; Healey, 2001, 161), in honour of Dushara (Kammerer, 1929, 277, 327; Bowersock, 1983, 121; Zayadine and Fiema, 1986, 203).

This celebration is best attested on the coinage (Kammerer, 1929, 403; Mac-Adam, 2002, 179). During the mid-third century, coins of Bosra are struck with the Latin legend, “*Actia Dusaria*”³⁸ (Kindler, 1983, 58–59; Graf, 2007, 184). Hammond mentions that this celebration at Petra and other Nabataean sites reflects the Hellenistic influence on the Nabataeans (Hammond, 1973, 104). The festival of *the Actia Dushara* is a series of games which commemorated Octavian’s victory at the Battle of Actium in 31 BC, and Dushara the main Nabataean god (Healey, 2001, 99; Fiema, 2003, 46; Nehmé, 2012, 183), throughout the city quadrennially (every four years) from the reign of Emperor Philip „the Arab“ during the 3rd century AD (Healey, 2001, 99; Peterson, 2006, 48; Graf, 2007, 184; Taylor, 2002, 126, 220).

Healey reports that “It is possible that this festival instituted by king Aretas IV to please the Romans, or there may have been an earlier Dushara- A’ra festival which was reshaped in the third century” (Healey, 2001, 99). An inscription in the Siq of Petra, under the relief of a standing god, flanked by two opposed animals mentions an official in charge of these festivals. He is called a *panegyriarch*, “President of the festal gatherings” (Hammond, 1973, 104; Healey, 2001, 161), or “President of festivals” from Adraa (Der’a)³⁹ (Zayadine and Fiema, 1986, 202). He arrived in Petra to participate in a religious festival (Zayadine and Fiema, 1986, 202). The inscription of the *panegyriarch* Sabinus can be dated to the second half of the second century AD (Zayadine and Fiema, 1986, 203). This festival is good evidence of the survival of the royal dynastic cult of Dushara after the annexation of Nabataea.

Petra is the dwelling place of the deity of the Nabataeans, the god Dushara, and it became an attractive place for burial and sacred spaces. When the Nabataeans who lived outside Petra visited the site during the festivals, they could honour their dead at the same time (Alpass, 2013, 63). Two Nabataean inscriptions point out to the Dushara-A’ra⁴⁰ festivals as being held in the month of Nisan (*nysn* in Nabataean)⁴¹ (Hammond, 1973, 104; Healey, 2001, 160). This month in Nabataean calendar refers to the „month of the sacrifice“⁴² (Langdon, 1933, 73). This indication could

37 *Actia*, was a festival of Apollo in Roman religious tradition.

38 A coin of Bostra minted under Decius (249–251 AD) bears on the obverse “*Actia Dusaria*”. Zayadine and Fiema, 1986, 202.

39 The inscription: “Sabinus Ale(x)andros, *panegyriarchs* of Adraa, in piety dedicated”. Dalman, 1908, 145; Zayadine and Fiema, 1986, 202.

40 A’ra was the local god of the Bostra in Syria. On this god, see Bowersock, 1983, 73; Raymond, 2008, 31–32.

41 Ar’a is the local deity.

42 The word Nisan or Nisanu in the Babylonian means the first month in Accadian, also means sacrifice or to sacrifice. Langdon, 1933, 72.

Fig. 4: Nabataea Aretas IV, 9 BC-40 AD. Obv: Laureate head of Aretas IV, Reverse: two cornucopias with Palm branch, with inscription (Phasael), (<https://www.google.com/search?q=Phasael+son+of+Nabataea+Aretas+IV>).

refer to a common spring festival in Nabataea, or festal season from Ab to Tishri, i.e. from August, to November (Healey, 2001, 160). Epiphanius (315 – 403 AD) bishop of Salamis, in 4th century AD also point out to the pilgrimage season by the Arab tribes of Transjordan and southern Palestine in the month of Aggathalbaeith⁴³, to the major sanctuary (al baeith', تى بى لآ the House) somewhere in the territories of the ancient Nabataean kingdom (Epiphanius, Panarion, 51.24.4). It could be that the house in Petra itself, since Dushara the main god is often called *mr' byt'* „the lord of this house“ in Nabataean inscriptions (Belmonte and García, 2017, 137; Crone, 1987, 192). This also suggests that the building was *bayt allah*, the house of God (Crone, 1987, 192).

It is worth mentioning that the month of Aggathalbaeith in Epiphanius text equivalent in Arabic „تى بى لآ حج“ – perform pilgrimage or month „حج لآ وئ“ *Dua al-hajja* (Ali, 2006, 11, 348; Janif, 2006, 341). This month is one of the four „sacred months“ in the Islamic calendar⁴⁴ (Frankfurter, 1998, 275), during which the pilgrimage was performed. From our point of view, this is similar to the pre-Islamic *Hajj* to Mecca (قى تى لآ حج), the old house. According to Epiphanius, the time of the pilgrimage by the Arabs in the *Provincia Arabia* or in the *Palestine Tertia* was in October to November (Ali, 2006, 11, 348; Janif, 2006, 341). Ali pointed out that

43 The festival was on the 22nd day of Aggathalbaeith , corresponding to November 8th in the Julian calendar. Belmonte and García, 2017, 137.

44 The sacred months are: *Rajab*, *Dhul-Qa`dah*, *Dhul-Hijjah*, and *Muharram*, the latter three being the pilgrimage months before Islam. Aladieh, 1991, 147.

this month in Northern Arabia corresponds to the month „نيت حج وذ“ mentioned in the *msnd* in Yemen (Ali, 2006, 11, 348). This means that the pilgrimage was in the solstice season, in the winter.

The Christian historian Procopius (490–550 AD) refers to „two months to their god“, this period of the universal peace among the Arabs (Procopius, 1914, II, 16–18). It seems that *Dua al-hajja* was one of these months, and the other *Rajab* or *Dhul-Qa`dah* (Frankfurter, 1998, 275). These sacred months connected with (al baeth', تيبال, the House). During this time all the Arab tribes in the Arabian Peninsula should be respect and honour these months. Glueck, depending on the zodiac figure⁴⁵ from Khirbet et-Tannur, suggests two New Year festivals, one in the spring, and one in the autumn, celebrated by the Nabataeans⁴⁶ (Glueck, 1965, 413–414; Glueck, 1970, 231; Hammond, 1973, 104). These two festivals related to the times of sowing and harvest (Hammond, 1973, 104). The first one in the month Nisan (March–April) corresponds to the vernal equinox (al-Salameen and Falahat, 2009, 183; Stern, 2012, 253). The second in the autumn corresponds the autumnal equinox⁴⁷ (al-Salameen and Falahat, 2009, 183). Janif suggests that this „period of the year was sacred for the Nabataeans“⁴⁸ (Janif, 2006, 347). The use of this zodiac reflects the coexistence within the Nabataean kingdom of two calendars and of two New Year festivals (Janif, 2006, 347).

It can also be mentioned that the calendar system which Nabataeans used was lunar Babylonians calendar until the creation of the Roman *Provincia Arabia* in 106 AD (Janif, 2006, 346).

The celebration of Dushara by the Nabataeans was on the same date as the birth of Jesus, the twenty-fifth of December, which is also the birthday of the sun in the ancient cultures (el-Khoury, 2002, 104). By the fifth century, the calendar of festivals in most eastern cities was predominantly Christian, although the logistics, timing and meaning of many processions had been adopted from antique predecessors (Bayliss, 1999, 67).

For example, a fourth century Greek text of saint Epiphanius point out to pagan festival in Petra, and Elusa in the Negev every year on the night between the 5th and 6th January⁴⁹ „...When they have concluded their nightlong vigil torchbearers descend into an underground shrine after cockcrow and bring up a wooden image ... And they carry the image itself seven times round the innermost shrine with flutes, tambourines

45 Glueck dated the zodiac sculpture at et-Tannur to the first half of the second century AD. Glueck, 1965, 433. Another zodiacal pottery lamp recovered from the Temple of the Winged Lions at Petra. Hammond, 2002, 165–168.

46 There was a natural New Year that began with spring, and a civil New Year that began with autumn. Glueck, 1970, 231. This Nabataean zodiacal panel is divided into clockwise and counter clockwise halves. Al-Salameen and Falahat, 2009, 183; Alzoubi, 2016, 306.

47 Summer solstice marks the end of the spring at the month of June and summer lasts from the summer solstice until the autumnal equinox at the month of September. Alpert, Osetinsky and Shafrir, 2004, 1014.

48 In Palmyra the feast of the New Year was celebrated in the first eleven days of Nisan the month which is included in the spring equinox. Al-Salameen and Falahat, 2009, 193.

49 For more on commentaries of this text, see Retsö, 2003, 603–604.

Fig. 5: Alabaster funerary stele showing the deceased engaged in a feast (top) and camel raiding (bottom) with Sabaic inscription, (<https://www.flickrriver.com/photos/ancientarabia/popular-interesting/>).

and hymns, hold a feast, and take it back down to its place underground... This also goes on in the city of Petra, in the idolatrous temple there. They praise the virgin with hymns in the Arab language and call her Chaamu – that is, Core, or virgin – in Arabic. And the child who is born of her they call Dusares, that is, “the Lord’s only-begotten”. And this also done that night in the city of Elusa, as it there in Petra and in Alexandria” (Epiphanius, Panarion, 51.22.11).

Epiphanius in this passage names Dushara as the chief deity of the Nabataeans. Also, he indicates that the festival of the Nabataeans occurred on the sixth of January, around the winter solstice (Healey, 2001, 161; Peterson, 2006, 53). This is the time of the annual festival.

This festival is held in Petra and Elusa the main cities of Nabataea in the post Nabataean period, as well as in Alexandria in Egypt, which had many cultural affinities with the Nabataean capital (Janif, 2006, 344). It consists of a night-long vigil, chanting, singing, and music (Peterson, 2006, 54). The account of saint Epiphanius gives us a systematic picture of the Nabataean religious celebration of the principle god Dushara, and indicated that Nabataeans were celebrating very great festival in the Petra and Elusa, at the beginning of the January.

There is evidence to suggest that traditional festivals in many places were maintained right through the fourth century, although apparently stripped of overtly pagan ritual (Bayliss, 1999, 69). Epiphanius’s description of the Nabataean celebration of Dushara might be associated with the first century AD feast where the celebrating group along with the king drank wine from gold cupfuls. Starcky says that the pagans themselves in Petra had admitted the idea of the virgin birth of a god (Starcky, 1966, 992). In the same period, *ca.* the end of the fourth century, the historian Jerome (347–420 AD) describes annual festival holding by the people at Khalasa (Elusa) in the Negev for the goddess Venus (Ward, 2008, 43)⁵⁰. Healey finally reports that Elusa is one of the places where the cult of the Dushara virgin mother was celebrated annually (Healey, 2001, 67). Unfortunately, we have no details on the preparation for the festivals in Nabataea.⁵¹ We think, however that when the preparation was completed, the festival could be proclaimed. The king of the Nabataean made offerings to gods assembled in the hall, in order to obtain life and continued rule. All the gods received huge quantities of offerings.

Undoubtedly, the Nabataean king left the festival hall after having celebrated the usual rites, with attending the queen and his ministers. It seems that the king himself had already left the hall before the god. But, it is not clear how the attendees dealt with their king. One of the days of the festivals the idols of the god were brought up from a chamber below the temple, and put on the platform of the latter, in order to circumambulation around. The excavations revealed two chambers under the temple of edh-Dharih, which were used for storing idols

50 For more on the account of Jerome, see Ward, 2008, 43–45.

51 For example, in Egypt the preparation for the festivals was for months before the proclamation of the festival. For more information on these preparations, see Uphill, 1965, 370–373.

(Alpass, 2013, 269). In Petra, none of the temples had underground chambers. We, therefore, cannot make generalizations on the Nabataean cult practises. The gods attending the festival would arrive from the many towns of Nabataea. It seems that some gods might be brought from Udruh to Petra in order to attend the festivals (Healey, 2001, 160).

In addition, during the period of festivals, Nabataean princes and foreign envoys would also seem to have been invited to be present, at least at the more public rites of the festival. Therefore, we find Athenodorus of Tarsus, the friend of Strabo describing some aspects of the Nabataean festivals. All these rites were accompanied by burnt incense in an incense burner in the front of the temples, to all the gods.

Birth Festivals

Nabataean families usually held birth feasts in celebrations of a newborn child. This can be seen by seen during the reign of King Aretas IV (9 BC – 40 AD), who struck large quantities of silver coins to commemorate the birth of his son, Phasael, in (5-4 BC)⁵² (Meshorer, 1975, 48, 97, 117). Phasael was Aretas's fourth-born⁵³ (Meshorer, 1975, 48). A Palm branch is represented on these coins, and this means that a festival was organised on this occasion (Fig. 4).⁵⁴ However, if the birth of Phasael was commemorated by coins bearing his name, why were his other brothers not given the same honour? Meshorer explains this by suggesting that the three sons of Aretas were born before his accession to the throne, whereas Phasael was the first son to be born after that event (Meshorer, 1975, 48). It is also possible that their names were not mentioned for economic or political reasons in the Nabataean kingdom when they were born. There are many obstacles to attempt to understand the nature of festivals which took place in Nabataea, especially to reconstruct any of the movements involved. It seems that, the Nabataean women played a vital role in the ritual ceremonies and religious activities in the temple (Alzoubi, Masri and al Ajlouny, 2013, 155). They also participated in the fertility ceremonies, offered sacrifices in the temple, and both men and women visited Nabataean temples (Glueck, 1965, 165, 190; Alzoubi, Masri and al Ajlouny, 2013, 155).

Circumcision Festivals

Circumcision is an ancient procedure, and a universal practise that is greatly influenced by cultural and religious traditions (Cox and Morris, 2012, 241). There is not a general consensus among anthropologists in regard to the origins of circumcision. Anthropological interest toward male circumcision is consistent with the fascinating fact that the practise of circumcision has been with humanity since the Bronze Age

52 Small bronze coins with the identical inscription were struck in that same year. Meshorer, 1975, 48.

53 The children of the king Aretas IV (Malichus, Obodas, Rabell, Phasael, and Sha'udat. Kammerer, 1929, 177; Meshorer, 1975, 48.

54 In the Nabataean culture the palm branch point to occasion, like a wedding or birth and joyful event.

(Vardanyan, 2006, 10).⁵⁵ Originally, the circumcision practised as a religious rite or a tribal custom. Herodotus reported the practise of circumcision among Egyptians and others (Herodotus, *The History of Herodotus*. 2.36. 104). According to Flavius Josephus in the 1st century AD (Josephus, 1987, 1.12.2), the pre-Islamic Arabs practised circumcision “ناتخ” of both sexes. He reported that Arabs were circumcised after the thirteenth year. The ritual of circumcision was also adopted by the Persians and Jews (Josephus, *Jewish Antiquities*, 1.12.2).⁵⁶ As far as it is possible to tell, there is no explicit evidence to this ritual in the literatures of the Nabataeans people, also, the Nabataean inscriptions contains no explicit reference to circumcision, but the Syriac writer Bardaisan (154–222 AD) provides a rich reference to this ritual, he refers that „the Romans recently occupied Arabia (Nabataea), and suppressed all existing laws, including circumcision, that was being practised at the time“ (Baradaisan, 1965, 43).

The statement of the Syriac historian on this habit was very laconic. From this only reference, it may be concluded that circumcision was widely common and practised among the Nabataeans before the subject to the Romans. Every Nabataean father is obligated to circumcise his own sons, but there is no evidence about the age at which circumcision should be carried out knowing that both Greek and Roman laws prohibited circumcision (Vardanyan, 2006, 10).

Sozomen, a chronicler of Gaza in the 5th century AD refers to the Saracens in Arabia, and Sinai practised circumcision like the Jews (Sozomen, 1890, 309). It is worth mentioning that festivities associated with the circumcision ritual in Nabataean culture did not differ much more in their manifestations and practise from other Arab societies of the time. But, unfortunately, there is no refers to these manifestations. It is important to mention that circumcision festivals in ancient Nabataea were essential part of Nabataean religious life. Some theorize that the ritual may have evolved as a fertility rite (Vardanyan, 2006, 13). Male circumcision has always had a ceremonial and cultural significance and, thus, has been a religious rite within the tribal context (Cox and Morris, 2012, 243).⁵⁷ These rites involve the sacrifice of an animal in thanks to God (El-Sheemy and Ziada, 2012, 276). Female members sing songs, and at the end of the ceremony the guests are served with meals and sweets (El-Sheemy and Ziada, 2012, 276). In Nabataea, like the other Arab society, the occasion of circumcision itself had long been an occasion of feasting and rejoicing.

Here, it is useful to point out some of the roles played by priests and priestesses in the manifestations of the circumcision (Al-Fassi, 2012, 6), possibly the knowledge of different herbs making them expert healers. This means that the institution of the temple would be expected to be involved in arrangements of circumcision. The circumcision

55 Iconographic evidence puts circumcision much further back – well into the Paleolithic period, with many cave paintings and sculptures showing circumcised penises, By Egyptian times, around 5,000 years before present, circumcision was well documented, recorded in pictures and texts. Cox and Morris, 2012, 243. For more information on the theories ascribed to the origins of circumcision, see Vardanyan, 2006, 13–16.

56 For more on the circumcision in Judaism see Cohen, 2002, 395–415.

57 For more information on the ceremonial and cultural significance of the circumcision, see Cox and Morris, 2012, 246–248.

Fig. 6: Turkmaniyah Tomb, Wadi Turkmaniyah, Petra (Wadeson, 2011, 17).

is also the responsibility of the father. The procedure of the circumcision is sometimes semi-public, accompanied with music, special foods or great feasts, and much festivity (Hoyland, 1994, 113; Elliot, 1913, 75). From all regions of Arabia we have evidence, sometimes archaeological and sometimes literary, for communal meals (Fig. 5) (Hoyland, 1994, 134). Details of the religious ceremonies vary widely, but common factors in primitive cultures are the exclusion of women from the ceremony and postoperative seclusion of the circumcised youths (Cox and Morris, 2012, 243).

Wedding Festivals

It is worth mentioning that festivities associated with the weddings in Nabataea did not differ much more in their manifestations and practise from other Arab societies of the time. The classical sources and Nabataean epigraphic and numismatic contain no information about the weddings rituals. In the light of the shortage of source material, one must rely on the sources from the pre-Islamic times. The Nabataeans must have done the same. Almost all the inhabitants of pre-Islamic Arabia were members of a tribe like Nabataeans people (Hoyland, 1994, 113). Most tribes would, however, at least have marked preferences. Some might favour cross-cousin marriages, and others felt

Fig. 7: Rock-cut triclinium form Petra -Wadi Farasa East (Wadeson, 2011, 15).

that marriage with outsiders produced hardier children and reduced the likelihood of family quarrels (Hoyland, 1994, 129). There is reference to the first-century marriage of the daughter of King Aretas IV (9 BC – 40 AD) to king Herod Antipas (Josephus, *Jewish Antiquities*, 116–119). It was a significant political marriage, unique in the social history of Nabataeans-Jews relations. This marriage between an Arab princess and a Jews king must have combined elements of both Arab and Jews weddings.

The Nabataeans coins and inscriptions indicted that Nabataeans kings were married from their sisters (Khairy, 1981, 22). From the reign of Nabataean king Obodas III (30 – 9 BC) onwards, the image of the woman begins to appear alongside her husband the king on coins (Meshorer, 1975, 17). Since the reign of King Aretas IV (9 BC – 40 AD) onwards, the Nabataean queens were given the title “sister of the king” (*ḥtmlk*) and named both on coins and in royal inscriptions (Bowersock, 1983, 63; el-Khoury and Johnson, 2005, 170). Murray says that “there is a certain amount of evidence to evidence that the Nabataeans, like their neighbours the Egyptians, practised brother-and- sister marriage, at least in the royal family. Whether this was also the case among the lesser folk is not known.” (Murray, 1939, 175). Although some of the Nabataean kings married with their sisters, there is no evidence – so far – of the existence of incest marriage among the commoners.

There is no doubt that the wedding was royally celebrated⁵⁸ and involved a nuptial banquet, which the Arab's always gave on such occasions and which they called the 'urs or 'urus (Shahid, 2009, 80), and dancing was a feature of the celebrations of the weddings. The sister of the bride was leading the group; she appears both as an instrumentalist and vocalist. The entertainment was thus provided not by a professional artist, a qayna, but by a family member, a sister singing at her sibling's wedding (Shahid, 2009, 80). Dance is a kind of entertainment that is documented in the painted figure in the Siq el-Barid (el-Khouri, 2002, 36; Twaissi, 2016, 105). Hence, some form of dance surely did exist in Nabataeans society, and must have included a wedding banquet as many occasions, such as funerals and births. Before the wedding was the engagement (*khutba*) banquet, when the hand of the maiden was asked for (Shahid, 2009, 251).⁵⁹ The sources refer to the *shiwā'*, "broiled meat", mutton and beef that were served in these banquets (Shahid, 2009, 252). The food at such banquets must have included many other dishes as well, well known at Greek and Roman banquets. The archaeological evidence and animal remains indicated that sheep, goats and fish were exploited within Petra and its hinterland (MacDonald, 2013, 151). These animals were an important source of food for the Nabataeans.

In these joyous affairs like circumcision, all people came together to witness the rites of weddings and share in the repast, others were more sombre, such as funerary banquets (Hoyland, 1994, 134). But all such occasions of communal consumption served many functions beyond the immediate one of satiation. They often had social aims, for eating and drinking together promotes companionship, so confirming and reinforcing group identity and solidarity (Hoyland, 1994, 134). Hoyland mentions that "There could also be a political dimension, for it was by sponsoring public feasts that an aspiring leader became a man of influence and renown, his cavalier generosity to others creating obligations of reciprocity as well as earning him repute." (Hoyland, 1994, 135). Priests and priestesses have played different roles in weddings (Al-Fassi, 2012, 7). It is practically certain that it was a religious ceremony.

Wedding feasts might also be profane affairs, just plain revelry and camaraderie. Allusions to gatherings for the purpose of enjoying wine, women and song are common in the poems of the pastoralists of north Arabia. Purveyors of wine apparently travelled great distances to sell their product. Also in the category of profane feasts are the meals provided for the poor and needy, the stranger and wayfarer (Hoyland, 1994, 136). According to Sozomen, the odes of weddings and celebrating victories were still remembered and sung in the fifth and sixth centuries AD (Shahid, 2009, 79). But the verses sung were not formal; instead, they were light verses related to entertainment and the social life of the Arabian tribes (Shahid, 2009, 124).

58 Some scholars assert that "royal celebrations, such as coronations, birthdays, weddings and funerals, are not only concerned with the achievements or important days of individual members of the royal family but also ideological events as they support and advocate monarchism as a belief system", see Merkel, 2014, 6.

59 For a detailed account of the *khutba*, see Ali, 2006, IV, 644–50. The husband and his family prepared a banquet, to which they invited their friends and relatives. The type of banquet differed in accordance with the status of the groom and his family, see Masarweh, 2013, 849.

It seems that weddings have remained an important part of the Nabataeans lives till to the 106 AD, in which men and women attend the same gatherings. Strobel reports that weddings providing an opportunity for socializing, and offered a chance to display the wealth of the newlywed couple's families and that of their guests. The quality of clothing and the amount of gold jewellery worn by women at a wedding marked their wealth (Strobel, 1975, 39).

Festivals for the dead

While early theorists tended to see this genre of ritual as particularly “magical” due to what they deemed to be its manipulative intent, more recent scholarship has usefully focused on other dimensions, in particular, the ways in which these rituals actually affect people and the larger community (Bell, 1997, 120). It may be useful to report that in Nabataea, the dead had to be treated with respect and care, and dead kings enjoyed immortality all of them and a kind of apotheosis (Healey, 1993, 38). Archaeological works reveal interesting evidence concerning the Nabataean funeral practises and protection of the dead bodies (Alzoubi and Al Qudrah, 2015, 3). Banquets⁶⁰ were certainly organised to honour the deceased. Examples of this practise are attested in Petra and Hegra, the tombs of which aim at keeping the memory of the dead alive (Healey, 2001, 166–167). The banquet halls are mostly rock-cut rooms with arrangements generally well preserved⁶¹ (Sachet, 2010, 249). Annual ritual meals were held in specially crafted huge banquet halls next to the most important tombs, which were called *triclinia* (TARRIER, 1995, 165–182). These meetings might have been held in the rock-cut rooms and headed by the *rb mrzh'* „the chief of the *marzeah'*“ (Healey, 2001, 167; al-Salameen and Falahat, 2012, 47). This means that Nabataeans built *triclinia* for both funerary and religious festivals. Winnett and Reed mention that these dining halls were built to celebrate the feast of the dead (Winnett and Reed, 1970, 49). Langdon says that the Nabataeans in the middle of the month Tamuz (June–July) celebrated with the „month of seed corn“, in this month the bread made from corn breaking by the weeping women in honour of Ta'uz, they then ate soaked wheat, chick-peas, dates, and raisins, with wailing, this month was a month of lamentation in Nabataean calendar (Langdon, 1933, 120).

Glueck says that little is known about the sacred meals eaten in *triclinia* in Nabataean and related sanctuaries (Glueck, 1965, 165). Neither Nabataean inscriptions, nor classical sources contain any evidence for the existence of funerary meals in Nabataean religious practises (Negev, 1971, 127). These meals were an important part of the Nabataean religious practise (Negev, 1971, 127). Numerous *triclinia*, were discovered in and around Petra. Alzoubi and Al Qudrah report that Petra had over 3,000 tombs, close to 100 of those tombs had their own *tricliniums* (Alzoubi and Al Qudrah, 2015, 3). These *triclinia* were

60 The Nabataean had their own banqueting tradition, probably of nomadic origin, mixed with Hellenistic tradition. Sachet, 2010, 249.

61 Banquet halls found in Qaṭṭār ad-Dayr, al-Madras, al-Hraymiyyah, Wādī aṣ-Ṣiyyagh, Wādī ad-Dayr, Dayr Plateau, and Wādī al-Amṭī in the Bayḍā area. Nehmé, 2013, 115.

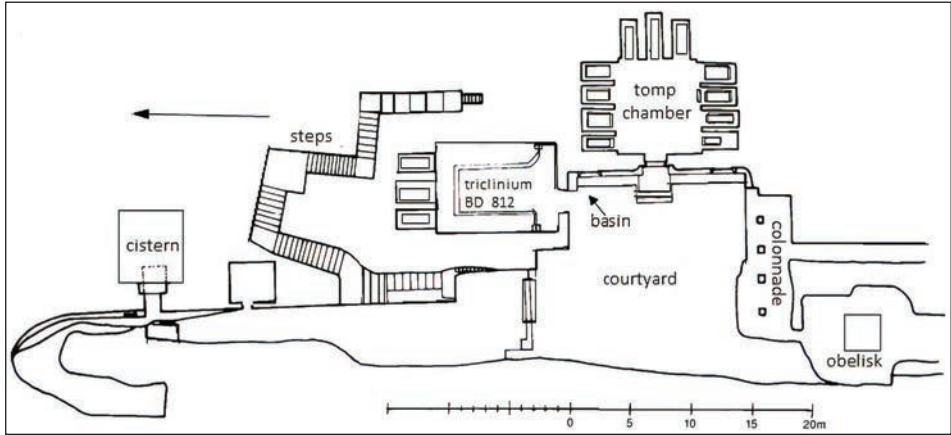

Fig. 8: Plan of the ‘Tomb of Unaishu showing components of the complex, el-Khubtha, Petra may have been used as areas for feasting (Wadeson, 2011, 16).

gathering places of the sacred symposia (Zayadine, 1985, 243). Some of these *triclinia* contained benches and were open to the sky. They perhaps functioned as a sort of summer dining arrangement (Wadeson, 2011, 9). Also, closer to the *triclinia* there are platforms which were used as dining areas (Wadeson, 2011, 9). The first large chamber of the Turkmaniya tomb (Fig. 6), immediately behind the facade, as the *krk*⁶² and there is a reference to the windows in the inscription (Milik, 1959, 558; Healey, 1993, 70). The courtyard and benches in front of the complexes may have been used for feasting, and this is the case of the platform in tomb of the Roman soldier in Wadi Farasa (Fig. 7) (Wadeson, 2011, 9). The dinners in honour of the dead were held in their own space, that is to say, in the necropolises (Sachet, 2010, 259). Sometimes, the banquet was even held in the presence of the dead, in the banquet rooms containing burials (Sachet, 2010, 259). It seems that, religious rituals were practised in the cemetery. Bell (1997, 1) mentions that ritual is a cultural and historical construction that has been heavily used to help differentiate various styles and degrees of religiosity, rationality, and cultural determinism. The excavations at the Nabataean necropolis of Mampsis (Kurnub) revealed several heaps of sherds contained bowls, drinking cups, and jugs⁶³ (Negev, 1971, 125). Negev says that the presence of these heaps of pottery vessels⁶⁴ in the vicinity of the tombs, are the remains of funerary meals at which the mourners partook (Negev, 1971, 125). It seems that, drinking wine was associated with the festivals in the *triclinia* (Healey, 2001, 167). The archaeological excavations revealed numbers of Nabataean rock-cut wine-presses in Beidha north of Petra (al-Salameen, 2004, 86). Also, wine

62 Healey suggests that the term (*krk*) mentioned in the Nabataean inscriptions at Hegra and Turkmaniya tomb at Petra refer to the place where ritual meals took place. Healey, 1993, 70.

63 The mourners were eaten at the cemetery.

64 For more on Pottery used in Nabataean rituals, see Negev, 1986, 88–93.

Fig. 9: The Madbah high-place (photo by the author).

vessels have been discovered in *tricliniua* both in Petra and Palmyra (Healey, 2001, 167), and as part of his duties the head of the *marzeah* provided good quality wine during the rituals (Hillers and Cussini, 1996, 318; Healey, 2001, 167). This tradition is also described by Strabo in Petra: “... the king holds many drinking – bouts in magnificent style” (Strabo, Geography, 16.4.26). Some scholar suggests that the mention of the month Nisan (Aries) in the Nabataean tomb inscriptions refers to some ceremonies in relation to the dead on that month, because it was the beginning of the year (Healey, 2001, 160).

Private Festivals

It should also be pointed out that many festivities were organised on various occasions in the Nabataean society. Some feasts were held on occasions such as the rebellion of (DMSY) Damasî against the last Nabataean king Rabbel II (70–106 AD) (Winnett, 1973, 54). This apparently happened during the eighteenth and the twenty-eighth regnal years of Rabbel II (88–99 AD). The Nabataean underwent a revolution in their way of life. This revolution was significant in that it called for special religious festivities, and it was probably on this occasion that king Rabbel was honoured by the title “who

brought life and deliverance to his people”⁶⁵ (Negev, 1986, 107). It seems that, a big temple at Petra such as the Qasr el-Bint was used by the Nabataean king and his princes during his festival ceremonies.

Private ceremonies with families and priests may have also taken place in aristocratic families at Petra (Sachet, 2010, 259). We have noted two *triclinia* connected with the ‘Uneishu tomb (Fig. 8) and the Roman soldier tomb at Petra (Healey, 2001, 166). There is, perhaps, a direct connection between the *triclinia* attached to the two tombs and the private ceremonies.

NABATAEANS SACRIFICES

In the anthropological studies, the sacrificial rite interpreted as a festive communion between humans and gods that has the effect of sacralizing the social unity and solidarity of the group (Bell, 1997, 4). Hence, ritual is the primary component of religion, and it fundamentally serves the basic social function of creating and maintaining community (Bell, 1997, 4). The sacrifices were the principal Nabataeans religious ritual.⁶⁶ They were often conducted at altars (el-Madhbah), high-places (Fig. 9),⁶⁷ and temples in order to gain the favour of the gods (Alpass, 2013, 47). Animals were sacrificed at religious festivals (Negev, 1977, 604). The spilling of blood on the face of a god during a ritual is believed to have had magic powers (Healey, 2001, 48).

Close to the altars, there is a basin with a drain which was used for sacrificial blood and libations (Healey, 2001, 48). In front of the altar is a courtyard with a raised platform used as place of preparation of offerings (Negev, 1977, 604; Healey, 2001, 48). Many banquet rooms at Petra equipped with niches were intended to receive statues of the god as an honoured guest, facing all other guests inside the room (Sachet, 2010, 260). Dushara was worshipped in Petra as the patron of the state, and of the royal family. He was wetted by his worshippers with the blood of the sacrificed animals (el-Khoury, 2002, 101). Also, sacred animals were offered to al-Uzza the consort of Dushara (el-Khoury, 2002, 100). Usually pig, cock and sheep or cattle were sacrificed.⁶⁸ Plants like pomegranates are also associated with the Nabataean goddesses (Accetola, 2012, 40).

Nabataean inscriptions suggest that the camel was a sacred animal, and dedicated to the god Dushara⁶⁹ (el-Khoury, 2002, 63). The large number of camel and horse figurines speaks for the importance of both animals in the Nabataean society and as animals

65 Fortunately, the Nabataean inscriptions at Oboda in the Negev indicate to the subjugation of Dmasi revolution. See Negev, 1986, 107.

66 The votive offerings were sacred to the gods, and necessary to protect against diseases, catastrophes, and wars, and to achieve the wishes of the gods. el-Khoury, 2002, 106.

67 High – places are common in Petra, Hauran, and the Oboda in the Negev. Alpass, 2013, 92–93. The Nabataean practised their worship at high places that were usually on top of mountains. These high places allow the practise of worship rituals on the mountain summit. There are numerous High – places in the hills and mountain of Petra. For more on these High – places and its orientation, see Stockton, 1971, 65–67; Alpass, 2013, 92–93; Ball, 2000, 350; Healey, 2001, 48.

68 The chief action in all Greek cult consisted in offerings sacrifice, and the most typical object was some animal, especially cattle, sheep or goats. For more on the offerings in Greek festivals, see Parke, 1977, 18.

69 For more on the camels in the Nabataea, see el-Khoury, 2002, 62–65.

worthy of being sacrificed to the gods (el-Khoury, 2002, 106). Glueck explains the representation of horses and camels on commemorative reliefs of the dead, by the idea that these animals might facilitate transporting the dead through the afterlife (Glueck, 1966, 242). Frankincense was a critical product which the Nabataeans used in their rituals, as Strabo has mentioned. It was a necessary product which Nabataean religion, as well as other ancient religions, could not do without (El-Nowieemy, 2012, 137), this is also true of incense.

It also reminds us that the celebrants in specific festivals are required to perform a number of actions that are normally forbidden: real or symbolic acts of sexual aggression, stealing, and the eating of proscribed foods (Girard, 1977, 299). Indeed, in many societies the ultimate act of initiation is the killing of an animal or a human being. But the Nabataean considered human sacrifice as immoral (Nöldeke, 1908, I, 665; Healey, 2001, 162).⁷⁰ A detailed account of that kind of sacrifice, performed about 410 AD, is given by bishop Nilus. He tells us that “the wild Saracens of Arabia Petraea had no image of a god, but only an altar crudely built of stones, on which they sacrificed, in great haste, a human being or a white camel to the morning-star (al-Uzza) before sunrise, obviously so that the star might be present during the whole ceremony. Thrice they marched round the sacred spot, sing in a hymn; then the chieftain, or an aged priest, struck the first blow at the victim, and drank some of the blood...” (Nöldeke, 1908, I, 665). One of the most peculiar features in this description is the drinking of the blood; in other cases, the Arabs, like the ancient Hebrews, allowed the blood of the victim to flow a way, giving back the element of life to the deity, or else they applied it directly to the idol (Nöldeke, 1908, I, 665).

It is worth mentioning that water played an essential role in the funerary rites and activities associated with the tomb. Many cisterns and reservoirs are found in tomb complexes (Wadeson, 2011, 8). The Turkmaniyah tomb inscription describes the tomb complex as consisting of tomb chambers, a *triclinium*, and cisterns (CIS II: 350; McKenzie, 1990, 113). The tomb of the Roman Soldier has a tomb chamber, and a *triclinium*. Besides, the area between the tomb and this *triclinium* forms a courtyard which shows evidence of having had a colonnade. There is a cistern above the *triclinium*⁷¹ (McKenzie, 1990, 113). It is interesting to note that the banquet room⁷² in the Turkmaniyah Tomb, is sacred and placed under the protection of the god Dushara, as the inscription itself says “this tomb and the large burial-chamber within it... and triclinium-garden, and the wells of water and the cisterns, and walls and all the rest of the property which is in this places are sacred and dedicated to Dushara, the god of our lord...” (Healey, 1993, 238).

This banquet room was dedicated to funerary ceremonies (Sachet, 2010, 251). Nabataean banquets were placed under the protection of a deity, mainly Dushara or

70 For a discussion of the human sacrifice in the ancient festivals, see Girard, 1977, 131–132.

71 The Obelisk Tomb has each of the features mentioned in the Turkmaniyah Tomb and the tomb of the Roman Soldier, see McKenzie, 1990, 113.

72 There are three types of funeral banquet rooms in Petra: single rooms, rooms with burials, and rooms with a niche. The banquet room of the Deir is the largest banquet room in Petra, c. 135 m2. Sachet, 2010, 251.

Obodas (Healey, 1993, 238; Sachet, 2010, 257). Dushara also had the opportunity to participate in the banquet, as his image was installed in a niche that had been planned for it inside the banquet hall⁷³ (Healey, 2001, 183; Sachet, 2010, 257). The size of the banquet room is the main indication of the type of ceremony held inside the complex (Sachet, 2010, 257). Most of the ceremonies and funerary rituals took place outside the burial chambers; the most important characteristic of these rituals and celebrations are gathering, libations, offerings and feasting (Sachet, 2010, 257).

CONCLUSION

This paper explained that through annual and religious festivals which the significance of festivals in terms of serving the social and cultural needs of the communities who organize them becomes apparent. As we have seen, temples were not necessarily open daily for private worship, such as in Khirbet edh-Dharih. Some, indeed, were only open once a year. The festivals of the Nabataeans, which we have surveyed exhibit an extraordinary variety of activity associated with a different religious cult. All festival days were really holy days dedicated to particular gods.

We are however able to mention that the Nabataean festivals and celebrations were held every year and at the same time, not only in the capital of the kingdom, at Petra but also in the other Nabataean cities, such as Oboda, Hegra, and Sinai (al-Salameen and Falahat, 2012, 49). It seems that, the Nabataeans have increased their link to their god Dushara, after the Roman annexation of their kingdom, believing that he would save them from Roman hegemony.

This tradition survived until the 4th century AD since, we hear in the account of Epiphanius that similar rituals were carried out in Petra and Elusa in the Negev on the same night (Wadeson, 2011, 10). This may suggest that festivals in Nabataea could be undertaken on a yearly basis. Moreover, the festivals have played a key role in Nabataeans society; the inscriptions also have provided clear evidence for the role of the women in these festivals, such as they did perform a ritual function at funerals, weddings and circumcisions celebrations.

Also, it seems that there is an urgent need for more archaeological excavations and surveys to reveal more aspects of social life in Nabataea taking into consideration that the celebrations of weddings and circumcision, as well as other celebrations did not differ much more in their manifestations and practised from the Arabs before Islam.

---

73 The walls in Petra and other Nabataean sites contain many niches. In each of these niches are one, two, or three betyls carved out of the living rock, one of these stones represent Dushara the main god of the Nabataean. The second and third stones would represent Manat and Allat. Winnett and Reed, 1970, 50.

SVEČANOSTI IN OBREDI V NABATEJSKI DRUŽBI (312 BC – 106 AD)

Mohammed AL-NASARAT

Univerza Al-Hussein bin Talal, Oddelek za zgodovino, P.O. Box 20, 71882 Ma'an, Jordanija

e-mail: mohammed-nasarat@ahu.edu.jo

POVZETEK

Najstarejšo omembo nabatejskih obredov najdemo v klasičnih grških virih med kampanjami Antigonosa leta 311 pr. n. št. Članek obravnava obrede in svečanosti nabatejske dobe v obdobju med 312 pr. n. št. – 106 n. št. ter osvetljuje zgodovino in tradicijo teh festivalov. Članek temelji na interdisciplinarnih zgodovinopisnih in antropoloških študijah ter nabatejskih napisih, pa tudi na pregledu starodavnih zgodovinskih in sodobnih gradiv ter pisnih poročil. Festivalski in obredni koledar Nabatejcev, tako kot pri mnogih ljudstvih in civilizacijah na Bližnjem vzhodu, se je pogosto vrtil okoli rojstva, smrti, verstev, porok, obrezovanja in bogov. Vsakodnevno bogoslužje v starodavni Nabateji je potekalo znotraj templjev, pri praznovanjih pa so duhovniki v templje nalagali kipe božanstev. Templji niso bili edini kraj, kjer so potekala takšna praznovanja. Potekala so tudi v gledališču v Petri in Bosri. Za vse obrede je bilo značilno, da so pred templji za vse bogove prižgali kadilo v kadilnem gorilniku.

Ključne besede: Nabatejci, svečanosti, festivali, obredi, religiozne prakse, nabatejski bogovi

SOURCES AND BIBLIOGRAPHY

- Accetola, A. (2012):** The Nabataean Trade Nation, The Public and Private Cultures of the Nabataean Kingdom. MA Degree, Department of Classics, Brandeis University.
- Aladieh, S. (1991):** Meccan Trade Prior to the Rise of Islam. PhD Dissertation School of Oriental Studies. The University of Durham, United Kingdom.
- Alexander, C. & N. Jacobs (1998):** Mass Communication, Ritual and Civil Society. In: Liebes, T. & J. Curran (eds.): *Media, Ritual and Identity*. New York, Routledge, 23–42.
- Alpert, P., Osetinsky, I. & H. Shafir (2004):** A New Seasons Definition Based on Classified Daily Synoptic Systems: An Example for the Eastern Mediterranean. *International Journal of Climatology*, 24, 1013–1021.
- Al-Dhaib, S. (2014):** The Nabataean Lexicon. Riyadh, National King Fahed Library.
- Ali, Jawād (2006):** *Al-Mufasssal fi Tārikh al-'Arab qabl al-Islām*. Beirut, Avand Danesh LTD.
- Al-Muheisen, Z. (2004):** The Nabataean Civilization. Irbid, Hamada Foundation for Publishing and Distribution.
- Alpass, P. 2013:** *The Religious Life of Nabataea*. Leiden, Brill.
- Al-Salameen, Z. (2004):** The Nabataean Economy in the Light of Archaeological Evidence. Unpublished Ph.D. Thesis, The University of Manchester.
- Al-Salameen, Z. & H. Falahat (2009):** Religious Practices and Beliefs in Wadi Mousa between the Late 19th and Early 20th Centuries. *Jordan Journal of History and Archaeology*, 3, 3, Amman, 175–204.
- Al-Salameen, Z. & H. Falahat (2012):** Two New Nabataean Inscriptions from Wadi Musa, with discussion of Gaia and the Merzeai. *Journal of Semitic Studies*, 57, 1, Oxford, 37–53.
- Al-Fassi, H. (2012):** Kamkam the Nabataean Priestess: Priesthood and Society in Ancient Arabia. In: Kiraz, G. and Z. Al-Salameen (eds): *From Ugarit to Nabataea*, Studies in Honor of John F. Healey, Gorgias Press, 1–14.
- Alzoubi, M., Al Masri, E. & F. Al Ajlouny (2013):** Women in the Nabataean Society. *Mediterranean Archaeology and Archaeometry*, 13, 1, Rhodes, 153–160.
- Alzoubi, M. & H. Al-Qedreh (2015):** Nabataean Practices for Tombs Protection. *Mediterranean Archaeology and Archaeometry*, 15, 3, Rhodes, 1–7.
- Alzoubi, M. (2016):** The Nabataean Timing System. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum*, 69, 3, Budapest, 301–309.
- Ball, W. (2000):** *Rome in the East: The Transformation of an Empire*. New York, Routledge.
- Bayliss R. (1999):** Usurping the Urban Image: The Experience of Ritual Topography in Late Antique Cities of the Near East. In: Forcey, P., Jundi, C., & S. Witcher (eds.): *Proceedings of the Eighth Annual Theoretical Roman Archaeology Conference*. Oxford, Leicester, 59–71.
- Bell, C. (1997):** *Ritual: Perspectives and Dimensions*. Oxford, Oxford University Press.
- Belmonte, J. A. & A. C. González García (2017):** Petra Revisited: An Astronomical Approach to the Nabataean Cultic Calendar, The Marriage of Astronomy and Culture. A special issue of *Culture and Cosmos*, 21, 1, 2, Carmarthen, 131–50.

- Bowersock, G. (1983):** Roman Arabia. Cambridge, Massachusetts and London, Harvard University Press.
- Braun, J. (2002):** Music in Ancient Israel/Palestine. Grand Rapids, Michigan, William B. Eerdmans Publishing Company
- Brockliss, W. (2017): Olympian Sound in the Theogony and the Catalogue of Women:** Sweet Music and Disorderly Noise. *The Classical Journal*, 113, 2, Minnesota, 129–149.
- Caner, D. (2012):** History and Hagiography from the Late Antique Sinai. Liverpool, Liverpool University Press.
- Cohen, S. (2002):** Judaism without Circumcision and “Judaism” without Circumcision. *Harvard Theological Review*, 95, 4, 395–415.
- Cook, A. B. (1940):** Zeus: A Study in Ancient Religion. Cambridge, Cambridge University Press.
- Corpus Inscriptionum Semiticarum (1989–):** Pars Secunda, Inscriptions Aramaicas Continens.
- Cox, G. & M. Morris (2012):** Why Circumcision: From Prehistory to the Twenty-First Century. In: Bolnick, D., Koyle, M. & A. Yosha (eds.): *Surgical Guide to Circumcision*. Springer-Verlag, London, 243–259.
- Crone, P. (1987):** Meccan Trade and the Rise of Islam. Princeton, Princeton University Press.
- Dalman, G. (1908):** Petra und seine Felsheiligtümer. Leipzig, Hinrichs Buchhandlung.
- Diodorus of Sicily (1935):** Library of History. Cambridge, Loeb Classical Library, Harvard University Press.
- Drijvers, H. J. W. (1966):** The Book of the Laws of Countries: Dialogue on Fate of Bardaisan of Edessa. Groningen, Kroninklijke Van Gorcum.
- El-Khoury, L. (2002):** The Nabataean Terracotta Figurines. Oxford, BAR International Series 1034.
- El-Khoury, L. & D. Johnson (2005):** A New Nabataean Inscription from Wadi Mataha, Petra. *Palestine Exploration Quarterly*, 137, 2, London, 169–174.
- Elliot, S. (1913):** The Rite of Circumcision. *Journal of the Manchester Egyptian and Oriental Society*, 2, 75.
- El-Nowieemy, M. (2012):** Arabia in Roman Sources: The Evidence of Latin Poetry. In: Al-Helabi, A. & M. Al-Moraekhi (eds.): *International Symposium on the Historical Relations between Arabia the Greek and Byzantine World (5th century BC – 10th century AD)*. 6 – 10 December, 2010, Riyadh, 135–147.
- El-Sheemy, M. & A. Ziada (2012):** Islam and Circumcision. In: Bolnick, D., Koyle, M. & A. Yosha (eds.): *Surgical Guide to Circumcision*. Springer-Verlag, London, 275–280.
- Epiphanius of Salamis (2012):** The Panarion of Epiphanius of Salamis, Book II and III. De fide. Leiden, Brill.
- Fiema, Z. (2003):** Roman Petra (A.D. 106–363): A Neglected Subject. *Zeitschrift des Deutschen Palästina-Vereins*, 119, 38–58.
- Frankfurter, D. (1998):** Pilgrimage and Holy Space in Late Antique Egypt. Leiden, Boston, Köln, Brill.
- Girard, R. (1977):** Violence and the Sacred. Baltimore, Johns Hopkins University Press.

- Glueck, N. (1937–1939):** Explorations in Eastern Palestine, III. The Annual of the American Schools of Oriental Research, 18, 1–288.
- Glueck, N. (1965):** Deities and Dolphins: The Story of the Nabataean. New York, Farrar, Straus and Giroux.
- Glueck, N. (1970):** The Other Side of the Jordan. New Haven, American Schools of Oriental Research.
- Graf, D. (2007):** The Nabataeans under the Roman Rule (after AD 106). In: Politis, K. D. (ed.): The World of the Nabataeans. Volume 2 of the International Conference the World of the Herods and the Nabataeans, the British Museum, April 2001, 173–186.
- Hammond, P. (1973):** The Nabataeans - Their History, Culture and Archaeology. Göteborg, Studies in Mediterranean Archaeology, 37.
- Hammond, P. (2002):** A Note on a Zodiac Lamp from Petra. Palestine Exploration Quarterly, 134, 2, 165–168.
- Harding, L. (1953):** The Cairn of Hani. Annual of the Department of Antiquities of Jordan, 2, 8–56.
- Healey, J. (1993):** The Nabataean Tomb Inscriptions of Madā'in Šālīh. Oxford, Oxford University Press.
- Healey, J. (2001):** The Religion of the Nabataeans. Religions in the Graeco-Roman World, 136, Leiden, Brill.
- Herodotus, (1975):** The History of Herodotus. Baltimore, Harmondsworth, Middlesex.
- Hillers, D. & C. Cussini (1996):** Palmyrene Aramaic Texts. Baltimore, Johns Hopkins University Press.
- Hoyland, R. (1994):** Arabia and the Arabs. From the Bronze Age to the Coming of Islam. London and New York, Routledge, Taylor and Francis Group.
- Janif, M. M. (2006):** Sacred Time in Petra and Nabataea: Some Perspectives. ARAM, 19, Oxford, 341–361.
- Josephus, F. (1987):** The Works of Josephus: Complete and Unabridged. Massachusetts, Hendrickson Publishers.
- Julian the Apostate (1913):** Hymn to Helios. In: William Heinemann: The Works of Julian the Apostate. London.
- Kammerer, A. (1929):** Pêtra et La Nabatène, (Text). Paris, Librairie Orientale Paul Geuthner.
- Khairy, N. (1981):** A New Dedicatory Nabataean inscription from Wadi Musa. Palestine Exploration Quarterly, 113, London, 19–26.
- Kindler, A. (1983):** The Coinage of Bostra. Warminster, Wilts. Aris and Phillips.
- Langdon, S. (1933):** Babylonian Menologies and the Semitic Calendars. London, The British Academy.
- Lawlor, J. (1974):** The Nabataeans in Historical Perspective. Grand Rapids, Michigan, Baker Book House.
- MacAdam, H. (2002):** Geography, Urbanization and Settlement Patterns in the Roman Near East. Variorum Collected Studies Series, Routledge, Ashgate Publishing.

- Macdonald, B. (2013):** Daily Life of the Nabataeans in the Hinterland of Petra. In: Khairy, N. & D. Johnson (eds.): Studies on the Nabataeans Culture I: Refereed Proceedings of the International Conference on the Nabataeans Culture. Amman, The University of Jordan, 149–158.
- Masarwah, N. (2013):** Marriage in Pre-Islamic Arabia as Reflected in Poetry and Prose: The Social and Humane Relations between Husband and Wife. *Sociology Study*, 3, 11, 847–857.
- Meshorer, Y. (1975):** Nabataean Coins. QEDEM 3, Jerusalem, Hebrew University.
- McKenzie, J. (1990):** The Architecture of Petra. Oxford, Oxford University Press.
- McKenzie, J. (2003):** Carvings in the Desert - The Sculpture of Petra and Khirbet et-Tannur. In: Markoem, G. (ed.): Petra Rediscovered, Lost City of the Nabataeans. New York, Harry N. Abrams, 165–192.
- McLaughlin, J. (2001):** The Marzēaḥ in the Prophetic Literature: References and Allusions in Light of the Extra-Biblical Evidence. Leiden, Boston, Köln, Brill.
- Meshorer, Y. (1975):** Nabataean Coins. Jerusalem, Qedem 3, Israel Exploration Society.
- Merkel, U. (2014):** Power, Politics and International Events Socio-Cultural Analysis of Festivals and Spectacles. London, New York, Routledge.
- Milik, J. T. (1959):** Notes d'épigraphie et de topographie palestiniennes. *Revue Biblique*, 66, Leuven, 550–575.
- Murray, M. A. (1939):** Petra: The Rock City of Edom. London, Glasgow, Blackie and Son Ltd.
- Negev, A. (1963):** Nabatean Inscriptions from 'Avdat (Oboda). *Israel Exploration Journal*, 13, Jerusalem, 113–12.
- Negev, A. (1971):** The Nabataean Necropolis of Mampsis (Kurnub). *Israel Exploration Journal*, 21, 2, Jerusalem, 110–129.
- Negev, A. (1977):** The Nabateans and the Provincia Arabia. *Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt*, 2, 8, Berlin, 520–686.
- Negev, A. (1986):** Nabataeans Archaeology Today. New York, London, New York University Press.
- Nehmé, L. (2010):** Ancient Hegra, a Nabataean Site in a Semi-Arid Environment. The Urban Space and Preliminary Results from the First Excavation Season. *Bollettino di archeologia online*, 1, Rome, 13–25.
- Nehmé, L. (2012):** Le dieu Obodas chez les Nabatéens : hypothèses anciennes et découvertes récentes. In: Sacht I. (ed.): *The Dieux et déesses d'Arabie images et représentations, en collaboration avec Christian Julien Robin. Actes de la table ronde tenue au Collège de France (Paris) les 1er et 2 octobre 2007*, 181–224.
- Nehmé, L. (2013):** The Installation of Social Groups in Petra. In: Mouton, M. & S. Schmid (eds.): *Men on the Rock The Formation of Nabataean Petra. Proceedings of a conference held in Berlin 2–4 December 2011*, 113–129.
- Nöldeke, T. (1908):** Arabs (Ancient). In: Hastings, J. (ed.): *Encyclopedia of Religion and Ethics*. Edinburgh, New York, Charles Scribner's Sons, 659–673.
- Parke, H. (1977):** Festivals of the Athenians. London, Thames and Hudson.

- Parker, T. (1986):** Romans and Saracens: A History of the Arabian Frontier. Dissertation Series 6, American Schools of Oriental Research.
- Patrich, J. (2015):** The Two Military Expeditions of Antigonos Monophthalmos against the Nabataeans Reconsidered. *ARAM*, 2, Oxford, 475–483.
- Peterson, S. (2006):** The Cult of Dushara and the Roman Annexation of Nabataea. MA thesis, McMaster University.
- Procopius (1914):** History of the Wars. London, Harvard University Press.
- Raymond, H. (2008):** Cultic Niches in the Nabataean Landscape: A Study in the Orientation, Facade Ornamentation, Sanctuary Organization, and Function of Nabataean Cultic Niches. MA thesis, Brigham Young University.
- Retzö, J. (2003):** The Arabs in Antiquity: Their History from the Assyrians to the Umayyads. London, New York, Routledge.
- Sachet, I. (2010):** Feasting with the dead: Funerary Marzeah in Petra. In: Weeks, L. (ed.): Death and Burial in Arabia and Beyond. Multidisciplinary Perspective, Society for Arabian Studies Monographs 10 (BAR International Series 2107), 249–262.
- Shahid, I. (2009):** Byzantium and the Arabs in the Sixth Century. Washington, D.C., Dumbarton Oaks Research Library and Collected, 2, part 2.
- Slater, W. (1991):** Dining in a Classical Context. Ann Arbor, The University of Michigan Press.
- Sozomen, S. (1890):** Ecclesiastical History. Buffalo, NY, Christian Literature Publishing Co.
- Spencer, P. (2003):** Dance in Ancient Egypt. *Near Eastern Archaeology*, 66, 3, Boston, 111–121.
- Starcky, J. (1966):** Pétra et la Nabatène. In: Gazells, H. & A. Feuillet (eds.): Dictionnaire de la Bible. Supplément 7, Paris, Letouzey and Ané, 886–1017.
- Stern, S. (2012):** Calendars in Antiquity: Empires, States, and Societies. Oxford, Oxford University Press.
- Steiner, R. (1955):** Festivals and Their Meaning: I Christmas. Hillside, United Kingdom, Rudolf Steiner Press.
- Stockton, E. (1971):** Petra Revisited: A Review of a Semitic Cult Complex. *Australian Journal of Biblical Archaeology*, 1, Sydney, 51–73.
- Strabo (1930):** Geography. London, The Loeb Classical Library.
- Strobel, M. (1975):** Women's Wedding Celebrations in Mombasa, Kenya. *African Studies Review*, 18, 3, Cambridge, 35–45.
- Tacitus, C. (1906):** Annals of Tacitus. New York, Macmillan and Co. Limited.
- Tarrier, D. (1995):** Banquets rituals en Palmyrène et en Nabatène. *ARAM*, 7, Oxford, 165–82.
- Taylor, J. (2002):** Petra and the Lost Kingdom of the Nabataeans. Cambridge, Mass, Harvard University Press.
- Thursby, J. (2009):** Funeral Festivals in America: Rituals for the Living. Kentucky, The University Press of Kentucky.
- Turner, V. (1988):** The Anthropology of Performance. New York, PAJ Publication.
- Twaissi, S. (2016):** Conservation Compromising Authenticity in Petra CRM: The Nabataean Mural Painting at Siq el-Barid as a Case Study. In: Khiary, N. (ed.): Studies on the Nabataean Culture II, Amman, University of Jordan, 105–111.

- Uphill, E. (1965):** The Egyptian Sed-Festival Rites. *Journal of Near Eastern Studies* 24, 4, Chicago, 365–383.
- Vardanyan, A. (2006):** Socially Construction Phallus: An Anthropological Inquiry of Male Circumcision. MA thesis, Northridge, California State University.
- Villeneuve, E. & Z. Al-Muheisen (2003):** Dharih and Tannur, Sanctuaries of Central Nabataea. In: Markoe, G. (ed.): *Petra Rediscovered: Lost City of the Nabataeans*. New York, Harry N. Abrams, 83–100.
- Wadeson, L. (2011):** Nabataean Tomb Complexes At Petra: New Insights in the Light of Recent Fieldwork. In: Mackay, A. (ed.): *Proceedings of the Annual conference of the Austrelasin Society for Classical Studies* 32, 1–24.
- Ward, W. (2008):** From Provincia Arabia to Palaestina Tertia: The Impact of Geography, Economy and Religion on Sedentary and Nomadic Communities in the Later Roman Province of Third Palestine. PhD dissertation, University of California.
- Ward, W. (2016):** The 363 Earthquake and the End of the Public Paganism in Southern Transjordan. *Journal of Late Antiquity*, 9, Baltimore, 132–170.
- Winnett, F. (1940):** The Daughters of Allah. *Muslim World*, 30, Hartford, 113–130.
- Winnett, F. (1973):** The Revolt of Damasī: Safaitic and Nabataean Evidence. *Bulletin of the American Schools of Oriental Research*, 211, Boston, 54–57.
- Winnett, F. & W. Reed (1970):** *Ancient Records from Northern Arabia*. Toronto, University of Toronto Press.
- Zayadine, F. (1976):** A Nabataean Inscription from Beida. *Annual of the Department of Antiquities of Jordan*, 21, Amman, 139–42.
- Zayadine, F. (1985):** Recent Excavations and Restoration at Qaser Al-Bint 1985. *Annual of the Department of Antiquities of Jordan*, 29, Amman, 239–249.
- Zayadine, F. & S. Farajat (1991):** Excavation and Clearance at Petra and Beida. *Annual of the Department of Antiquities of Jordan*, 35, Amman, 275–311.
- Zayadine, F. & Z. Fiema (1986):** Roman Inscriptions from the Siq of Petra. *Annual of the Department of Antiquities of Jordan*, 30, Amman, 199–206.

»LATINSKO–GRŠKI« (KATOLIŠKO–PRAVOSLAVNI) ODNOSI V JERUZALEMSKEM KRALJESTVU: PRIMER POTOPISA STARORUSKEGA IGUMANA DANIJELA

Simon MALMENVALL

Univerza v Ljubljani, Teološka fakulteta, Poljanska cesta 4, 1001 Ljubljana, Slovenija

e-mail: simon.malmenvall@teof.uni-lj.si

IZVLEČEK

Temelj pričujočega članka je vzhodnoslovanski potopis o Palestini z naslovom *Življenje in romanje Danijela, igumana z Ruske zemlje, ki je nastal za časa jeruzalemskega kralja Balduina I. (1100–1118)*. Danijelovo Romanje spada v kontekst zgodnjega obdobja križarskih vojn oz. zgodnje frankovske oblasti nad Palestino, istočasno pa predstavlja najstarejši znani potopis v vzhodnoslovanski srednjeveški literaturi. Obravnavani tekst med drugim posreduje pričevanje o »latinsko-grških« (katoliško-pravoslavni) odnosih v Jeruzalemskem kraljestvu, kakor jih je potopisec doživel na svojem romanju po svetih krajih krščanstva. Na podlagi zgodovinske analize in literarnozgodovinske kontekstualizacije Romanja je katoliško-pravoslavne odnose v Jeruzalemskem kraljestvu na začetku 12. stoletja mogoče opredeliti kot dvoumne: po eni strani je opazna jasna ločitev med »nami« in »njimi«, po drugi pa je zaslediti strpno sobivanje in sodelovanje pri ohranjanju spomina na kraje, povezane z življenjem Jezusa Kristusa.

Ključne besede: katoliško-pravoslavni odnosi, križarske vojne, Jeruzalemsko kraljestvo, iguman Danijel, stara ruska literatura, srednjeveška romanja

LE RELAZIONI TRA «LATINI E GRECI» (CATTOLICI E ORTODOSSI) NEL REGNO DI GERUSALEMME: IL DIARIO DI VIAGGIO DEL IGUMENO DANIELE DELLA TERRA DEI RUS‘

SINTESI

La base del presente articolo è il diario di viaggio slavo-orientale sulla Palestina intitolato *Vita e pellegrinaggio di Daniele, igumeno della Terra di Rus‘*, scritto nel periodo di Baldovino I (1100–1118), re di Gerusalemme. Il *Pellegrinaggio di Daniele* si inserisce nel contesto dell'epoca iniziale delle Crociate, ossia dell'inizio del potere dei Franchi in Palestina, rappresentando al contempo il più antico diario di viaggio conosciuto della letteratura slava orientale medievale. La fonte primaria in esame riporta, tra l'altro, la testimonianza riguardo le relazioni tra «Latini e Greci» (cattolici e ortodossi) nel Regno di Gerusalemme, come vennero percepite dall'autore durante il suo pellegrinaggio per i luoghi santi della cristianità. Sulla base dell'analisi storica e della contestualizzazione

storico-letteraria del Pellegrinaggio, le relazioni tra i cattolici e ortodossi nel Regno di Gerusalemme all'inizio del secolo XII possono definirsi come ambigue: da una parte, è visibile una chiara distinzione tra un «noi» e un «loro», mentre dall'altra è percepibile una tollerante convivenza e collaborazione nella conservazione della memoria dei luoghi collegati con la vita di Cristo.

Parole chiave: relazioni cattolico-ortodosse, Crociate, Regno di Gerusalemme, igumeno Daniele, letteratura della Rus', pellegrinaggi medievali

UVOD

Temelj pričujočega članka je vzhodnoslovanski potopis o krščanskih svetih krajih Palestine z naslovom *Življenje in romanje Danijela*, igumana z Ruske zemlje, ki je nastal v prvem desetletju 12. stoletja. Danijelovo *Romanje* spada v kontekst zgodnjega obdobja križarskih vojn oz. zgodnje frankovske (»latinske«)¹ oblasti nad Palestino, istočasno pa predstavlja najstarejši znani potopis v vzhodnoslovanski srednjeveški literaturi.² Pričujoči članek se *Romanju* posveča z vidika prepoznavanja in pojasnjevanja tistih mest, ki govorijo o »latinsko-grških« (katoliško-pravoslavni)³ odnosih v Jeruza-

- 1 V različnih predmodernih virih, nastalih v vzhodnokrščanskem kulturnem okolju (grško-bizantinskem, slovanskem, bližnjevzhodnem), so pripadniki katoliške Cerkve in prebivalci zahodne Evrope pogosto označevani s posplošenim izrazom »Latinci«.
- 2 Besedilo obravnavanega vira se opira na zadnjo cerkvenoslovansko-rusko znanstvenokritično izdajo (Prohorov, 2007a), ki jo je leta 2007 pripravil ruski literarni zgodovinar Gelian Mitrofanovič Prohorov (1936–2017). Ta izdaja temelji na enem izmed najstarejših ohranjenih popolnih rokopisov zgodnje redakcije Danijelovega *Romanja* – rokopis sega v leto 1495. Ker besedilo *Romanja* doslej v slovenščino še ni bilo prevedeno, je za prevod njegovih izbranih odlomkov na podlagi cerkvenoslovanskega izvirnika poskrbel avtor pričujočega članka.
- 3 V pričujočem članku prisotna sopomenska raba izrazov »latinski« oz. katoliški na eni strani ter »grški«, bizantinski oz. pravoslavni na drugi sledi dvema dopolnjujočima se načeloma: zgodovinski točnosti, ki v ospredje postavlja izraza »latinski« in »grški«, ter razumljivosti sodobnemu slovenskemu bralcu, ki v ospredje postavlja izraza katoliški in pravoslavni. Pravoslavje v kontekstu obravnavanega časa in prostora ne označuje izostrenih doktrinarnih in ostalih razlik med (bodočim) katoliškim ter pravoslavnim krščanstvom – dolgoročno pomemben razkol med zahodno (rimsko, »latinsko«) in vzhodno (bizantinsko, »grško«) polovico nekdanje enotne krščanske Cerkve se je namreč zgodil šele leta 1054, poleg tega svojih posledic ni očitno pokazal vse do začetka 13. stoletja. Kljub temu smiselnost uporabe pojma pravoslavje utemeljujeta dva razloga. Prvič, pravoslavje ali pravoslavno krščanstvo se v luči takratnih cerkvenoslovanskih virov kaže kot historično poimenovanje, s katerim so pripadniki staroruske elite označevali lastno versko pripadnost. V tem smislu tudi iguman Danijel pripadnike svoje lastne verske skupnosti imenuje pravoverni (csl. *правовѣрнии*) ali pravoslavni (csl. *православнии*), svojega konfesionalnega »Drugega« pa »Latinci« (csl. *латинянь*) ali »Franki« (csl. *фрязи*) (Prohorov, 2007a, 116, 126, 128). Drugič, pravoslavje se v omenjenih virih vsebinsko navezuje na svoj prvotni pomen,

lemskem kraljestvu, kakor jih je potopisec, izhajajoč iz pravoslavnega okolja, doživljal na svojem romanju. Ob upoštevanju splošnega zgodovinskega ozadja, literarnozgodovinske analize in kulturološke kontekstualizacije *Romanja* je katoliško-pravoslavne odnose v Jeruzalemskem kraljestvu na začetku 12. stoletja mogoče osvetliti v njihovi večplastnosti in dvumnosti.

Danijelov potopis je tako v ruskih kakor tudi zahodnih literarnozgodovinskih pregledih vzhodnoslovanske srednjeveške književnosti in kulture dosegel razmeroma dober odmev, saj ga različni avtorji uvrščajo med »kanonične« tekste kijevskega obdobja (10.–13. stoletje). V skupini tovrstnih del izstopa referenčna študija (Seemann, 1976) o staroruskih potopisih od 12. do 17. stoletja, ki jo je napisal nemški literarni zgodovinar Klaus Dieter Seemann (1932–2000). Precej manj pozornosti je bilo *Romanju* namenjeno v okviru zgodovinopisja, kjer ta vir navadno nastopa le kot zanimivost v obravnavi širšega konteksta staroruske srednjeveške (zunanj) politike ali križarskih vojn na območju vzhodnega Sredozemlja. V skupini tovrstnih del je vredno omeniti študijo (MacEvitt, 2008) ameriškega zgodovinarja Christopherja MacEvitta o vsakdanjih stikih med krščanskimi skupnostmi v »latinskih« križarskih kraljestvih in obsežno monografijo (Brjun, 2015) ruskega zgodovinarja Sergeja Pavloviča Brjuna o bizantinskem in frankovskem versko-političnem vplivu v Antiohiji, Siriji in Kilikiji. Presenetljivo najmanj pa je omenjeni potopis požel zanimanja na področju religijskih in kulturoloških študij, kjer ni bil v zadostni meri prepoznan kot poveden primer staroruske samorefleksije lastne duhovne izkušnje in istovetnosti tako v odnosu do »rojstnih krajev« krščanstva kakor tudi (tamkajšnje) »latinske« Cerkve. Pričujoči članek poskuša zapolniti prav to vrzel ter želi ob upoštevanju splošnih zgodovinskih in literarnozgodovinskih značilnosti prispevati k celovitejšemu razumevanju srečevanja vzhodnoslovanske srednjeveške kulture s svojim »Drugim«, ki je imelo v obravnavanem času in prostoru poudarjeno verski oz. konfesionalni značaj.

ZGODOVINSKO OZADJE

Romanja v Palestino so se kot opazen družbeni pojav razvila v prvi polovici 4. stoletja, v času vzpona krščanstva na območju Rimskega imperija. Med 6. in 11. stoletjem je bila zaradi daljših obdobj politično-ekonomske nestabilnosti v zahodnem

---

ti. ortodoksijo (gr. ὀρθοδοξία), prepričanje o »pravem mnenju« oz. pravovernosti tistih, ki so se s tem poimenovanjem identificirali. Poleg tega je že na prelomu tisočletij (bodoča) katoliška Cerkev sebe pogosteje označevala za katoliško (poudarek na njeni vesoljnosti, univerzalnosti), druga pa za pravoslavno (poudarek na njeni pravovernosti, neokrnjenosti), čeprav sta obe oznaki po izvoru in vsebini sopomenski, saj pomenita »pravo in celovito« vero. Da je raba tovrstne terminologije že zgodovinsko večplastna – vključno z izrazoslovjem v Danijelovem *Romanju* –, priča mešanje konfesionalnih in etnično-jezikovnih poimenovanj (npr. enačenje »Latincev« ali »Frankov« s katoliki in »Grkov« s pravoslavnimi). V kontekstu pričujočega članka bi bila še najmanj ustrezna rešitev, ki bi (bodoče) katolike imenovala zahodni kristjani, pravoslavne pa vzhodni. Omenjena izraza sta namreč preširoka: med vzhodne kristjane spadajo tudi različne monofizitske skupnosti (npr. armenska, jakobitska, etiopska Cerkev), ki jih v (bodočo) pravoslavno Cerkev in skupnosti, izhajajoče iz bizantinskega (konstantinopelskega) teološkega izročila, ni mogoče uvrščati. O tovrstnih terminoloških zagatah in njihovem pogojnem razreševanju: Meyendorff, 1983, 97–99, 212–213; Chadwick, 2003, 1, 233–237; Siecienski, 2013, 3–15.

delu nekdanjega Rimskega imperija, islamske ekspanzije na območju vzhodnega Sredozemlja in posledičnega krčenja oblasti bizantinskih cesarjev nad tamkajšnjimi ozemlji intenzivnost romanj z območja »latinske« Cerkev v Sveto deželo spremenljiva in postopoma manjša. Medtem so se romanja z območja »grške« Cerkev pričlenila postopoma omejevali na meniške kroge in dobivati značaj ohranjanja stikov med sirske-palestinskimi samostani in tistimi, ki so ostali na ozemlju Bizantinskega cesarstva (Mala Azija, Balkanski polotok itd.). Največji zastoj pri obiskovanju svetih krajev, (predpostavljeno) povezanih z življenjem biblijskih osebnosti in krščanskih svetnikov, je mogoče opaziti od leta 1071, ko so nad Palestino zavladali seldžuški Turki, ki so zaostriili politiko do tamkajšnjih kristjanov in preprečevali romanja iz evropskih dežel. Prav odstranitev »seldžuške ovire« je bil pglavilni cilj prve križarske vojne (1096–1099).⁴ Največji razcvet so romanja v domovino Jezusa Kristusa dosegla v 12. in 13. stoletju, tj. v času križarskih oz. frankovskih (»latinskih«) kraljestev na območju vzhodnega Sredozemlja. V tem obdobju je bilo obnovljenih ali na novo zgrajenih veliko cerkva, prav tako je bila vzpostavljena mreža gostišč za sprejemanje romarjev. Čeprav je v takratnih romarskih tokovih opaziti več pripadnikov duhovščine in višjih družbenih plasti iz zahodne Evrope, so bili vanje vendarle vključeni tudi predstavniki krščanskega Vzhoda in obenem vsi sloji evropskega prebivalstva – od monarhov in škofov do meščanov in v manjši meri celo kmetov (Senyk, 1993, 313–314; Nazarenko, 2001, 626–627, 631; Maletto, 2005, 4, 53; Riley-Smith, 2005, 26; Gardzaniti, 2007, 271, 275, 322; Prohorov, 2007b, 8). Kultura romanj je tako v 12. in 13. stoletju pripomogla k duhovnemu povezovanju različnih konfesionalnih in družbenih skupin na ravni celotne evropske celine in sredozemskega prostora.

V zgodnjem obdobju dejavnega zahodnoevropskega poseganja v politične in kulturne razmere na območju vzhodnega Sredozemlja je med katoliškimi vojskovodji, ki so po večini izhajali z ozemlja današnje Francije, izstopal kralj Balduin I. (1100–1118), drugi v vrsti vladarjev Jeruzalemskega kraljestva, ustanovljenega ob koncu prve križarske vojne. Čas njegovega vladanja nad Jeruzalemskim kraljestvom so odločilno zaznamovali naslednji dejavniki: uspešno vojskovanje proti seldžuškim emirjem Sirije na vzhodu in fatimidskim kalifom Egipta na jugu, intenzivna obnovitveno-gradbena dela na krščanskih svetih krajih, gradnja obmejnih utrd, ožvitev romarskih tokov in naseljevanje katoliških kolonistov iz zahodne Evrope. Balduin je – zahvaljujoč svojim vojaškim sposobnostim, obvladovanjem simbolno pomembnega »svetega mesta« Jeruzalem in osvajanjem novega ozemlja v zaledju Palestine – zavzemal položaj neuradnega voditelja »latinskih« političnih tvorb,⁵ ki so se raztezale v dolgem obalnem pasu od Antiohije oz. Bizantinskega cesarstva na severu do Rdečega morja oz. Egipta na jugu (Runciman, 1990, 4, 6–7, 9–13, 30, 67–68, 70–72, 88–93, 98–99, 107, 126, 134; Riley-Smith, 2005, 26, 30, 42–44, 50–55, 61, 82–84, 90–91, 94–95, 101–102, 107–109; MacEvitt, 2008, 5–7).

4 O razlogih za prvo križarsko vojno, njenem poteku in verskem vidiku: Riley-Smith, 2005, 1–81.

5 Te so bile (od severa proti jugu): Edeška grofija, Antiohijska kneževina, Tripolijska grofija in Jeruzalemsko kraljestvo.

Večino mestnega in podeželskega prebivalstva Jeruzalemskega kraljestva so sestavljali domači bodisi arabsko ali sirsko bodisi grško govoreči pravoslavni oz. bizantinski kristjani, imenovani tudi melkiti,⁶ med domačim krščanskim prebivalstvom pa so pomemben delež tvorili tudi monofizitski vzhodni kristjani, zlasti t. i. sirski jakobiti in Armenci (MacEvitt, 2008, 7–9, 110).⁷ Politiko Balduina I. do večinskih nekatoliških kristjanov je po eni strani opredeljevala podelitev višjega pravnega statusa »latinski« Cerkvi – npr. deklarativna nadrejenost katoliških škofov nekatoliškim vključno s postavitvijo katoliškega jeruzalemskega patriarha, večja veljavnost katoliških prič v sodnih procesih –, po drugi pa strpnost do drugih kristjanov, ki so lahko ohranili svoje škofo, živeli po svojih običajih ter bili deležni kraljevih sredstev za obnavljanje starih in gradnjo novih cerkva.⁸ Če je v kasnejših desetletjih prihajalo do občasnih partikularnih sporov med »latinskimi« in vzhodnimi kristjani⁹ ter pritiskov katoliških vladarjev na vzhodne kristjane k sprejetju unije oz. priključitvi katoliški Cerkvi ob spoštovanju vzhodnih liturgičnih in organizacijskih posebnosti,¹⁰ tega ni mogoče trditi za obdobje Balduina I. (Runciman, 1990, 4, 86–87, 100–101; Riley-Smith, 2005, 53–55, 61–63, 66–69, 72, 75, 83; MacEvitt, 2008, 21, 134). Strpnost med katoliškimi in nekatoliškimi kristjani je bila še očitnejša v primeru romarjev,

-
- 6 Izraz melkiti izhaja iz sirske besede »malkojo« (ܡܠܟܝܘܬܐ) in arabske besede »malki« (مَلِكِي), kar dobesedno pomeni »kraljevski« ali »cesarski ljudje«. Navezuje se na Vzhodnorimsko/Bizantinsko cesarstvo in konstantinopelski patriarhat ter označuje tiste krščanske oz. pravoslavne skupnosti v Siriji, Palestini in Egiptu, ki so po vesoljnem cerkvenem zboru v Halkedonu (451), ki je poskušal odpraviti monofizitski spor, v cerkvenopravnem in teološkem smislu ostali zvesti Konstantinoplu (Dick, 2004, 9–10).
  - 7 O izvoru in razvoju monofizitske različice vzhodnega krščanstva – ki je poudarjala Kristusovo božjo naravo in zmanjševala pomen njegove človeške narave – kot posledice nepriznavanja dogmatičnih opredelitev, sprejetih na vesoljnem cerkvenem zboru v Halkedonu: Frend, 1972; Parinello, 2014.
  - 8 Vzhodni kristjani so med drugim lahko vsak dan obhajali liturgijo v jeruzalemski baziliki nad božjim grobom, posvečeni Kristusovemu vstajenju, ki je bila sicer uradno v rokah katolikov. Raznolikost liturgije in jezikov je krepila zavest o raznolikosti krščanske tradicije. Potrditev tovrstne raznolikosti je bila frankovska novost. V času muslimanske oblasti pred prihodom križarjev so namreč v cerkvi Kristusovega vstajenja obrede smeli opravljati zgolj melkiti, ne pa tudi jakobiti, Armenci in »Latinci«. Po prihodu križarjev so za baziliko nad božjim grobom skrbeli »Latinci«, obrede so v njej opravljali tudi melkiti, v drugi polovici 12. stoletja pa so obrede imeli tudi jakobiti in Armenci. Upoštevač izjemno simbolno vrednost božjega groba in mesta Jeruzalem, je bila odločitev frankovskih oblasti, naj baziliko nad božjim grobom uporabljajo različne krščanske skupnosti, zelo pomenljiva. Franki so na tak način cerkev Kristusovega vstajenja spremenili v pravo stičišče celotnega krščanskega sveta – tako v odnosu do krajevnih konfesionalnih razmer kakor tudi do tujih romarjev (MacEvitt, 2008, 120).
  - 9 Tovrstni spori so bili odraz občasnega poseganja katoliške politične oblasti za njeno samoohranitev in vzdrževanje širšega družbenega miru; posegi oblasti se niso nikoli sprevrgli v sistematično napadanje posameznih vzhodnokršćanskih skupnosti kot celote, temveč zgolj njenih (družbeno pomembnejših) posameznikov in manjših skupin. V tem pogledu po večini strpnega sobivanja različnih konfesionalnih vej krščanskega prebivalstva Palestine – ob (deklarativno) nadrejenem položaju katolikov – ni mogoče primerjati s pravno-hierarhično organiziranostjo »dimijev«, tj. judov in različnih vej kristjanov, ki so v islamskem svetu pomenili natančno zamejene skupine toleriranega, a pravno drugorazrednega in z višjimi finančnimi obveznostmi obremenjenega prebivalstva (MacEvitt, 2008, 23–25).
  - 10 Največja in do sodobnega časa ohranjena uniatska skupnost kristjanov z vzhodnega Sredozemlja je maronitska Cerkev s svojim jedrom na ozemlju današnjega Libanona, ki je pod okrilje katoliške Cerkve prešla leta 1181. Pregled zgodovine maronitske Cerkve: Mouawad, 2009.

Sl. 1: Bazilika Kristusovega vstajanja v središču Jeruzalema nad krajem, kjer se po izročilu nahaja božji grob (Wikimedia.org; Creative Commons Attribution 2.0 Generic License; pridobljeno 16. 2. 2019: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:The_Church_of_the_Holy_Sepulchre-Jerusalem.JPG).

ki so iz različnih evropskih in sredozemskih dežel prihajali v Palestino – vzhodnokrščanski romarji v primerjavi s katoliškimi niso doživljali neenake obravnave (MacEvitt, 2008, 132–133, 135).

AVTOR IN NASTANEK ROMANJA

Pisno pričevanje z naslovom *Življenje in romanje Danijela*, igumana z Ruske zemlje (csl. *Житъе и хоженъе Даниила, русьскыя земли игумена*), sestavljeno v prvem desetletju 12. stoletja, predstavlja najstarejši znani in v naslednjih stoletjih pogosto prepisovani romarski potopis kijevskega obdobja vzhodnoslovanske srednjeveške kulture (Seemann, 1970, VII, IX, XXXI, XLI–XLIII, XLIV; Podskal'ski, 1996, 318, 321; Gardzaniti, 2007, 274; Prohorov, 2007b, 10, 12). Potopis vzhodnoslovansko zgodovinsko izkušnjo povezuje s »posvečenim« časom in prostorom, kjer so potekali vsi ključni biblijski dogodki. Z igumanom Danijelom je Kijevska Rusija vzpostavila tako fizično kakor tudi literarno in duhovno vez z domovino Jezusa Kristusa. S tem Danijelovo *Romanje* zaključuje in uokvirja vrsto vzhodnoslovanskih

tekstov, napisanih od sredine 11. do sredine 12. stoletja, ki izražajo prepričanje o polnopravnem vstopu Stare Rusije¹¹ v krščanski svet in duhovni tok t. i. zgodovine odrešenja.¹² Na krščanski način osmišljena nedavna staroruska preteklost je tako v Danijelovem potopisu dokončno dosegla svojo duhovno »zrelost« in metaforično zaključila oz. potrdila uradno sprejetje krščanstva ob koncu 10. stoletja.

Na podlagi odlomka v prvih vrsticah potopisa (Prohorov, 2007a, 16) je mogoče sklepati, da je Danijelovo potovanje po Sveti deželi trajalo šestnajst mesecev in da mu je za izhodišče poti služil samostanski kompleks oz. Lavra svetega Save (Mar Saba) v soteski nad hudourniškim potokom Cedron med Jeruzalemom in Jeriho,¹³ ki jo je na prehodu iz 5. v 6. stoletje ustanovil znani palestinski menih Sava (Saba, Sabas), imenovan tudi Sava Posvečeni (Prohorov, 2007a, 32, 34, 147). Ob upoštevanju dejstva predhodne igumanove poti iz Kijevske Rusije do Konstantinopla in nato preko Sredozemskega morja do Palestine ter zatem vrnitve v domovino se ponuja domneva, da je njegovo potovanje v celoti trajalo več kot dve leti. Danijel v *Romanju* izrecno ne navaja letnice začetka ali konca svojega potovanja, iz posrednih omemb in splošnega konteksta pa je jasno, da je potekal v času frankovskih vpadov na sirsko ozemlje med letoma 1104 in 1108 pod jeruzalemskim kraljem Balduinom I. (Ščapov, 2003, 85; Prohorov, 2007a, 92). Danijelovo *Romanje* tako spada tudi v kontekst zgodnjega obdobja križarskih vojn oz. zgodnje frankovske (»latinske«) oblasti nad Palestino in s tem širjenja vpliva zahodne Evrope na območje vzhodnega Sredozemlja.

Kar je o Danijelu znanega, se nahaja edinole v njegovem potopisu (Seemann, 1970, VII; Garzaniti, 1991, 19). Iz *Romanja* je mogoče ugotoviti zgolj to, da je bil Danijel iguman oz. predstojnik nekega nenavedenega samostana na ozemlju Kijevske Rusije. O Danijelovem geografskem poreklu – bodisi rojstnem bodisi glede pokrajinske umeščenosti samostana, v katerem je opravljal predstojniško službo – je mogoče domnevati na podlagi primerjave med reko Snov in reko Jordan. Iguman namreč na dveh mestih starorusko reko Snov, ki izvira v okolici mesta Starodub v današnji jugozahodni evropski Rusiji in se izliva v reko Desno, primerja z Jordanom.

11 Poimenovanje Stara Rusija predstavlja slovensko priredbo samostalnika ženskega spola Rus' (csl. Русь). Ime Kijevska Rusija sledi poimenovanju v ruski in zahodni historiografiji, s katerim se označuje najstarejša etapa državnosti v kontekstu srednjeveškega in zgodnjenovoveškega pojava Stare Rusije. Rus' zaobjema različne politične entitete v vzhodnoslovanskem prostoru, obenem pa tudi nekdanjo etnično skupino, ki jo je mogoče šteti za nekakšno predhodnico današnjih Rusov, Ukrajincev in Belorusov (Malmenvall, 2016, 548).

12 Pojem zgodovine odrešenja zadeva krščansko biblijsko eksegezo in teologijo zgodovine iz poznoantičnega in srednjeveškega obdobja. Po tovrstnem razumevanju zgodovina odrešenja dogodke in osebnosti posvetne preteklosti prikazuje v luči simbolno nasičene biblijske zgodovine, ki svoje sporočilnosti ne izgubi s časovnim koncem posameznih biblijskih zgodb ali okoliščin, temveč posreduje zgodovinsko ponavljajoče se mehanizme odnosov med Bogom in človekom. O pojmovanju zgodovine kot zgodovine odrešenja in primerih njegovega odražanja v literarni produkciji Kijevske Rusije: Ostrowski, 2011; Malmenvall, 2015; Malmenvall, 2017a; Malmenvall, 2017b.

13 Menih omenjene lavre je bil tudi poimensko nenavedeni Danijelov vodič, ki je staroruskega igumana in njegove tovariše spremljal na vseh palestinskih poteh.

Tako za Snov kakor tudi za Jordan trdi, da tečeta hitro in zavito, enaki naj bi bili tudi po globini in širini (Prohorov, 2007a, 50, 52, 98). Od tod se ponuja domneva, da je iguman Danijel živel v južnih predelih Kijevske Rusije na območju kneževine oz. pokrajine s središčem v Černigovu (današnja severovzhodna Ukrajina), morebiti pa je s tega območja celo izhajal (Prohorov, 2007b, 10). Njegovo delovanje v černigovski pokrajini lahko dodatno podpira omemba černigovskega kneza Olega (krstno Mihela) Svjatoslaviča (1094–1096), ki je v skladu z Danijelovim pričevanjem dve leti izgnanstva, ki je bila posledica vojskovanja med staroruskimi knezi, preživel na otoku Rodos. Omembe Olegovega izgnanstva na Rodosu ni mogoče zaslediti v nobenem drugem vzhodnoslovanskem ali bizantinskem viru (Prohorov, 2007a, 20, 137). Zdi se verjetno, da je Danijel dobro poznal in posledično omenjal določene dogodke, osebnosti in geografske značilnosti pokrajine, ki mu je bila (najbolj) domača.

LITERARNE ZNAČILNOSTI ROMANJA

Med izvorno vzhodnoslovansko srednjeveško literaturo so prevladovala dela zgodovinskega značaja, ki jih je navadno mogoče uvrščati v letopisno ali hagiografsko zvrst. V isto skupino, posvečeno zgodovinsko-teološkimi vidikom stvarnosti, sodijo tudi romarski potopisi, ki navadno obravnavajo Palestino, meniško goro Atos ali Konstantinopol. Ti so bili za letopisi in hagiografijami v staroruski kulturi tretja najbolj razširjena literarna zvrst. Literarna zvrst romarskih potopisov (csl. *хождение*), po večini opisujoča doživetja menihov, se je na vzhodnoslovanskih tleh pojavila z igumanom Danijelom na začetku 12. stoletja. O priljubljenosti te zvrsti na vzhodnoslovanskih tleh priča razmeroma visoko število ohranjenih potopisov – okrog petdeset izvorno staroruskih in dvajset prevodnih del (Seemann, 1976, 11–13, 76–77, 139, 144, 191; Podskal'ski, 1996, 318; Gardzaniti, 2007, 270; Prohorov, 2007b, 5; Nazarenko, 2009, 294).

Staroruska potopisna literatura se ob svojem nastanku v času igumana Danijela ni mogla opreti na dolgo literarno izročilo. Srednjeveško latinsko izročilo romarskih potopisov,¹⁴ ki je ne le po svojem obsegu, temveč tudi vsebinski in slogovni kakovosti presegalo bizantinsko, se je na začetku 12. stoletja komaj začelo oblikovati (Gardzaniti, 2007, 270, 322; Prohorov, 2007b, 5, 7). Kljub temu igumanovo delo izkazuje nekaj oprijemljivejših sorodnosti prav z latinskim izročilom romarskih potopisov – kakor v latinskem izročilu je tudi *Romanje* zasnovano kot osebno versko pričevanje nad Palestino navdušenega potopisca in hkrati duhovno izgrajujoče branje za tiste, ki Svete dežele (morda) nikoli ne bodo obiskali. Podobno velja tudi za opise dolge poti do Palestine, ki so v bizantinskem izročilu romarskih potopisov navadno izpuščeni, v latinskem, kakor pri *Romanju*, pa predstavljajo njen sestavni del. V *Romanju* je,

14 Med reprezentativnimi latinskimi potopisi velja omeniti *Pripoved* ali *Poročilo* (lat. *Relatio*) angleškega romarja Saewulfa, sestavljeno v letih 1102–1103, *Opis* (lat. *Descriptio*) duhovnika Janeza iz Würzburga, sestavljen okrog leta 1165, in *Knjižico* (lat. *Libellus*) nemškega meniha Teodorika, zapisano leta 1175 (Gardzaniti, 2007, 322–323).

kakor v latinskih potopisih, največ pozornosti namenjene božjemu grobu in nad njim zgrajeni baziliki Kristusovega vstajenja (Seemann, 1976, 37–38, 45; Podskal'ski, 1996, 324; Gardzaniti, 2007, 323–324, 327). Iz navedenega je mogoče zaključiti, da se Danijelovo *Romanje* kaže kot v precejšnji meri izviren pojav in priča o ustvarjalnem vključevanju Kijevske Rusije v širšo evropsko srednjeveško kulturo.

Romanje je razdeljeno na pet geografsko in časovno zaokroženih pripovednih sklopov: uvod; pot v Sveto deželo do Jeruzalema, opis palestinskih mest in nato vrnitev v Jeruzalem; opis poti po Galileji; pričevanje o čudežu velikonočne luči v Jeruzalemu; zaključek. V Danijelovem potopisu je največ besed namenjeno Jeruzalemu, poleg tega se celotna obravnava Svete dežele začne in zaključuje prav v tem mestu – to služi kot središče, okrog katerega se zgošča celotno potovanje in glede na katerega so presojeni vsi ostali obiskani kraji. Jedro *Romanja* tvori natančno opisovanje svetih krajev, različnih stavb (zlasti cerkva) ter relikvij, ki ga spremljajo potopiščevi prvoosebni komentarji ter povzemanje biblijskih in legendarno-apokrifnih zgodb, nanašajočih se na svete kraje, ki jih opisuje (Seemann, 1970, XII, XVIII; Garzaniti, 1991, 21–24, 30–31; Gardzaniti, 2007, 277–278, 296). V potopisu predstavljen obisk Palestine na duhovni ravni poteka v »svetem času« in »svetem prostoru«, saj romanje pomeni simbol osvobajanja od grešnosti skozi premagovanje trpljenja z božjo pomočjo. Pot simbolno označuje temeljno življenjsko držo v smislu posnemanja Jezusa Kristusa, njegovega trpljenja, smrti na križu in zmage nad zlom. Jeruzalem kot geografsko opredeljen cilj romanja pomeni simbolno središče sveta in predstavlja podobo eshatološko večne blaženosti (»Novi Jeruzalem«). Božji grob označuje duhovni cilj romanja ter osrednji sveti kraj celotnega krščanskega sveta. Ostali sveti kraji pa delujejo kot posvečene oporne točke, ki tako romarja kakor tudi bralca spominjajo na biblijske zgodbe in posledično božje delovanje v človeški zgodovini. Ovire na poti – veter, vročina, težko prehodne poti, lakota ali napadi razbojnikov – so simbol življenjskih preizkušenj, ki prečiščujejo romarjev odnos do Boga. Samostani so simbol duhovnega zavetja, kraj molitvenega življenja, predanosti Bogu in ljubezni do bližnjega, kjer se lahko romar med naporno potjo nahrani in odpočije tako telesno kakor tudi duhovno (Pelešenko & Sulyma, 2014, 481–482).

Ko Danijel piše o Sveti deželi, skoraj nič ne poroča o življenju krajevnega prebivalstva, niti ga posebej ne zanimajo tamkajšnje družbenopolitične razmere. V tem kontekstu je pomenljivo, da med vsemi prebivalci Palestine, razen kralja Balduina, nikogar ne navaja poimensko. Danijela zanima predvsem ubeseditiv lastne soudeležbe v »svetem prostoru«, pričujočem o »božji moči«, ki se razodeva skozi zgodovino. V skladu z obravnavanim potopisom se kot posvečena kažejo vsa zgodovinska obdobja – od stvarjenja sveta in prvega človeka Adama, čigar lobanja po pričevanju *Romanja* leži ob vznožju Golgote (Prohorov, 2007a, 30), pa vse do Danijelove sodobnosti, ko mu je po »božji milosti« v imenu celotne »Ruske zemlje« uspelo postaviti svetilko na Gospodov grob (Prohorov, 2007a, 122, 124). Pojmovanje svetega se v potopisu razkriva preko opisovanja in osmišljanja predmetnega sveta, ki tako dobiva dvojni pomen. Po eni strani ostaja samostojen v svoji predmetnosti, po drugi pa deluje kot simbol poseganja Boga v človeško zgodovino. Odnos do predme-

tnega sveta je v Danijelovem *Romanju* primerljiv z večnostno perspektivo v Svetem pismu, kjer »božja dela« presegajo svojo časovno in krajevno omejenost. Opisovani sveti kraji skupaj z relikvijami in čudeži nudijo opredmeteno povzemanje verskega svetovnega nazora in tako romarjem kakor tudi bralcem omogočajo večjo duhovno bližino z Jezusom Kristusom (Seemann, 1976, 52, 59–61, 64, 68–69; Garzaniti, 1991, 21–22, 34; Podskal'ski, 1996, 323–324). V *Romanju* potopisna pripoved poteka na dveh časovnih ravneh. Prvo raven tvori linearni čas, podvržen zemeljskim zakonom spreminjanja in minevanja. Raven linearnega časa se denimo odraža skozi omembe roparskih napadov muslimanskih sosedov (Prohorov, 2007a, 24, 72, 82, 96, 112, 118) na romarje in krščanske prebivalce. Drugo časovno raven predstavljajo osebna pričevanja, ki poudarjajo fizično prisotnost Danijela in njegovih tovarišev znotraj določene resničnosti zgodovine odrešenja. Tu je vredno izpostaviti naslednji odlomek: »*Iz te skale priteka izvir in ta kopel je čudežna, sama se je pojavila, saj jo je ustvaril Bog. V tej kopeli se je kopal sam Kristus s svojimi učenci. In do današnjega dne je znano to mesto, kjer je Kristus sedel na kamnu. Tu smo se kopali tudi mi ne vredni grešniki.*« (Prohorov, 2007a, 96, 98). Tako sprva dobesedno (zemeljsko) pričevanje postane pričevanje o »nadnaravni« resničnosti. Ko se Danijelova beseda dotika svetih krajev, zemeljski čas izgublja svojo neizbežno moč, posamezen sveti kraj pa ohranja svojo simbolno stalnost kljub minevanju časa. S tem Danijelovo pričevanje postane »premično« – oddaljuje se od zemeljske sedanjosti svojega lastnega romanja in prehaja v preteklost, iz preteklosti pa v večnost, od koder se vrača v svoj lastni čas. Danijel se tako ne premika le v smislu fizičnega potovanja, temveč »potuje« tudi v času in se dotika večnosti.

ROMANJE IN »LATINSKO-GRŠKI« ODNOSI

Romanje med drugim odpira tematiko odnosov med katoliškim in pravoslavnim krščanstvom tako v kontekstu frankovske Palestine kakor tudi Kijevske Rusije. Tematiko katoliško-pravoslavnih odnosov obravnavani vir odpira zlasti zaradi trojega: ker je bil iguman iz pravoslavne Kijevske Rusije v Palestini za časa tamkajšnjega katoliškega Jeruzalemskega kraljestva in je lahko zato do katolištva vzpostavil odnos v okolju, kjer je to predstavljalo družbeno vodilno silo; ker se je osebno srečal s takratnim jeruzalemskim kraljem Balduinom I.; in ker je oznako za romarja (»palmnik«, csl. паломникъ) prevzel po latinski besedi »palmarius«. ¹⁵

Čeprav se je krščanstvo v Kijevski Rusiji konec 10. stoletja kot državna vera uveljavilo s pomočjo bizantinskega posredništva in čeprav je bila kijevska metropolijska podrejena konstantinopelskemu patriarhatu, ¹⁶ je starorusko ozemlje na severu in

15 Ta izraz označuje človeka, ki je obiskal Sveto deželo in se domov vrnil s palmovimi vejami kot vidnim znakom opravljenega romanja. Kakor sama beseda »palmarius« tudi običaj prinašanja palmovih vej izhaja iz zahodnokrščanskega sveta (Nazarenko, 2001, 620, 626–627; Riley-Smith, 2005, 44–45).

16 Pregled procesa pokristjanjevanja Kijevske Rusije: Ryčka, 2013; pregled cerkvene organizacije v Kijevski Rusiji do sredine 12. stoletja: Malmenvall, 2016.

zahodu mejilo na katoliški svet ter bilo z njim v taki ali drugačni obliki nenehno v stiku. Staroruski načelni odnos do katoliškega krščanstva so najodločilneje oblikovali tamkajšnji škofje in kijevski metropolit, ki so bili večinoma bizantinskega (grškega) porekla in so zastopali stališča konstantinopelske Cerkve. V skrbi za ohranjanje pravovernosti so v drugi polovici 11. in prvi polovici 12. stoletja, tj. neposredno po »veliki shizmi« med Rimom in Konstantinoplom leta 1054,¹⁷ razvili poseben žanr polemičnih spisov proti po njihovem prepričanju nesprejemljivim novostim, uvedenim v katoliški Cerkvi. Kijevska politična tvorba je posledično na področju cerkvenega in družbenega življenja deklarativno ostajala zvesta pravoslavni veri, pri marsikaterih političnih odločitvah, denimo pri sklepanju dinastičnih porok in vojaških zavezništvi, pa je s katoliškimi deželami pragmatično sodelovala (Senyk, 1993, 298–301, 306).

Med letoma 1077 in 1089 je položaj kijevskega metropolita zasedal Janez II., ki je avtor pisma protipapežu Klementu III. (1080–1099) kot odgovor na pismo, v katerem Janezu predlaga združitev med katoliško in starorusko pravoslavno Cerkvijo – pod pokroviteljstvom Rima. Kijevski metropolit je v pismu Klementu III. njegov predlog zavrnil in ob tem navedel razloge za »odpadništvo« katoliške Cerkve od »prave vere«, ki naj bi jo ohranjala samo še pravoslavna Cerkev. Čeprav metropolit priznava, da se obe Cerkvi v dogmatičnih opredelitvah bistveno ne razlikujeta, je po njegovem prepričanju »latinska« stran zapadla v zmoto v šestih točkah: z rabo nekvašenega kruha pri evharistiji, postenjem ob sobotah, kršenjem predvelikonočnega oz. velikega posta, ki ga začenja dva dni kasneje kakor pravoslavna stran, zapovedanim celibatom za vse duhovnike, ločitvijo zakramenta birme od krsta in dodatkom *Filioque* v obrazcu veroizpovedi. Janez je v svojem pismu Klementu III. izrazil tudi negotovanje nad nekaterimi poimensko navedenimi staroruskimi knezi. Očital jim je poročanje z nevestami iz katoliških vladarskih rodbin in posledično njihovo versko mlačnost. Bal se je namreč, da bi lahko politični stiki in občasna zavezništva s katoliškimi političnimi tvorbami, zlasti Švedsko, Poljsko in Svetim rimskim cesarstvom, povzročila krhanje cerkvenih vezi s Konstantinoplom in sčasoma tudi podređitev papežu (Levčenko, 1956, 420–421; Senyk, 1993, 317–319; Podskal'ski, 1996, 285–289). V kontekstu ustaljene staroruske prakse dinastičnih porok s hčera ali sestrami katoliških vladarjev je nastalo tudi dopisovanje med kijevskim knezom Vladimirjem Monomahom (1113–1125) in kijevskim metropolitom Nikeforjem I. (1104–1121). Knez ga je spraševal o vsebini nesoglasij, ki so povzročila razkol med vzhodno in zahodno Cerkvijo. Metropolit je pri tem naštel in pojasnil dvajset »krivd« katoliške strani (Senyk, 1993, 319; Podskal'ski, 1996, 290–292). Iz omenjenih dveh primerov, pri katerih se odraža protikatoliško nastopanje na deklarativni ravni v odnosu med najvišjo posvetno in cerkveno oblastjo, je mogoče sklepati, da so posvetni vrhovi staroruske družbe delovali predvsem pragmatično in jih zato verske razlike niso ovirale pri sklepanju politično koristnih dinastičnih vezi s katoliškimi vladarskimi rodbinami. Na podlagi ugotovitve, da se cerkvena pričakovanja glede verske »čistosti« niso uresničila, je mogoče sklepati še, da pravoslavna Cerkev v Kijevski Rusiji kljub svoji pomembni družbeni vlogi ni imela neomejenega vpliva,

17 O doktrinarnih in drugih razlikah ter razlogih za razkol med katoliško in pravoslavno Cerkvijo: Chadwick, 2003.

odnos staroruske posvetne elite do katolištva pa je bil v prvih desetletjih po cerkvenem razkolu dovolj dvoumen, da je omogočal politično sodelovanje s konfesionalno drugače opredeljenimi političnimi tvorbami.

Tudi Danijelovo *Romanje* do katoliškega sveta zavzema dvoumen odnos. Iguman Danijel kralja Balduina I. prikazuje v izrazito svetli luči – za razliko od bizantinskih romarskih potopisov, t. i. proskinitarijev, ki do katolikov nikoli ne zavzemajo pozitivnega stališča (Garzaniti, 1991, 38; Gardzaniti, 2007, 321). V *Romanju* namreč piše, da ga je Balduin »zelo dobro poznal« in ga imel »zelo rad« (Prohorov, 2007a, 122). Prav tako ga označuje za »krepostnega moža in zelo ponižnega in niti malo prevzetnega« (Prohorov, 2007a, 122). Balduinova naklonjenost in krepost se je po Danijelovem pričevanju najmočneje izrazila takrat, ko je njega in njegove tovariše »radostno pozval, naj gredo z njim« do Tiberijskega morja (Prohorov, 2007a, 92). Tako je igumanova skupina tiste »strašne kraje«, ki so bili pogosto podvrženi vpadam muslimanskih roparjev in vojsk iz Sirije, prepotovala »brez strahu in zločinov« ob zaščiti Balduinove vojske (Prohorov, 2007a, 92). Ko so dosegli Tiberijsko morje, so z Balduinom »stali ob izviru Jordana« in se v njem kopali (Prohorov, 2007a, 100). Varen prehod do Tiberijskega morja je Danijelu in njegovim sopotnikom tudi omogočil, da so obiskali svete kraje, povezane s Kristusovim zemeljskim življenjem – kot denimo Nazaret, goro Tabor in Kano Galilejsko (Prohorov, 2007a, 9). Za razumevanje poti do Tiberijskega morja, tamkajšnjega postanka in vrnitve v Jeruzalem sta ključna naslednja dva odlomka:

In mesto Tiberiada je za pešca štiri dni oddaljeno od Jeruzalema in pot je zelo strašna in zelo težka [...]. In Bog mi je naklonil to pot prehoditi takole. Jeruzalemski knez [kralj] Balduin je šel na vojno proti Damasku po tej poti do Tiberijskega morja, tam je namreč pot do Damaska mimo Tiberijskega morja. Ko sem izvedel, da želi knez po tej poti do Tiberiade, sem šel do tega kneza in se mu poklonil, rekoč: »Tudi jaz bi želel iti s teboj do Tiberijskega morja, da bi šel skozi vse te svete kraje okrog Tiberijskega morja. Zavoljo Boga, vzemi me s seboj, knez!« Takrat mi je knez radostno ukazal, naj grem z njim in me priključil svojemu vojaškemu spremstvu. [...] In tako smo te strašne kraje s cesarskimi [kraljevimi] vojščaki prečkali brez strahu in zločinov. (Prohorov, 2007a, 92).

Tu se stekajo vse poti čez Jordan k Damasku in v Mezopotamijo. In tu, na tem kraju, se je knez Balduin ustavil, da bi obedeloval s svojimi vojščaki. Tu smo tudi mi stali z njim pri samem izviru Jordana, kopali smo se na samem izviru Jordana v Tiberijskem morju. In obhodili smo takrat vse te svete kraje okrog Tiberijskega morja brez strahu in brez bojazni. Kjer je Kristus naš Bog hodil s svojimi nogami, tam je tudi meni slabemu in grešnemu Bog naklonil hoditi in videti vso to galilejsko deželo. (Prohorov, 2007a, 98, 100).

Verjetnost, da bi kralj Balduin s svojo vojsko jezdil do Jordana prav in zgolj zaradi Danijela, je zelo majhna. Srečanje med Danijelom in jeruzalemskim kraljem je zato smiselno povezati z Balduinovim bojnim pohodom proti Tohtehinu (1104–1128), sel-

džuškemu emirju Damaska, ki je potekal leta 1106. Potujoči Danijel je tako Balduina nepričakovano srečal prav na tem pohodu, kralj pa ga je kot cerkvenega hierarha (igumana) in romarja iz daljne dežele vzel pod svojo zaščito, da bi ga na svoji poti do Damaska odložil ob Tiberijskem morju. Pohod na Damask je bil kmalu prekinjen zaradi novice o sočasnem vdoru fatimidskih čet iz Egipta, ki so zavzele mesto Jafa (Runciman, 1990, 72, 88–91; Guminskij, 2014). Katoliški vojščaki so se bili posledično prisiljeni umakniti in Danijel, ki je deset dni preživel v Tiberiji ob Tiberijskem morju, »dokler ni prišel kralj Balduin s tiste vojne proti Damasku« (Prohorov, 2007a, 100), je s kraljem prišel nazaj v Jeruzalem. Razlog za »radostno« srečanje med Danijelom in Balduinom je morda smiselno iskati tudi v smeri razvejanih dinastičnih vezi staroruske vladarske rodbine Rjurikovičev s katoliškimi velikaši: junak prve križarske vojne Hugo (1057–1101) iz rodbine Kapetingov, grof pokrajine Vermandois v današnji severni Franciji, je bil sin francoskega kralja Henrika I. (1031–1060) in Ane Jaroslavne, hčere kijevskega kneza Jaroslava Modrega (1019–1054) (Guminskij, 2014). Balduin bi lahko zato toplo sprejel cerkvenega hierarha iz daljne dežele, ki pa je bila vendarle povezana tudi z njegovim lastnim frankovskim prostorom.

Ob dobri izkušnji s kraljem Balduinom predstavljata zgoraj navedena odlomka izrecno obravnavo katoliške oblasti v Palestini znotraj Danijelovega *Romanja*. Iz njiju je mogoče sklepati, da je potopiščev odnos do križarjev oz. Frankov na splošno dober; iz njiju veje posredno izražanje hvaležnosti križarjem, da so romarjem zagotovili prost prehod v Palestino in obranili tamkajšnje kristjane pred muslimanskim preganjanjem. Sodeč po Danijelovem pričevanju se je do njega samega, njegovega krajevnega vodiča iz Lavre svetega Save in pravoslavnih vernikov iz Stare Rusije, ki so potovali skupaj z njim, kralj Balduin vedel prijazno. Zdi se, da je bila naklonjenost obojestranska, konfesionalne razlike pa očitno niso igrale pomembne vloge. V zelo podobnem duhu je napisan tudi odlomek o Danijelovem obisku Nazareta, kjer si je skupaj s svojimi tovariši ogledal ostanke hiše svetega Jožefa, Marijinega ženina. Ko potopisec pripoveduje o tem dogajanju, nedvoumno hvali gostoljubnost katoliške skupnosti – v tem primeru jo označuje z izrazom »Franki« (csl. фрязи) – in njeno skrb za omenjeni sveti kraj.

In tu [v Nazaretu] je bila Jožefova hiša, kjer je ta sveta votlina. [...] In tu je cerkev, zgrajena nad to sveto votlino, posvečena svetemu oznanjenju. Ta kraj je bil nekoč zapuščen, sedaj pa so ta kraj obnovili Franki in ga dobro uredili. In tu je latinski škof, zelo bogat, in ta vlada nad tem svetim krajem. In počastili so nas z dobro pijačo in jedačo in vsem [ostalim]. In v tem mestu smo prespali eno noč. In ko smo si dobro odpočili in zjutraj vstali, smo šli v to cerkev in se poklonili temu svetemu kraju. (Prohorov, 2007a, 116).

Najočitnejši izraz dobrih ali vsaj strpnih odnosov med katoliško in pravoslavno skupnostjo na ozemlju Palestine v času Danijelovega potovanja predstavlja pričevanje o skupnem obhajanju največjega krščanskega praznika – velike noči – na skupno priznanem najsvetejšem kraju, tj. v baziliki nad božjim grobom, ob prisotnosti jeru-

zalemskega kralja Balduina. V tem sklopu potopisec znova izpostavlja Balduinovo prijaznost, saj mu je dovolil postaviti svetilko na sam božji grob in ga med vigilijo poslal na dobro mesto na enem izmed korov tik nad vrati v božji grob, od koder je lahko pozorno spremljal dogajanje (Prohorov, 2007a, 126, 128).

Takrat sem jaz slab, nevreden na tisti [veliki] petek ob prvi uri podnevi šel k onemu knezu Balduinu in se mu poklonil do tal. On pa je videl mene slabega in me poklical k sebi z ljubeznijo in mi rekel: »Kaj želiš, ruski iguman?« Dobro me je namreč poznal in zelo me je imel rad, on je kreposten mož in zelo ponižen in niti malo prevzet. Jaz pa sem mu rekel: »Moj knez, moj gospod! Prosim te: zavoljo Boga in ruskih knezov mi dovoli, da tudi sam postavim svojo svetilko na sveti grob v imenu celotne Ruske zemlje!« Takrat mi je z resnostjo in ljubeznijo dovolil postaviti svetilko na Gospodovem grobu [...]. In oskrbnik in ključar svetega groba sta mi naročila, naj prinesem svojo svetilko z oljem. [...] On [ključar] mi je odprl sveta vrata in mi naročil, naj vstopim s svetilko, in tako je samo mene bosega povedel v sveti Gospodov grob [...] in mi naročil, naj postavim svetilko na Gospodov grob. In s svojima grešnima rokama sem postavil [svetilko] k nogam, kjer so ležale prečiste noge našega Gospoda Jezusa Kristusa. Pri glavi namreč stoji grška svetilka, na prsih pa je bila postavljena svetilka [Lavre] svetega Save in vseh samostanov. [...] In takrat [pri vigiliji v soboto zvečer] so se prižgale te tri svetilke. (Prohorov, 2007a, 122, 124).

Kljub skupnemu obhajanju velikonočne vigilije Danijel jasno uvaja razliko med »Latinci« (csl. латиняѣ) oz. katoliki na eni strani in pravoslavni na drugi, ki jih imenuje z izrazom »pravoverni« (csl. правовѣрнии), s katerim poudarja, da prava krščanska vera ni (povsem) ohranjena v katoliški, temveč le pravoslavni Cerkvi. Razliko med »pravovernimi« in »Latinci« dodatno podkrepljuje z opazko, s katero smeši petje katoliških duhovnikov. Trdi namreč, da so pravoslavni popje in menihi večernice nad božjim grobom »peli«, »Latinci« pa so pri velikem oltarju »vreščali« (csl. верещали). Pri tem sta pomenljiva naslednja odlomka:

In knez [kralj Balduin] je igumanu [Lavre] svetega Save naročil, naj s svojimi menihi in s pravovernimi popi stoji nad grobom. Mene slabega je dal postaviti visoko nad samimi vrati groba proti velikemu oltarju, da sem lahko gledal v grobna vrata. Vseh troje grobnih vrat je bilo namreč zapečatenih in zapečatenih s cesarskim [kraljevim] pečatom. Latinski popje so stali pri velikem oltarju. In ko je prišla osma ura dneva, so začeli pravoverni popje in menihi in vsi duhovni možje peti večernice nad grobom. Tu so bili mnogi puščavniki. Latinci pa so pri velikem oltarju začeli vreščati po svoje. In tako so vsi peli, jaz pa sem tam stal in pozorno gledal h grobnim vratom. (Prohorov, 2007a, 126, 128).

Razlike v verskem nauku in praksi med katoliškimi in pravoslavni kristjani so v potopisu izpostavljene le dvakrat. Prvič so izpostavljene v kontekstu duhovne

interpretacije pomena gore Tabor, kjer je mogoče najti tudi prikrito in v potopiščevem času aktualno polemično ost, usmerjeno proti katolikom, ki se nanaša na njihovo liturgično prakso. Gre za kritiko katoliške rabe nekvašenega kruha pri evharistiji in s tem potrjevanje pravilnosti pravoslavne prakse, ki zapoveduje rabo kvašenega kruha (Gardzaniti, 2007, 293; Prohorov, 2007a, 112, 158). Drugič so izpostavljene v kontekstu čudeža z »nebeškim ognjem« na velikonočno vigilijo v baziliki Kristusovega vstajenja. Danijel v svojem potopisu kljub pozitivnemu prikazovanju Balduina in Frankov daje jasno vedeti, da je pravoslavna vera zanj edina prava. Ob pripovedi o vsakoletnem čudežu samodejnega prižiga ognja med velikonočno vigilijo v baziliki Kristusovega vstajenja sicer res znova izreka pohvalo Balduinu, da mu je dovolil obesiti in prižgati svetilko ob božjem grobu (Prohorov, 2007a, 122). Toda istočasno izpostavlja, da je na lastne oči videl, kako so se pri Kristusovem grobu prižgale grške svetilke in skupaj z njimi svetilka, ki jo je v imenu celotne Stare Rusije postavil on sam, medtem ko so katoliške – oz. frankovske, kakor jih imenuje – ostale ugasnjene (Prohorov, 2007a, 124). To je po Danijelovem prepričanju čudežna potrditev pravovernosti pravoslavne Cerkve in pričevanje o okrnjenosti katoliške. S tem potopisec vzpostavlja napetost med dvema vrstama obrambe krščanskih svetinj – neposredno obrambo Palestine, ki jo opravljajo katoliški križarji, in duhovno obrambo čistosti krščanske vere, ki jo opravlja zgolj pravoslavna Cerkev.

V Danijelovem pričevanju je z liturgičnega in hkrati družbenopolitičnega zornega kota najbolj opazna prevlada katoliške duhovščine v jeruzalemski baziliki. Pri glavnem oltarju so bili na veliko soboto zvečer zbrani zgolj »latinski« duhovniki. Prav tako je obred pri božjem grobu, med katerim naj bi se zgodil čudež, opravljal »latinski« škof, vse skupaj pa je potekalo pod pokroviteljstvom kralja Balduina. V tovrstnih okoliščinah, ko so tako družbenopolitično življenje v Palestini kakor tudi cerkveno življenje na najsvetejšem kraju ob največjem prazniku obvladovali katoliki, je nadvse močan simbolni pomen dobilo Danijelovo pričevanje o čudežu »nebeškega ognja«, ki se je zgodil s prižigom treh pravoslavnih svetilk na božjem grobu – »grške«, palestinske in staroruske. Prižig »nebeškega ognja« v pravoslavnih svetilkah deluje kot nadnaravno znamenje potrditve pravovernosti in posledično boguvsčnosti pravoslavne Cerkve, ki naj bi imela duhovno – kljub katoliški politični prevladi nad Sveto deželo – pravico do sklicevanja na varuštvo božjega groba.

ŠIRŠE PRIMERJALNE RAZSEŽNOSTI *ROMANJA*

Na podlagi predstavljenih verskih razmer na staroruskih tleh na prehodu iz 11. v 12. stoletje ter primerov v okviru Danijelovega *Romanja* je mogoče ugotoviti, da je bil staroruski odnos do katoliške Cerkve tako na ravni politične stvarnosti kakor tudi pri igumanu Danijelu dvoumen. Zdi se, da so odnosi med katolištvom in pravoslavjem v takratni staroruski družbi potekali v strpnem vzdušju, a obenem ob zavedanju razlik, ki so po prepričanju staroruskih cerkvenih piscev govorile v prid pravoslavju – »pravi« različici krščanske vere. Kljub dodelanemu narativnemu okviru ter izčrpnosti potopiščevih pričevanj izkazuje *Romanje* pomembno pomanjkljivost: pri osvetljevanju

katoliško-pravoslavni odnosov Danijel obravnava zgolj lastno mnenje o katolikih ter odnose med frankovsko oblastjo in staroruskimi pravoslavni romarji, tj. njegovo lastno skupino, pozablja pa na odnose med »Latinci« in krajevnimi vzhodnimi kristjani, med katere niso spadali zgolj pravoslavni (melkitski), temveč tudi monofizitski (jakobitski in armenski) kristjani, ki jih sploh ne omenja; prav tako ne omenja pravoslavni romarjev iz drugih dežel, ki so prihajali v Sveto deželo. Pomanjkljivost obravnavanega potopisa je tako pogojena z Danijelovo osebno izkušnjo. Odsotnost celovitejšje osvetlitve katoliško-pravoslavni odnosov pa je pogojena tudi z literarno (žanrsko) funkcijo romarskih potopisov; ti so bili namreč posvečeni predvsem duhovnim razsežnostim potovanja, predstavljane družbenopolitični značilnosti obiskanih krajev – kamor je spadalo tudi stanje in razmerje moči med katoliško in pravoslavno skupnostjo – pa je bilo drugotnega pomena.

V kontekstu katoliško-pravoslavni odnosov izkazuje Danijelov potopis določeno značilnost, ki ga približuje pisanju takratnih zgodovinskih virov oz. literarnih tekstov – npr. *Kronike* jakobitskega patriarha Mihaela s konca 12. stoletja (Chabot, 1963) –, nastalih prav v vzhodnokrščanskih (pravoslavni, jakobitski, armenski) kulturnih sredinah na ozemlju Palestine in ostalih dežel vzhodnega Sredozemlja pod »latinsko« oblastjo. Kakor v teh literarnih tekstih se tudi Danijel v *Romanju* ne izogiba omenjanju doktrinarni in liturgični razlik med svojo lastno skupnostjo in vladajočimi katoliki, pri čemer brez zadržkov zagovarja pravovernost svoje strani. Po drugi strani, kakor v večini takratni krajevni vzhodnokrščanski tekstov, pa se ne posveča delovanju »latinske« oblasti, prav tako neposredno ne osvetljuje odnosov med katoliki in vzhodni kristjani (v tem primeru pravoslavni) na ravni družbenopolitičnega življenja (MacEvitt, 2008, 22–23).¹⁸ V nekonfesionalnem ključu celo hvali Balduinovo gostoljubnost in skrb »Latincev« za skupne svete kraje krščanstva. Na podlagi predstavljenega je smiselno zaključiti naslednje: Danijelova osebna izkušnja, dotakratno starorusko soočanje s katoliško Cerkvijo, žanrska zamejenost romarskega potopisa in splošno razpoloženje izobražencev iz vrst palestinskih vzhodni kristjanov do »latinske« oblasti je igumanovo pričevanje izoblikovalo v tekst, v katerem katoliške skupnosti ni mogel prikazovati v negativni luči; vseeno pa je o njej pisal kot o svojem »Drugem«, vzpostavljajoč vrednostno razliko med »nami« (pravoslavni, pravoverni) in »njimi« (»Latinci«, nepravoverni).

Strpnost do katolikov, ki jo iguman izraža v *Romanju*, je mogoče primerjati z nekoliko drugačnim, a vendarle podobnim odnosom do pravoslavni in ostalih vzhodni kristjanov, ki ga na drugi strani izpričujejo »latinski« teksti (potopisi, kronike, kraljeva

18 V tem pogledu je med drugim zanimiva *Kronika* armenskega opata Mateja iz Edese (dan. Urfa na jugovzhodu Turčije), nastala sredi 12. stoletja, ki sicer v zgodovinopisju (poenostavljeno) velja za nasprotnika tako Bizantinskega cesarstva kakor tudi frankovskih politični tvorb. Čeprav avtor v kroniki prepoznava konfesionalno »drugost« katoliške Cerkve in celo omenja posamezne dogodke, ki jih zaznamujejo primeri napadov križarskih vojsk in katoliških kolonistov iz zahodne Evrope na armensko skupnost v Antiohijskem kraljestvu, pri tem ne izpodbija legitimnosti frankovske oblasti kot take. Idejnega temelja njegove kronike namreč ne predstavlja določeno politično stališče, temveč osvetljevanje (duhovnega) boja med dobrim in zlom v luči »božje previdnosti«, ki naj bi se razkrivala skozi zgodovino. O *Kroniki* Mateja iz Edese: MacEvitt, 2007.

pisma, kraljeve in cerkvene listine), nastali v 12. stoletju na ozemlju Jeruzalemskega kraljestva. Frankovski viri krajevne vzhodne kristjane nikoli izrecno ne označujejo za heretike (MacEvitt, 2008, 100–102). Še več, nosilci ali predstavniki tamkajšnje katoliške politične in cerkvene elite se na tekstualni ravni izogibajo tudi kakršnemukoli kategoriziranju in pojasnjevanju teološkega ozadja vzhodnokrščanskih skupnosti. »Latinsko« dojemanje omenjenih skupnosti tako zaznamujeta nenatančnost in molk. V tem kontekstu Franki izpostavljajo zgolj jezikovne razlike, ki so s terminološkega stališča večplastne, nedosledne in dvoumne (MacEvitt, 2008, 22). Krajevne vzhodne kristjane namreč – glede na njihov govorni ali liturgični jezik – navadno poenostavljeno imenujejo Grke (lat. *Graeci*), Sirce (lat. *Suriani*) in Armence (lat. *Armeni*). Grki tako pomenijo kristjane, ki govorijo ali izvajajo liturgijo v grščini, Sirci v arabščini ali sirščini, Armenci pa v armenščini. Omenjeno delitev po jezikovnem ključu med drugim uporablja duhovnik Janez iz Würzburga, avtor enega najbolj znamenitih latinskih srednjeveških romarskih potopisov (*Descriptio terrae sanctae*), ki je nastal okrog leta 1165. Navedeni izrazi so v konfesionalno-teološkem pogledu pomanjkljivi. Največ nejasnosti prinaša oznaka Sirec – ta pomeni arabsko ali sirsko govorečega kristjana, ki pa je lahko pripadal pravoslavni (melkitski), jakobitski ali maronitski (uniatski) Cerkvi.¹⁹ Podobno so bili Grki lahko tudi arabsko ali sirsko govoreči melkiti, ki so zahajali v cerkve z grškim liturgičnim jezikom (Huygens, 1994, 111, 136, 138; Pahlitzsch, 2001, 181–188; Gardzaniti, 2007, 322–323). Tovrstna poenostavljena terminologija nadalje v dve skupini ločuje prebivalstvo, ki je konfesionalno pripadalo isti Cerkvi – melkiti, ki so lahko govorili v grškem, arabskem ali sirskem jeziku,²⁰ so bili združeni pod isto cerkveno organizacijo in si neredko delili iste cerkve, čeprav jih je frankovsko dojemanje delilo na Grke in Sirce. Predstavljena terminološka nenatančnost še ne omogoča sklepa, da palestinska frankovska elita v stvarnem življenju ni vedela za teološke razlike in ostala razmerja med različnimi krščanskimi skupnostmi, temveč pričuje o tem, da tovrstnih razlik na tekstualni ravni ni želela poudarjati ter se je tako v duhu strpnega sobivanja in obenem vzdrževanja lastne oblasti oz. družbenega miru zavestno izogibala neposrednemu govorjenju o pravovernih in heretikih (MacEvitt, 2008, 101–102, 105).

Podobni zadržanosti sledi tudi iguman Danijel: jedra njegovega potopisa katoliško-pravoslavni odnosi ne zasedajo; ko pa o njih spregovori, katoliško stran po večini prikazuje pozitivno, čeprav jo hkrati dojema kot svojega »Drugega«. Omenjeno ne pomeni (nujno), da se je Danijel pri osvetljevanju katoliško-pravoslavnih odnosov neposredno zgledoval po katerem od »latinskih« virov, temveč to, da si je med svojim romanjem ustvaril vtis o zapletenosti konfesionalnih razmer ter ponotranjil vzdušje (vsaj zunanje) strpnega sobivanja in sodelovanja krščanskih skupnosti pri ohranjanju spomina na kraje, povezane z življenjem Jezusa Kristusa, ki ni potrebovalo jasnih terminoloških in teoloških razmejitev.

19 Pregledna študija o spremenljivosti in dvoumnosti oznake Sirec v kontekstu križarskih vojn na območju vzhodnega Sredozemlja: Nasrallah, 1974.

20 O jezikovno-kulturni raznolikosti melkitov ter postopnem umikanju grškega in sirskega jezikovnega elementa vzporedno s krepitvijo arabskega znotraj melkitske skupnosti na prelomu tisočletij: Griffith, 2006.

ZAKLJUČEK

Romanje igumana Danijela, nastalo na začetku 12. stoletja, je mogoče označiti za literarno in vsebinsko večplasten narativni vir kijevskega obdobja vzhodnoslovanske kulture. Romarski potopis vzhodnoslovansko zgodovinsko izkušnjo povezuje s »posvečenim« časom in prostorom, kjer so potekali vsi ključni biblijski dogodki. Z igumanom Danijelom je Kijevska Rusija vzpostavila tako fizično kakor tudi literarno in duhovno vez z domovino Jezusa Kristusa, ki je bila v tistem času pod oblastjo »latinskih« oz. frankovskih križarjev. *Romanje* se kaže kot poveden primer staroruske samorefleksije lastne duhovne istovetnosti tako v odnosu do »rojstnih krajev« krščanstva kakor tudi (tamkajšnje) katoliške Cerkve. Omenjeni potopis pozornemu preučevalcu daje priložnost za celovitejše razumevanje srečevanja vzhodnoslovanske srednjeveške kulture s svojim »Drugim«, ki je imelo v obravnavanem času in prostoru poudarjeno verski oz. konfesionalni značaj.

Kijevska politična tvorba je na področju cerkvenega in družbenega življenja deklarativno ostajala zvesta pravoslavni veri, pri marsikaterih političnih odločitvah, denimo pri sklepanju dinastičnih porok in vojaških zavezništvi, pa je s katoliškimi deželami pragmatično sodelovala. Na podoben način tudi Danijelovo *Romanje* do katoliškega sveta zavzema dvoumen odnos – to se med drugim odraža v izrazito pozitivni podobi jeruzalemskega kralja Balduina I., omenjanju gostoljubnosti tamkajšnje katoliške skupnosti in pričevanju o skupnem (»latinsko-grškem«) obhajanju velikonočne vigilije v cerkvi nad Kristusovim grobom. Kljub temu Danijel jasno uvaja razliko med »Latinci« oz. katoliki na eni strani ter pravoslavni na drugi, ki jih imenuje z izrazom »pravoverni«, s katerim poudarja, da prava krščanska vera ni (povsem) ohranjena v katoliški, temveč le pravoslavni Cerkvi. S tem potopisec vzpostavlja napetost med dvema vrstama obrambe krščanskih svetinj – neposredno obrambo Palestine, ki jo opravljajo katoliški križarji, in duhovno obrambo čistosti krščanske vere, ki jo opravlja zgolj pravoslavna Cerkve. Pri tem je vredno izpostaviti, da jedra Danijelovega potopisa katoliško-pravoslavni odnosi ne zasedajo; ko pa o njih spregovori, katoliško stran po večini prikazuje pozitivno, čeprav jo hkrati dojema kot svojega »Drugega«. Omenjeno ne pomeni (nujno), da se je Danijel pri osvetljevanju katoliško-pravoslavnih odnosov neposredno zgledoval po katerem od krajevnih »latinskih« ali vzhodnokrščanskih virov tistega časa, ki prav tako odražajo dvoumen ter hkrati terminološko in teološko nedosleden odnos do ostalih krščanskih skupnosti. Pomeni pa, da si je med svojim romanjem ustvaril vtis o zapletenosti konfesionalnih razmer ter ponotranjil vzdušje (vsaj zunanjega) strpnega sobivanja in sodelovanja krščanskih skupnosti pri ohranjanju spomina na kraje, povezane z življenjem Jezusa Kristusa, ki ni potrebovalo jasnih terminoloških in teoloških razmejitev.

»LATIN–GREEK« (CATHOLIC–EAST ORTHODOX) RELATIONS IN
THE KINGDOM OF JERUSALEM: THE CASE OF THE
TRAVEL DIARY OF HEGUMEN DANIEL FROM RUS‘

Simon MALMENVALL

University of Ljubljana, Faculty of Theology, Poljanska cesta 4, 1001 Ljubljana, Slovenia

e-mail: simon.malmenvall@teof.uni-lj.si

SUMMARY

*The basis of this article is an East Slavic travel diary on Palestine titled *Life and Pilgrimage of Daniel, Hegumen of the Land of Rus‘* written in the first decade of the 12th century during the reign of Balduin I (1100–1118), king of Jerusalem. Daniel's *Pilgrimage* is placed within the context of the early period of the Crusades, i.e. the early Frankish (»Latin«) rule over Palestine, while at the same time it represents the earliest known travel diary in the East Slavic medieval literature. The text discussed, among other things, brings the testimony about the »Latin-Greek« (Catholic-East Orthodox) relations in the Kingdom of Jerusalem as perceived by the traveller – himself originating from an East Orthodox environment – during his pilgrimage across the holy places of Christendom. Due to the characteristics of the literary form (genre), hegumen Daniel's text is not focused on presenting social realities of the Catholic-East Orthodox relations in Palestine – it deals primarily with the spiritual dimensions of the pilgrimage. However, in this context, two moments stand out: a positive attitude towards king Balduin and a praise of the »Latin« preservation of the holy places. According to the historical analysis and literary historical contextualization of the *Pilgrimage*, Catholic-East Orthodox relations in the Kingdom of Jerusalem at the beginning of the 12th century can be characterized as ambiguous: on the one hand, a clear distinction between »us« and »them«, »East Orthodox« and »Latin« is obvious, but on the other, a tolerant coexistence and cooperation in preserving the memory of the places connected with the life of Jesus Christ is noticeable. In this regard, Daniel's *Pilgrimage* is generally similar to the texts (sources) written in the cultural environment of the local Palestinian East Christians in the 12th century: the relationship with the »Latins« is generally not perceived by socio-political aspects or rivalry, and is marked by tolerance, while at the same time by clear confessional distinction between »us« (»orthodox«, »real« Christians), on one hand, and »them« (»not (fully) orthodox« Christians), on the other.*

Keywords: Catholic-East Orthodox relations, Crusades, Kingdom of Jerusalem, hegumen Daniel, literature of Rus‘, medieval pilgrimages

VIRI IN LITERATURA

- Chabot, J. B. (ur.) (1963):** Chronique de Michel le Syrien, Patriarche Jacobite d'Antioche (1166–1199). Bruxelles, Culture et Civilisation.
- Garzaniti, M. (ur.) (1991):** Itinerario in Terra santa. Roma, Città Nuova Editrice.
- Huygens, R. B. C. (ur.) (1994):** Peregrinationes tres: Saewulf, John of Würzburg, Theodericus. Turnhout, Brepols.
- Prohorov, G. M. (ur.) (2007a):** »Hoženie« igumena Daniila v Svjatuju Zemlju v načale XII v. Sankt Peterburg, Izdatel'stvo Olega Abyško.
- Seemann, K. D. (ur.) (1970):** Igumen Daniil. Choženie. Abt Daniil. Wallfahrtsbericht. München, Fink.
- Brjun, S. P. (2015):** Romei i franki v Antiohii, Sirii i Kilikii XI–XIII vv. K istorii soprikosnovenija latinskih i vizantijskih hristian na rubežah Vostoka. Moskva, Maska.
- Chadwick, H. (2003):** East and West: The Making of a Rift in the Church. Oxford, Oxford University Press.
- Dick, I. (2004):** Melkites: Greek Orthodox and Greek Catholics of the Patriarchates of Antioch, Alexandria and Jerusalem. Boston, Sophia Press.
- Frend, W. H. C. (1972):** Rise of Monophysite Movement. Cambridge, Cambridge University Press.
- Gardzaniti, M. (2007):** U istokov palomničeskoj literatury Drevnej Rusi: »Hoženie« igumena Daniila v Svjatuju zemlju. V: Prohorov, G. M. (ur.): »Hoženie« igumena Daniila v Svjatuju Zemlju v načale XII v. Sankt Peterburg, Izdatel'stvo Olega Abyško, 270–338.
- Griffith, S. (2006):** The Church of Jerusalem and the »Melkites«: The Making of an »Arab Orthodox« Christian Identity in the World of Islam (750–1050). V: Limor, O. & G. G. Stroumsa (ur.): Christians and Christianity in the Holy Land: From the Origins to the Latin Kingdoms. Turnhout, Brepols, 175–204.
- Guminskij, V. M. (2014):** »Hoženie« igumena Daniila i razvitie palomničeskoj literatury (vremja i prostranstvo). Pravoslavnyj obrazovatel'nyj portal »Slovo«, 16. aprila. [Http://www.portal-slovo.ru/history/47998.php](http://www.portal-slovo.ru/history/47998.php) (pridobljeno 15. februarja 2018).
- Levčenko, M. V. (1956):** Očerki po istorii rusko-vizantijskih otnošenij. Moskva, Akademija nauk SSSR.
- MacEvitt, C. H. (2007):** The *Chronicle* of Matthew of Edessa: Apocalypse, the First Crusade and the Armenian Diaspora. *Dumbarton Oaks Papers*, 61, 157–181.
- MacEvitt, C. H. (2008):** The Crusades and the Christian World of the East: Rough Tolerance. Philadelphia, University of Pennsylvania Press.
- Maleto, E. I. (ur.) (2005):** Antologija hoždenij russkih putešestvennikov XII–XV vv. Moskva, Nauka.

- Malmenvall, S. (2015):** Kijevska Rusija in Pripoved o minulih letih. V: Podlesnik, B. (ur.): Pripoved o minulih letih. Ljubljana, Znanstvena založba Filozofske fakultete, 175–239.
- Malmenvall, S. (2016):** Razvoj cerkvene organizacije v Kijevski Rusiji do sredine 12. stoletja. Bogoslovni vestnik, 76, 3/4, 547–558.
- Malmenvall, S. (2017a):** Beseda o postavi in milosti metropolita Hilarijona kot primer osmišljanja preteklosti v Kijevski Rusiji. Zgodovinski časopis, 71, 1/2, 8–29.
- Malmenvall, S. (2017b):** Narativni teksti o Borisu in Glebu med posredovanjem političnega zgleada in tolmačenjem zgodovine. Slavistična revija, 70, 2, 312–322.
- Meyendorff, J. (1983):** Byzantine Theology: Historical Trends and Doctrinal Themes. New York, Fordham University Press.
- Mouawad, R. J. (2009):** Les Maronites. Chrétiens du Liban. Turnhout, Brepols.
- Nasrallah, J. (1974):** Syriens et Suriens. V: Ortis de Urbina, I. (ur.): Symposium Syriacum 1972. Roma, Pontificium institutum orientalium studiorum, 487–503.
- Nazarenko, A. V. (2001):** Drevnjaja Rus' na meždunarodnyh putjah: Meždisciplinarnye očerki kul'turnyh, torgovyh, političeskikh svjazej IX–XII vekov. Moskva, Jazyki ruskoj kul'tury.
- Nazarenko, A. V. (2009):** U istokov ruskogo palomničestva (istoričeskie, bogoslovskie, disciplinarnye i pravovye aspekty). V: Nazarenko, A. V. (ur.): Drevnjeja Rus' i slavjane. Moskva, Russkij fond sodejstvija obrazovaniju i nauke, 284–297.
- Ostrowski, D. (2011):** Pagan Past and Christian Identity in the Primary Chronicle. V: Garipzanov, I. H. (ur.): Historical Narratives and Christian Identity on a European Periphery: Early History Writing in Northern, East-Central, and Eastern Europe (c.1070–1200). Turnhout, Brepols, 229–253.
- Pahlitzsch, J. (2001):** Graeci und Suriani im Palästina der Kreuzfahrerzeit. Berlin, Duncker und Humblot.
- Parinello, R. M. (2014):** Concilio di Calcedonia (451). V: Bucci, O. & P. Piatti (ur.): Storia dei concili ecumenici: attori, canoni eredità. Roma, Città nuova editrice, 113–133.
- Pelešenko, J. & M. Sulyma (ur.) (2014):** Istorija ukrajins'koji literatury: Davnja literatura (X–perša polovyna XVI st.). Kyjiv, Naukova dumka.
- Podskal'ski, G. (1996):** Hristianstvo i bogoslovskaja literatura v Kievskoj Rusi (988–1237 gg.). Sankt Peterburg, Vizantinorossika.
- Prohorov, G. M. (2007b):** Igumen Daniil i ego »Hoženie« v Svjatuju zemlju. V: Prohorov, G. M. (ur.): »Hoženie« igumena Daniila v Svjatuju Zemlju v načale XII v. Sankt Peterburg, Izdatel'stvo Olega Abyško, 5–13.
- Riley-Smith, J. (2005):** The Crusades: A History. London, Continuum.
- Runciman, S. (1990):** A History of the Crusades: The Kingdom of Jerusalem and the Frankish East 1100–1187. Harmondsworth, Penguin Books.
- Ryčka, V. (2013):** »I prosvjeti ju kreščen'em svjatym«: Hrystyjanizacija Kyjivs'koji Rusi. Kyjiv, Institut istoriji Ukrajiny.
- Seemann, K. D. (1976):** Die altrussische Wallfahrtsliteratur. Theorie und Geschichte eines literarischen Genres. München, Fink.

- Senyk, S. (1993):** A History of the Church in Ukraine: To the End of the Thirteenth Century. Roma, Pontificio Istituto orientale.
- Siecienski, E. A. (2013):** The Filioque: History of a Doctrinal Controversy. New York, Oxford University Press.
- Ščapov, J. N. (2003):** Pis'mennye pamjatniki istorii Drevnej Rusi. Moskva, Russko-Baltijskij informacionnyj centr »BLIC«.

FROM BARCELONA TO TIMIȘOARA AND BELGRADE –WITH
STOPS IN VIENNA.
EXILES FROM THE WAR OF THE SPANISH SUCCESSION
(1702–1714) TO THE OTTOMAN–VENETIAN WAR (1714–1718)

Agustí ALCOBERRO

University of Barcelona, Faculty of Geography and History, c. Montalegre 6, 08001 Barcelona, Spain
e-mail: alcoberro@ub.edu

ABSTRACT

After the defeat in the War of the Spanish Succession (1702–1714), between 25.000 and 30.000 people, most of them Catalans, went into exile. The article analyses the behaviour of the exiled Spanish soldiers especially during the campaigns of 1716 and 1717 of the Ottoman-Venetian War. In that contest, three Spanish cavalry regiments and two infantry regiments took part actively. On the other hand, from 1735 onward, an important part of the Hispanic exile was moved to the Banat of Temeswar, territory incorporated into the Habsburg Monarchy by the Treaty of Passarowitz (1718). They set up a colony there, called New Barcelona, of ephemeral life.

Keywords: War of the Spanish Succession, Ottoman-Venetian War (1714–1718), Spanish Exile, Banat of Temeswar, Habsburg Monarchy, Treaty of Passarowitz

DA BARCELONA A TIMIȘOARA E BELGRADO, CON FERDATE A VIENNA.
L'ESILIO DALLA GUERRA DI SUCCESSIONE SPAGNOLA (1702–1714) ALLA
GUERRA TURCO–VENEZIANA (1714–1718)

SINTESI

Dopo la sconfitta nella Guerra di Successione Spagnola (1702–1714), tra 25.000 e 30.000 persone, la maggior parte di loro catalani, andò in esilio. L'articolo analizza la condotta dei militari spagnoli esiliati soprattutto durante le campagne del 1716 e 1717 della Guerra turca-veneziana (1714–1718). In quel combattimento parteciparono attivamente tre reggimenti spagnoli di cavalleria e due di fanteria. D'altra parte, dal 1735, una parte importante dell'esilio spagnolo è stato spostato al Banato di Timișoara, territorio incorporato alla Monarchia Asburgica per la Pace di Passarowitz (1718). Lì hanno creato una colonia, chiamata Nuova Barcellona, di effimera durata.

Parole chiave: Guerra di Successione Spagnola, Guerra turco-veneziana (1714–1718), Esilio spagnolo, Banato di Timișoara, Monarchia Asburgica, Pace di Passarowitz

INTRODUCTION¹

Against what is often confirmed by the cliché, massive human displacements, either voluntary or forced, were relatively frequent in the early modern centuries. In many cases they were forced by wars, and had religious or political motivations. The military and political circumstances that followed the War of the Spanish Succession (1702–1714) generated an important exile that moved into territories under the sovereignty of Emperor Charles VI, who had been a candidate for the Hispanic monarchy with the name of Charles III. It is well known that the Habsburg candidate had been defeated by the Bourbon Philip V, grandson of Louis XIV who had finally been recognized as the new King of Spain.

Certainly, the areas of destination chosen by refugees or displaced persons were mainly the Hispanic kingdoms of Italy and Flanders, which had passed to the emperor by the Treaty of Rastadt (1714); and also Vienna, which as an imperial capital exerted enormous attraction among exiles from the perspectives of personal promotion and patronage. However, the Eastern parts of Habsburg Monarchy lived two major episodes of that exodus, which until recent times were almost unknown. On the one hand, the participation of several companies of Spanish soldiers exiled in the Ottoman-Venetian War (1714–1718), and especially in the campaigns of 1716 and 1717 when the imperial forces conquered Timisoara and Belgrade. As we will see, this fact had even interesting literary and symbolic impacts. The other notable episode came to happen from 1735 onwards and was performed by about eight hundred refugees from all social classes. Within the framework of the colonisation of the Banat of Temeswar activated by the Imperial Chamber, an important group of exiled people were displaced to that region, where they founded a colony, which they called New Barcelona. However, epidemics and the proximity of a new war against the Ottoman Empire sentenced that new settlement a few years later. This article describes and contextualizes both episodes of encounter between Western and Eastern Europe.

THE WAR OF THE SPANISH SUCCESSION AND THE MAKING OF THE EXILE

The dynastic row that pitted the houses of Bourbon and Austria against each other after the death of Charles II of Spain (1700) became something of an international war with direct or indirect repercussions across Europe and other continents. At the time, the Spanish Monarchy constituted a large, if decadent, conglomerate of states in Europe, on the Iberian Peninsula, in Italy and Flanders and across a vast colonial empire in America and Asia.

---

1 This work is part of the research projects financed by Spain's Ministry of Economy and Competitiveness: "La política exterior de Felipe V y su repercusión en España (1713–1740)" (HAR2014-52645P) and "Articulación del territorio y relaciones mediterráneas en la Cataluña de la época moderna" (HAR2015-64954-P). The present text is an updated, and expanded, revision of my article (Alcoberro, 2015a).

When Duke Philip of Anjou, grandson of Louis XIV, was named heir to the Spanish Monarchy as Philip V, the move sparked broad discontent across European courts. The Grand Alliance of the Hague, formed in 1701 between the Empire, England and the Netherlands, declared war the following year on the Bourbon states. A year later, in 1703, Archduke Charles of Austria, second son of Emperor Leopold I, was proclaimed king of the Spanish Monarchy, in Vienna, as Charles III. Savoy and Portugal, both strategic states, joined the alliance that year.

The decision to name a member of the Bourbon dynasty, the Habsburgs's historic enemies, heir to the throne, was not immediately popular inside the Spanish kingdoms, though a particular brand of political realism did take hold. A considerable portion of the Castilian-Andalusian aristocracy was suspicious of the new monarchy. However, it was in the Kingdom of Aragon, and in particular Catalonia, that the broadest opposition emerged. Hence Philip V's decision to summon the Catalonia's Cort General (1701–1702) and make substantial political and economic concessions. The manoeuvre was, nevertheless, not enough to reverse the broad anti-French and anti-Bourbon sentiment. In the years that followed, it would gradually assume the contours of a clandestine political movement. The repressive policies of royal authorities were its contributors, along with reports about the unfolding international war which seemed to favour the allies.²

In particular, *austriacisme*, or Catalan support for the Austrian cause, won broad social buy-in on the strength of its defence of the Catalonian constitutions. One notable bulwark of this austriacisme was the Barcelona bourgeoisie, who saw its mirror image reflected in the English and Dutch's parliamentary political model and their trade and industry-focussed economies.

Austriacistes signed the Treaty of Genoa with England. In the space of a few months, the international treaty set off the allied fighters' disembarkation in Barcelona, widespread revolt in Catalonia and the Valencian Country and Charles III's proclamation as king of the Catalans. It was both the latest front in the international war and the first Spanish civil war. In the months that followed, allied troops took Madrid (1706). But though austriacisme roused broad sympathy in Valencia and Aragon, in Castile the allied troops met with strong resistance that would block expansion to the monarchy's capital.

In retreat, the allied armies suffered crushing defeat at the Battle of Almansa (1707). Straight away, Bourbon troops took the Valencian Country, Aragon and the western regions of Catalonia. Philip V abolished *fueros* (constitutional laws) in the kingdoms of Valencia and Aragon, asserting right of conquest. The allies were pushed into retreat towards Catalonia and Charles III once again established his court in Barcelona. A significant number of Castilian, Aragonese and Valencian austriacistes—some eight thousand—took refuge in the capital of the Principality.

---

2 The War of the Spanish Succession in Catalonia has yielded an impressive bibliography. Recent summaries include: Albareda, 2010; Alcoberro, 2006. The best Catalan contemporary chronicle, in Spanish language, is: Castellví, 1997.

In 1710, even as a renewed allied offensive reached Madrid, the Bourbon counteroffensive cornered the allies again in Catalonia. Although the international war was clearly favourable to the allies, two points would contribute to upsetting their political unity. For one, in Great Britain, the Tories' rise to power in 1710 signalled changing attitudes. The Tories advocated forgoing the war effort in favour of large trade concessions across Spanish America, which both Louis XIV and Philip V appeared willing to entertain. Second, the death of Charles's brother Joseph I meant Charles's proclamation as emperor (Charles VI). For the rest of the allied states, the possibility that a single monarch rule both the Holy Roman Empire and the Spanish Monarchy was hardly less worrying than the Bourbon expansion that had initially prompted the war. Hence the signing of the treaties of Utrecht in 1713, which recognised Philip V's claim to the Spanish Monarchy and, in exchange, stipulated wide-reaching territorial and economic concessions. The Catalans, meanwhile, were left to their own fate.

In July 1713, as allied troops took flight and left Catalonia to the armies of the two Bourbon thrones, the *Junta General de Braços*, the parliamentary body of the Principality, was convened. To the surprise of the different European courts, the "Junta", or Parliament endorsed resistance. Politically, this was the start of the republican moment. The *Conferència dels Tres Comuns* (the 3 national institutions of government: *Generalitat* of Catalonia, *Consell de Cent* in Barcelona and *Braç Militar*) assumed the mantle of government in Catalonia under the resistance, organised its defence and supply and dispatched ambassadors to the former allied capitals.

Yet, combat was clearly unequal. The Catalans were limited to two strongholds, Barcelona and Cardona, and a few thousand combatants, mostly civilians of Barcelona registered with the *Coronela* (urban militia). At the height of combat, the Bourbon troops exceeded 90,000. Dragging on fourteen months, the Barcelona resistance impacted European opinion and reopened political debate in England.³

As had occurred previously in the Valencian Country, the siege of Barcelona brought with it a surge in military terrorism across the Principality. Insurgence and even simple disobedience met with collective punishments: troops were temporarily posted in towns, military presence was maintained throughout the country, whole towns were plundered and burned, people were executed indiscriminately (applying *diezmo de horca*, or "one in ten hanged"). Uncommonly brutal in times of peace, the régime of military terror dragged on past 11 September 1714, and well after the *Nova Planta* decrees were issued in 1716.

What is more, with Barcelona's fall came calculated repression by the *Real Junta Superior de Justicia y Gobierno* in most every area: Catalonia's governing institutions were formally suppressed, commanders and officials that served in the resistance jailed, clergymen and other groups forced into exile, property of prominent civilian leaders of the austriacista movement seized, arms prohibited, castles demolished, fortresses constructed in an effort to control large cities and

3 On the siege of Barcelona, see: Torras i Ribé, 2005; Garcia Espuche, 2014; Alcoberro & Campabadal, 2014.

counties (Barcelona's Ciutadella, for instance), universities closed, symbols destroyed, etc.

Systematic repression drove the displacement of between 25,000 and 30,000 people, most of them Catalan. Representing a broad cross section of classes, the exile took shape largely in the territories of Emperor Charles VI, in Italy, Austria and Hungary. It created unique social spaces, perpetuated identity traits and worked to maintain ties with the interior resistance (Alcoberro, 2002; 2015b).

LEAD-UP TO AND OUTBREAK OF THE OTTOMAN-VENETIAN WAR

As with previous wars between the Holy Roman and Ottoman empires, the eruption of fighting in the Ottoman-Venetian War coincides with a period of intense global unrest and overt conflict, or very nearly so, between the Bourbons and the Habsburgs in Vienna. From 1702, the War of the Spanish Succession created a conjuncture conducive to violent escalation, something which France supported economically and diplomatically.

It is common knowledge that in 1703 concurrently with the French-Bavarian invasion of several hereditary Habsburg territories (*Erblände*), Hungary revolted against the Austrian dynasty. The movement, which gave voice to opposition to germanising efforts in the country at the time, had crystallised in various forms, including idle Hungarian courts from 1687, tax increases and military drafts. In that context, the Hungarians proclaimed independence and named their prince Ferenc II Rákóczi king.

On the western front, imperial wins in Blenheim (August 1704) and Turin (September 1706) succeeded in relieving some tension and moving bodies to the eastern front. It put imperial troops on footing to overrun the Hungarians in Treccén (August 1708) and, ultimately, sign a peace agreement in Szagád (April 1711). Under the deal, Hungary returned to the conglomerate ruled by the Habsburgs in Vienna. In exchange, the Hungarians were given amnesty, religious freedom and the right to keep their own laws and institutions. Ultimately, it was a foothold to ensure their survival as a political nation and, at some point well into the 19th century, elevate Hungary to the category of associate in the dual-state, Austro-Hungarian empire.

But tension reemerged on the eastern front, this time at the hands of the Turkish Empire. At year's end 1714, the Ottomans mounted a largely successful incursion into the Venetian Republic's positions in the Peloponnese and Dalmatia, putting the Adriatic republic's very survival in jeopardy. The Turkish victories would cast doubt on the Habsburgs's eastern borders. A similar situation played out in 1716, when the Turks definitively took the Peloponnese. It was in that context that Emperor Charles VI, or Charles III to his Spanish loyalists, forged the Venetian alliance, an effort to return to the *status quo* of the Peace of Karlowitz (1699) that had brought an end to the Great Turkish War.

It was then Charles received the papacy's pledge of economic assistance. Still more significant were Philip V's assurances he would lay off the Italian possessions secured by the Habsburgs with the peace treaties of Utrecht and Rastatt. That prom-

ise, made before Rome, would prove terrifically hollow. If the first Spanish Bourbon's troops captured Sardinia (1717) and pushed into Sicily (1718), it was because they exploited the Habsburgs's inferior military position in light of their engagement on the Turkish border.

In any case, imperial troops joined in combat forthwith in summer 1716. It bears noting that of the roughly 125,000 men mobilised in the Habsburg army, approximately 3,000 were Spanish subjects of Charles III. As we shall see, their participation in the war effort was perhaps more significant than one might expect of men who barely accounted for 2.4 % of all mobilised forces (Alcoberro 2002, I, 136–149, II, 391–400).

THE FIVE SPANISH REGIMENTS AND THE VOLUNTEER COMPANY

In summer 1713, some 2,500 Spanish soldiers, officials and high-ranking officers participated in the evacuation of imperial troops from Catalonia. Together with their families and several hundred of the Barcelona court's aristocrats and high-ranking civil servants, they fled.

As Catalan historian Francesc de Castellví (III, 578, 683, IV, 587,615) points out, the calvary troops were reorganised in Codogno in the state of Milan, 13 November 1713. Recast as three Spanish regiments, they numbered more or less five hundred, men and horses. Manuel de Silva y Mendoza, count of Galve; Pedro Morràs; and Gaspar de Córdoba were the regiments' respective commanders. Whereas the first regiment had a substantial number of foreign officials, the two others were formed exclusively by Spanish soldiers, the vast majority from the Crown of Castile. Also noteworthy is Pedro Morràs's 1715 retreat to Santa María dels Àngels d'Assís convent in Tuscany, leaving his regiment under the command of Juan Jacinto Vázquez y Vargas.

Spanish infantry troops were reshuffled in Genoa and Milan, too, in autumn 1713. The overhaul produced two Spanish regiments, under Juan de Ahumada y Cárdenas, count of Ahumada, and Antonio de Portugal y Toledo, count of Alcaudete, respectively.

The five regiments were moved to Hungary's Turkish border in 1714, and held it as a position of preference in the subsequent decades. In that respect, it bears noting that the Empire charged German troops with the defence of their Italian kingdoms and sent Spanish soldiers to a distant border where religion and culture placed them squarely at odds with their enemies. It is not farfetched to infer that imperial command had seen it as their chance to head off thoughts of desertion among the Spanish soldiers, who were, moreover, battle-tested veteran professionals.

Whatever the case, when the Ottoman-Venetian War began in earnest, the Spanish military was filled out by a newly formed volunteer company commanded by Colonel Manuel Desvalls i de Vergós. A hero of the defence of Cardona, Desvalls i de Vergós had secured a highly preferential capitulation on 18 September 1714, seven days after the fall of Barcelona. Under the terms, commanders and officials of the Cardona

garrison and regular soldiers, as well as mountain fusiliers scattered across the area, fled in exile. Thus, unlike the professional regiments, the volunteer company was essentially made up of the men of 1714, namely, those men who had opted to remain in Catalonia in summer 1713 and fled in the aftermath of 11 September. At the eleventh hour, the five professional Spanish regiments supplemented their ranks with exiles from 1714, enlisted as *agregados*, or provisional substitutes.

In every army, there was usually a yawning gap between the number of officials and soldiers ostensibly registered in each regiment and the real number on the ground. Hence, in the run-up to a new war, it was common to see military commanders rely on such additions. There was an additional factor at play with the Spanish regiments. Let us again turn to Francesc de Castellví (IV, 468) for his description of how, in 1715, a short-lived deployment to an unhealthy swampland near Buda fuelled a high mortality rate among three calvary regiments. The historian writes:

The three Spanish calvary regiments (plus four hussar and cuirassier regiments) under General Grenar relocated to Tolna, not far from Buda, where nearby marshes made the position insalubrious. After four months camped there, more than 300 Spaniards, among them men, women and children, perished. (Castellví, 1997, 468).

As we have indicated, the largest campaigns took place in summer 1716 and 1717.⁴ The first year, the victory secured by Prince Eugene's troops at the Battle of Peterwardein (5 August) put the Turkish death toll above 30,000 and resulted in the occupation of Banat; taking Temeswar, meanwhile, would require an exceedingly difficult siege. For the second campaign, the imperial army's six ships, each equipped with roughly sixty cannons, travelled the Danube to Belgrade and launched a siege on the square. The Battle of Belgrade (16 August) left the Ottoman army in ruins and the city under occupation. Faced with such conditions, the Turks were forced to sign the Peace of Passarowitz on 21 July of the following year. As historian Charles W. Ingrao (1994) has pointed out, the Ottoman-Venetian War was the Austrian monarchy's only great victory between 1526 and 1849 that scarcely required assistance from foreign powers.

The Spanish regiments' participation was considerable. All took part in the Battle of Peterwardein. Ahumada and Alcaudete infantry regiments were also involved in occupying Temeswar's fortress, known as the *Palanca* ("lever"), and the Alcaudete infantry initiated the assault. The lead roles at Belgrade, contrarily, were played by calvary regiments.

A clear indication of the war's crudity are the lists, prepared by the Council of Spain or forwarded to it later, of soldiers who left the front, whether with permission or without it. Of particular interest is a list of additional infantry officials

4 An exhaustive description of events and persons involved therein is available in the anonymously produced contemporary chronicle: KA, *Histoire de la guerre de Hongrie pendant les campagnes de 1716, 1717 et 1718*. (Vienna, 1788).

who, with the Colonels' blessing, came to the court to request their wages in Naples claiming injury or a large family in their charge. Bound for the kingdom they left (having purportedly obtained verbal permission). (HHS-I-SR, K22, Fasz 15, 16–17).

The list contains a review of five captains, a handful of lieutenants and alferes and one corporal. Among them were men of advanced age. Captain Juan Ruiz de Velasco, for his part, claimed to be 60. Others had long histories of service. Take Captain Antonio Grande, who served 44 years, or Captain Francisco Matías López, whose service spanned 40 years. Another list covers a total of 50 officials and under officials added to the Spanish and Italian regiments in Hungary “which, at different times, decamped to Italy and left as-yet unfilled positions” (HHS-I-SR, K22 Fasz 29–32). In all probability such lists were passed along by the Council of War to the Council of Spain so deserters could be located and disciplined, particularly since they lived in Italian territories.

Contrastingly, we also have in our possession a *List of war officials who have swapped with others and joined the Hungarian regiments* (HHS-I-SR, K22, Fasz 15, 22–23), which establishes a total of eighteen *permutes* (“exchanges”) and five *incorporacions netes*, or “new enlistees”.

SYMBOLIC ELEMENTS

According to Francesc de Castellví (III, 575), in 1713, the flags of the disbanded regiments were left at temples across Hungary and in the new frontier territories. The flags of assorted regiments –Reials Guàrdies Catalanes, Zaragoza, Marulli and Laborda– ended up at the Buda cathedral. The Belgrade cathedral became home to the regiment flags of Ahumada, Valencia city, Valencia kingdom, Ferrer and Granada. Finally, the see of Essek accommodated the standards of the Cartagena, la Reina, Ricardi and Shower regiments. No more is known of them today.

There is at least one more surprising episode in the Spanish ledger of the Ottoman-Venetian War. Francesc de Castellví (IV, 558) refers to it, however briefly, in his *Narraciones históricas*. As the historian affirms:

When Temeswar and Belgrade fell, the Spanish regiments found themselves on the frontlines of the attacks. Hence, the colonel count of Alcaudete found himself with the keys to not one but two fortresses. To ensure their place in eternal memory, he fashioned two splendid silver figurines, representing two angels. In their hands were the keys, which he delivered to Spain as a gift to the Sanctuary of Nuestra Señora de Guadalupe. (Castellví, 1997, 558).

As is generally the case with Castellví, his information here holds up to rigorous scrutiny. The two silver figurines, of premium quality, were delivered to the Estremadura monastery shortly after the Peace of Vienna (1725) and certainly before Fray Antonio de León's priorate expired (January 1727). Tomás López (1991) refers

to it in his 1798 travels of Estremadura. Moreover, López left us with transcriptions of the inscriptions accompanying the images. We think their reproduction here is of interest given their immense historical value. The first, a reference to the taking of Temeswar, reads:

Ruling [“Ymperando”] Charles VI, with the Prince Eugene of Savoy, by the grace of God and intercession of his mother, the German troops fought the Turks on Peterwardein field, 5 August 1716. The infidels’ considerable resistance notwithstanding, the Christians fought so gallantly as to foil them. From there they made haste to Temeswar. Don Antonio de Portugal y Toledo, count of Alcaudete, was garrisoned in the trench. The besieged men came to surrender and turn over their keys 12 October. The count himself brought them to this holy house in a show of reverence for the holy image, wishing to dedicate, offer and consecrate them. (López, 1991, 226–230).

It is worth noting that the count of Galve, father of the count of Alcaudete, returned to the peninsula after the Peace of Vienna. However, two inscriptions confirm that Alcaudete remained in exile as a general to his regiment after the Guadalupe visit. He died in Prague in 1735 (Castellví, 1997, 712).

REVERBERATIONS IN THE LITERARY REALM: THE EPOPEIA PANEGÍRICA

The repercussions of the imperial campaigns of 1716 and 1717, when the seeds of victory were sown, were far from purely military. They can be seen in the assorted initiatives – historical, literary and artistic– published by individuals in exile or within the Spanish kingdoms, by then under the control of Philip V. Among works from the exile, one made remarkable by its scale and focus is *Epopeia panegírica* (*Panegyric epic*) by Valencia-born Vicent Díaz de Sarralde (Díaz de Sarralde, 1718, in: ÖNB-KKHB, BE 10.X. 29; see: Alcoberro, 2007b). The lengthy epic, printed in Naples in 1718, is made up of two chants spanning roughly two hundred octaves and 78 pages. The full title of the work is:

Panegyric epic of famed triumphs, the victorious events which, emanating from the undefeated arms of his Caesarean Catholico Majesty Charles of Austria, sixth ruler of the Romans and third of the Spains, most powerful monarch, during the two military campaigns of 1716 and 1717, were secured by the Saracen armies through the sensible conduct of his highness the most serene prince Eugene of Savoy, lieutenant general of His Caesarean Catholic Majesty

Díaz de Sarralde was Valencian. While his exact place and date of birth are unknown, we know that 6 December 1690 he obtained a baccalaureate in civil law. In 1706, Vicent Díaz de Sarralde became a prosecutor for the Valencia Court under Charles III. This explains why, in 1707, in the aftermath of the Battle of Almansa,

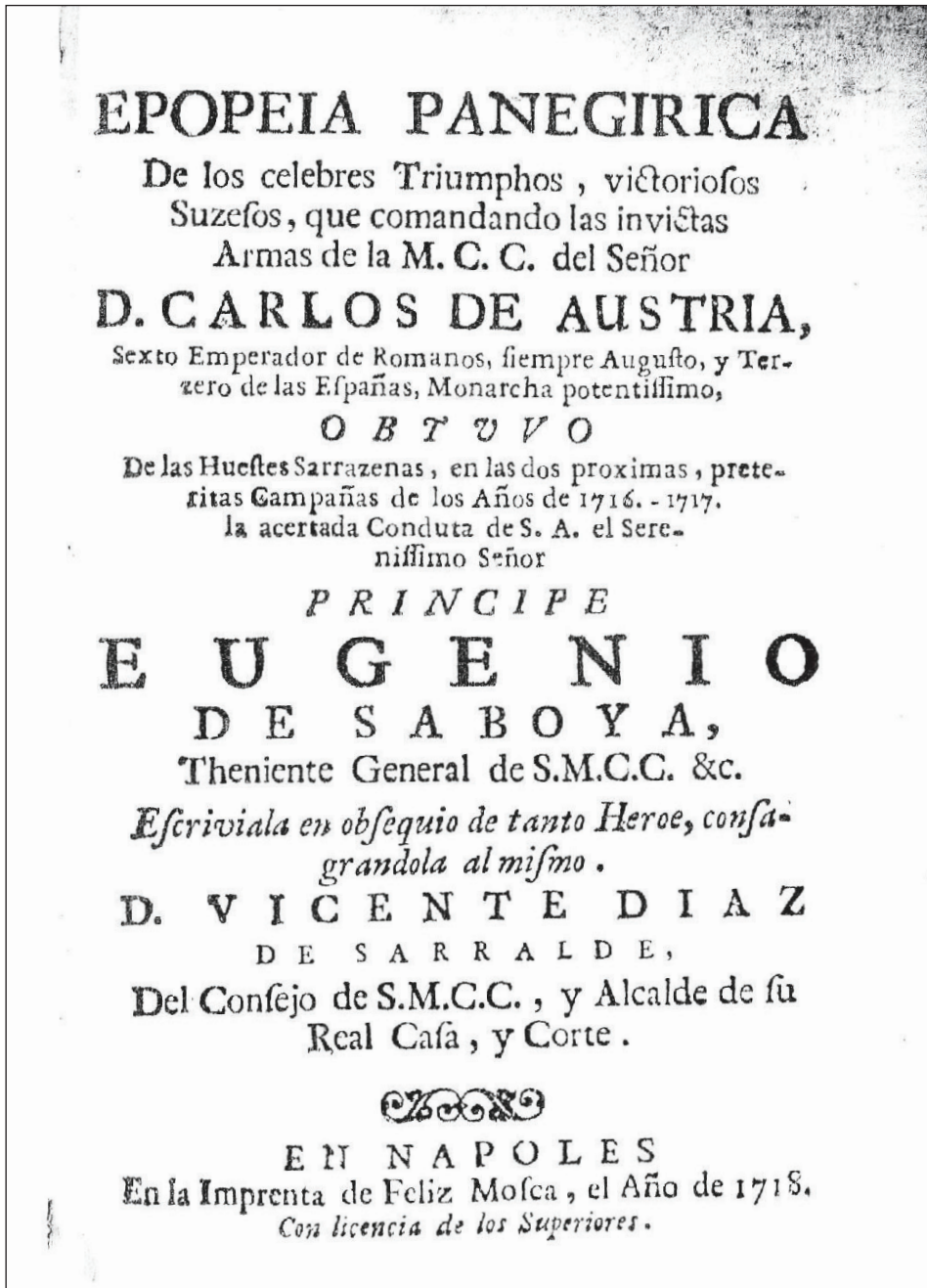

Fig. 1: Cover of the "Panegyric epic" by Vicente Díaz de Sarralde (Agustí Alcoberro).

Díaz de Sarralde and so many more Valencian supporters of the Austrian cause were forced to flee to Barcelona. In his *Anales de Cataluña*, published in Barcelona in 1709, Narcís Feliu de la Penya (1709, III, 630) groups Díaz de Sarralde among “Valencians that left the Kingdom of Valencia to follow King Charles III”. At the beginning of the 20th century, another bibliophile, Francesc Martí Grajales (1987, II, 896), wrote about Díaz de Sarralde as an exile, “a prosecutor on the Valencia Council and an inspired poet”. Sarralde’s property was requisitioned by the Bourbon authorities in 1711 (Graullera, 2007; Pérez Aparicio, 2008, II, 418, 533). Vicent Díaz de Sarralde would anyhow later travel to Naples, where he resided in 1718. The *Epopèia panegírica* author introduces himself as a member of “the Caesarean Catholic Majesty’s council and mayor of his royal house and court.”

The header of the text carries a dedication “To his serene sir prince Eugene of Savoy and Piedmont”. Afterwards, the “Prologue to the reader” offers a prose description of the main events of the 1716 and 1717 campaigns, the goal being to assist understanding of a baroque and therefore quite freighted poetic composition. The author himself says as much at the prologue’s close:

All these findings, dear reader, I offer you in mindful number, cloaked in metaphor and book-buffered allegory, I describe them so that you, far removed from the news, might have a summary, revelatory if not exhaustive. May the rays of this narration be your light in the dark depths of that poem; and may both of us find satisfaction: you, hearing me and unburdened by ignorance; and I, certain of being heard. My irons alone shall incriminate me. Absolve me, then, of my neighbours. (Díaz de Sarralde, 1718, A8).

As mentioned earlier, the poem is divided into two chants, dedicated to the 1716 and 1717 military campaigns, respectively. Each is composed of an initial octave, or Argument, a varying quantity of numbered octaves (86 and 98, respectively) and a final sonnet.

A comprehensive review is not presently important. It has already been done elsewhere (Alcoberro, 2007b). Nevertheless, let us linger over two particularly emblematic episodes that mark the culminations of the two campaigns. Those are, respectively, the sieges of Temeswar (1716) and Belgrade (1717).

The capital of the Banat is described thus:

*De edificios y muros tan gigante
Eleva Temeswar su altiva frente
Que las nubes le sirven de turbante;
Por esféricas bocas gime ardiente;
El duro pecho viste de diamante;
Sus pies ziñe Neptuno transparente;
Y con las verdes de Opis manos juntas
Esgrime vexetables, vivas puntas.* (Díaz de Sarralde, 1718, 21).

[Buildings and walls so giant
 As Temeswar raises its lofty forehead
 The clouds are its turban;
 Spherical mouths let out fiery roars;
 The hard breast sports diamonds;
 Transparent Neptune clings to its feet;
 Hands together, Opis's greens in tow,
 Bearing bright tipped vegetables.]

As in other cases, we can compare the poetic speech with the prose text of the same author. Díaz de Sarralde's more or less objective description of Temeswar reads thus: "Temeswar square is enormous, built on a malarious field circumscribed by a deep lake and flanked by a tube-shaped *Palanca* at one time said to be impregnable".

The description of Belgrade and imperial troops' fight to take the city is neither less colourful nor less bombastic:

*Nuevo mundo de infieles en Belgrado,
 Que ya le ofreze en lontananza el foro,
 Objeto se permite dilatado,
 Teatro del valor y del decoro;
 En cuios homenajes desplegado
 Su pendón fixará sin indecoro,
 El ave de dos cuellos coronada
 Que empuñó el zetro, que rigió la espada.*

[...] *De la Servia península, Belgrado
 Capital y presidio, fuerte y rica,
 Biforme población se á entronizado;
 A quien la una Cybeles le rubrica,
 A quien la otra Neptuno á circundado;
 Y entre los elementos que complica
 Se juzga incontrastable, aunque imprudente,
 Con pie profundo, con altiva frente.* (Díaz de Sarralde, 1718, 35–37).

[New world of infidels in Belgrade,
 Whose exit can be seen from afar,
 An expansive object,
 A theatre of cost and of decorum,
 Extending tributes,
 A ceremoniously hung banner,
 The two-headed bird, crowned,
 that grasped the sceptre, ruled by the sword.]

[...] Of the Serbian peninsula, Belgrade
 Capital and prison, strong and rich,
 biform people have enthroned themselves;
 The one whom Cybeles initials,
 The other whom Neptune circles;
 And amid confounding factors
 It is judged indisputable, though imprudent,
 With a firm foundation, with a high head.]

Again, the poetic image takes on its full meaning thanks to the prose explanation offered by the author: “Belgrade, capital of the province of Serbia, formed of two cities, one land and one aquarian, arrayed in bastions and crescents, and hemmed in by both river [Danube and Sava]”.

The scope and focus of Diaz de Sarralde’s *Epopoia* make it impressive, more or less fringe and even exotic. Yet, for this very reason, its impact was in all likelihood limited. Just what kind of enthusiasm could one hope to arouse with a lengthy Castilian-language composition, published by an author exiled in Naples and based on a war that played out in the confines of the Holy Roman Empire (in far-flung Serbia, no less)? Bear in mind the peninsular market was all but hermetically sealed from the territories under Charles VI. We can therefore assume that the text probably never made it to the Spanish kingdoms, or only just. Add to that our inability to locate references to the exiled Valencian’s poem in any catalogues of work in Spanish state libraries, or, obviously, any Castilian-language literary anthology.

But let it be noted that, at the very least, the Ottoman-Venetian War left in its wake one account, published in Barcelona under Philip V, that serves as a faint reminder of the storm of publicity whipped up during the preceding war: the *Diario de las operaciones...* (BC-FB. 1003).

EFFECTS OF THE WAR ON THE HABSBURG TERRITORIES

The consequences of the Ottoman-Venetian War for the Holy Roman Empire were tremendous. The Treaty of Passarowitz and the cycle that produced the Peaces of Utrecht, Rastatt and Baden paved the way for an explosion of the territories under Habsburg rule. They swelled to 750,000 square kilometres (90 % of Charles V’s inheritance) and accommodated nearly seventeen million inhabitants. Of that number, five million resided in the Italian states annexed at Utrecht, and a mere 150,000 inhabited the territories acquired at Passarowitz – namely, the Banat of Temeswar, Eastern Slavonia, the northern half of Serbia and Small Wallachia. It must be said that of the territories, only the Banat of Temeswar would remain in imperial hands through the Russo-Turkish War.

With victory, Vienna city grew terrifically fast, as evinced by fresh crops of palaces, churches, hospitals and war veterans’ residences. In the 1730s alone, roughly 240 aristocratic homes were built on both sides of Vienna’s walls. One thousand three

hundred people were employed at the Belvedere, the summer palace of Prince Eugene of Savoy (Spielman, 1993).

Yet, as we have said, the Ottoman-Venetian War fuelled Philip V's desire to reclaim the territories lost through the Peace of Utrecht. In summer 1717 a large Bourbon Spanish fleet left port in Barcelona and landed on Sardinia. It took Bourbon troops just two months to occupy the island. The following summer the Bourbon fleet repeated the effort on Sicily, hitherto under Savoy sovereignty. However, the manoeuvre riled the whole of Europe and an unusual coalition took shape: the Quadruple Alliance, enfolding the old allies (Great Britain, the United Provinces and the Empire) and France under the duke of Orleans. The war (1718–1720) marked Philip V's only failure in the international arena.

Nonetheless, the upshot for the Catalans was hardly pleasant. First, the exile drew attention to the fact that the Treaty of London, which formalised the Empire's adhesion to the Alliance (2 August 1718), was Emperor Charles VI's first formal recognition of Philip V as king of Spain –undoubtedly an ineluctable exercise of *realpolitik*. Second, the summer 1719 uprising of guerrilla forces led by Pere Joan Barceló (*Carrasquet*) in the interior of the Principality was not crowned with the reclaimed Constitutions that many of his followers had hoped for.

With French money and weaponry, the guerrilla forces succeeded in wresting significant stretches of the territory away from the large capital cities, particularly in summer 1719. Even still, the mountain fusiliers ultimately returned home under an amnesty forged between France and Spain in 1720, leaving the unresolved subject of the *cas dels catalans*. Nevertheless, Carrasquet and a number of his officials headed for the Empire to resume their struggle with the Bourbons (Giménez López, 2005; Alcoberro, 2007a).

CONSEQUENCES FOR THE VIENNESE EXILE: HOSPITAL OF SPANISH PEOPLE AND SOCORRO DIARIO (DAILY AID)

Nevertheless, considered carefully, the Spanish regiments' involvement in the Ottoman-Venetian War opened up Vienna to the incoming popular exile and sparked two initiatives whose effects reverberated across society, namely: construction of Hospital, where injured war veterans initially formed the hospital's largest group; and, foundation of *Socorro Diario* (Daily Aid), allowing many exiles of common stock to receive pensions without having to leave the imperial capital.

Since the evacuation of 1713, the imperial administration had reserved Vienna for a handful of aristocratic families and high-ranking public officials who assumed charge of the Council of Spain and other entities of the court and fully integrated the court. The remaining exiles were to live in former Spanish territories which Charles VI had obtained through the Peaces of Utrecht and Rastatt. The first clear indication that trend was changing was the Hospital of Spanish People.

As previously indicated (Alcoberro 2002, I, 196), construction of the new hospital began in 1717. The first patients arrived one year later, in February 1718. The project

Fig. 2: Church of Santa Maria de Mercede and Hospital of Spanish People in Vienna (Salomon Kleiner, Johann August Corvinus, 1724–1737).

had the decisive economic support of the Empire and an enthusiastic team led by Maurici Andreu, theology professor at the University of Barcelona, Ramon Vinyes, a surgeon from Vic, Esteve Mascaró, a vicar, and doctors Nicolau Cerdanya, Josep Pujol and Gabriel Joli. Cerdanya, the hospital’s first director, is buried at a prominent site in the church of the hospital.

The hospital fulfilled two discrete needs. First, the number of wounded or ill exiles was considerable and, as we have seen, it continued to mount with the Ottoman-Venetian War. Second, vastly different languages complicated Spanish patients’ ability to receive care at the Vienna Hospital, which was administered at the municipal level.

The building was divided into three bays—for men, women and the insane. The first stones of distinguished architect Anton Ospel’s church were set in 1722. Construction took two years. Both its name, St. Maria de Mercede (patron saint of the town of Barcelona), and original decor remain intact. The side-altars are dedicated to St. Genaro (symbol of the Kingdom of Naples), St. Carlo Borromeo (Milan), St. Rosolea (Sicily) and St. Peter (Flanders). Another side image, of St. Eulàlia (old patron saint of Barcelona), is also present. According to Francesc de Castellví (IV,

589), in its first fifteen years the Hospital treated a total of 2,427 patients, all of whom were born in the Spanish kingdoms.

Furthermore, in February 1719, *Socorro Diario* was created and paid for in Vienna using the Council of Spain's secretary for Naples negotiations. In fact, the measure meant recognising the presence of exiles from humble backgrounds in the capital, something people had previously tried to prevent from happening.

In 1725, a total of 342 heads of households collected the pension. Payments were distributed in groups. Retired colonels, the highest rank, were given 45 florins per month (540 annually) while the lowest ranks received three and a half florins (42 yearly) (HHS-I-SR, B, K21, Fasz. 2, 501–580; Stiffoni, 1991). In contrast, though, some of the larger pensions, bankrolled by the Naples-based Spanish delegation, were between 6,000 and 8,000 florins annually. Thus, with the Ottoman-Venetian War, the Spanish exile in Vienna blurred class lines and took on a decidedly more popular tone.

THE BANAT OF TEMESWAR'S NEW BARCELONA

Creation of the *Nova Barcelona* colony in the Banat of Temeswar for Spanish exiles made for one of the displacement's most surprising episodes and also constituted one of the final after-effects of the territorial acquisitions that accompanied the Ottoman-Venetian War. We have devoted several pages to its study (Alcoberro, 2011, 2019). For now, mention of several core traits, and particular focus on the displaced group's defining characteristics, should suffice.

The occupying presence of Philip V's troops on Naples and Sicily in 1734 forced many exiled individuals to emigrate anew. One must bear in mind that the majority of exiles resided in the Kingdom of Naples, so their arrival in Vienna twenty years after departing from Barcelona generated fresh concerns about care for the newcomers. The loss of Naples also meant the closure of the Council of Spain, which in turn meant that any of its beneficiaries in the imperial capital –public servants and pensioners– found themselves without regular sources of income. It was then the imperial administration dusted off a project hatched decades prior: to send a large segment of the Spanish exiles to the newly colonised territories gained in the Ottoman-Venetian War.

The Banat of Temeswar, with its capital at Temeswar (modern day Timișoara), is an exceptionally flat area of land demarcated by the River Danube and its effluents Tisza and Maros and crisscrossed by other minor rivers. The territory was included in the *Militargrenze*, or Military Frontier, an area directly administered by the Hofkammer (Imperial Diet) and the Kriegsrat (Council of War), both seated in Vienna. That explained the absence in the region of prohibitions on foreigners. From the 1720s, the imperial government pushed inhabitants of a number of the Habsburg territories to emigrate. A great number of those who emigrated were very young German peasants. Many embarked on their journeys as newlyweds and were enticed by the prospect of access to property, which became possible after several years working the land.

Fig. 3: The Banat of Temesvar in 1718–1739 (Wikimedia Commons).

So observed, construction of the Spanish exiles’ “new fatherland” seems almost a reasonable endeavour. The group would have land to develop and, as a trade-off, the Empire’s frontier territories would be occupied by demonstrably trustworthy souls.

The diverse ethnicities of the Banat of Temeswar –still true today– seemed a fitting backdrop for the establishment of new national group.

The terms of the new colony's creation were agreed on at the Imperial Conference of 4 October 1734 (Till, 1947). The first group of exiles arrived in the Banat the following year, in autumn 1735. As in the other cases, and as with any state-led emigration, we have the displaced persons register. Three-hundred twenty-five people, a third of them children, emigrated. They travelled by ship across the River Danube and made a brief stop in Buda before arriving in Belgrade. Other convoys were sent in the spring and summer of 1736. In the latter case, residents of the Spanish colony numbered roughly eight hundred, their highest count. As numerous as the newcomers were, construction move forward briskly. The Spanish exiles were concentrated in Beckerek (Gross-Betschkerek in German, Nagy Beckskerek in Hungarian and Veliki Beckerek in Serbian). The *Nova Barcelona* founded there corresponds today to the town of Zrenjanin, in the autonomous region of the Vojvodina (Republic of Serbia) (Fallenbüchl, 1979).

We can provide some insight about the social makeup of the new arrivals and the economic activity that unfolded in the territory. Furthermore, several lists that include personal information about the new colonists offer a highly accurate look at the problem of exiled individuals (HKA-BA, Fasz. 8). Most of the newcomers were Catalans from the Principality. Yet there were also large numbers of Valencians and Aragonese and a group from the Crown of Castile. Between 10 and 15 % of them were Italian, mostly from Naples and Sicily. By age and in ten-year cohorts, the most represented groups were in their forties, fifties and sixties, respectively. Two-member families were also well represented, as were singles, widowers and widows. Nevertheless, it bears mentioning that young children numbered roughly 250, or nearly a third of the colony's total population.

Emigration to the Banat of Temeswar certainly didn't ignite passions. Those who took part did so because it was a qualifying condition to keeping their place on the imperial payroll. Hence, people who possessed other sources of income, or benefited from the direct help of friends or family, sat the experiment out. As imperial documents attest, the number of ill, wounded or disabled was immense. Needless to say, the particular brand of emigrant described here bears little resemblance to candidates for any sensible colonising enterprise. Unlike the rest of the colonies at the Banat, which consisted largely of young peasant couples, the population of Nova Barcelona proved to be older and with precious few prospects.

Mention should also be made of the physical features that made Beckerek unique. In 1722, it was the site of a failed German repopulating effort. Agricultural virtues notwithstanding, the land was at the time a low marshland at the mercy of rivers that would periodically flood. Here, witness accounts detail the *contagio continuado* (enduring contagion) that dogged the colony and drove its unusually high mortality rates. It should come as no surprise that, on the whole, the colonists sided with Vienna exiles in seeing the repopulating experiment as forced displacement, pure and simple. Inasmuch, they used every means at their disposal, from written protest

Fig. 4: Barcelona, September 11, 1714, Jean Rigaud (Wikimedia Commons).

to passive resistance, to halt it. Even still, Nova Barcelona's failure can also be accounted for by a cause very much of that time: the outbreak of the Russo-Turkish War (1737–1739), which put the Banat squarely in the line of fire.

The re-emigration to Buda began summer 1737. Documentary evidence chronicles one final wave in June 1738. Led by the Trinitarian Castilian priest Alonso de Brihuega, the group totalled thirty-three and was mostly composed of widows and orphans (HKA-BA Fasz. 8).

At the close of the 1740s, some of the colonists continued to receive pensions as members of Vienna's Hospital of Spanish People. However, as a group with shared social spaces and identity qualities, the exile gradually dissipated, pushed along by the three erosive phenomena that invariably occur with any forced displacement: the death of the elderly, return to places of origin and dissolution through mixed marriages.

BETWEEN OBLIVION AND LEGEND

Despite their undoubted interest, these episodes have remained virtually unknown for almost three centuries. This is the kind of luck that usually accompanies the defeated. In Bourbon Spain did not arrive, unless we know, neither copies of the *Panegírica Epopeya* (Panegyric epic story), of Vicent Díaz de Sarralde nor even told

Fig. 5: Council of Spain in Vienna (Salomon Kleiner, Johann August Corvinus, 1724–1737).

the presence of exiles in the Ottoman-Venetian War (1714–1718), which, as it had happened in the previous disputes with the Turkish Empire, generated some popular consumption sheets. The silver figurines commissioned by the count of Alcaudete, with the keys of Temeswar and Belgrad, remain in the warehouses of the monastery of Guadalupe, far away from the public eye of the parishioners, where they were presumably deposited from the very beginning. The *Narraciones históricas* (Historical narrations) of Francesc de Castellví remained unpublished in the Vienna State Archive until the end of the twentieth century. And, in any case, the exiled chronicler also did not have much interest in explaining his stay in the Banat of Temeswar, which always considered an episode to be forgotten. No works published in Spain refer to any of these episodes before 1979.

In the Eastern parts of Habsburg Monarchy things went differently. At the very best with regard to the New Barcelona, the episode was soon transformed and approached the legend. Claudio Magris explains it in *Danubio* (1986), who mentions the illustrated Venetian Francesco Grisellini who published a description of the Ba-

nat, in Italian and German versions, in two editions in Milan in 1780 and in Vienna the following year. According to Grisellini at that time in the Banat, the memory of a group of Biscaynes or Basques settled in Beckerek was still alive; group later extinguished due to the epidemics. In other words those Spaniards who spoke a language other than Castilian had become already Basque in popular memory... But if the memory of the New Barcelona remained, even transformed, the Spanish presence in the imperial armies had not yet deserved any monograph.

With this work we hope to have contributed to recover the historical memory of those facts.

IZ BARCELONE DO TEMIŠVARA IN BEOGRADA –
S POSTANKI NA DUNAJU.
IZGNANCI MED ŠPANSKO NASLEDSTVENO VOJNO (1702–1714)
IN BENEŠKO–AVSTRIJSKO TURŠKO VOJNO (1714–1718)

Agustí ALCOBERRO

Univerza v Barceloni, Fakulteta za geografijo in zgodovino, c. Montalegre 6, 08001 Barcelona, Španija
e-mail: alcoberro@ub.edu

POVZETEK

Po porazu v španski nasledstveni vojni (1702–1714) so privrženci španskega kralja Karla III. (cesarja Karla VI. Habsburškega) morali v izgnanstvo. Skupaj jih je bilo med 25.000 in 30.000, pripadali so različnim družbenim slojem, prihajali pa so zlasti iz Katalonije in drugih dežel Aragonske krone. Namenili so se povečini na španska ozemlja v Italiji in Flandriji, ki so bila po sklenitvi rastatskega miru priključena monarhiji Karla VI., nekaj pa jih je odšlo tudi v Avstrijo in na Madžarsko. Poleti leta 1713 je ob umiku cesarske vojske iz Katalonije deželo zapustilo tudi 2500 španskih vojakov. Ti so bili takoj prerazporejeni v tri konjeniške in dva pehotna polka v Italiji. Vseh pet polkov in stotinja prostovoljcev, ki so jo tvorili zadnji branitelji Barcelone, so leta 1714 aktivno sodelovali v turško-beneški vojni in znotraj nje v dveh vojnih pohodih, s katerima so leta 1716 osvojili Temišvar, leta 1717 pa Beograd. Cesarska zmaga, potrjena s podpisom požarevskega miru (1718), je imela pomembne posledice tako za izgnance kot tudi za celotno Habsburško monarhijo. Po letu 1735 je bil pomemben del španskih izgnancev preseljen v Temišvarski Banat, pokrajino, v kateri je v tistem času potekala močna kolonizacija. Španski izgnanci so ustanovili novo kolonijo, imenovano Nova Barcelona, ki pa je bila kratkega veka. Prispevek analizira vse te dogodke in se pri tem naslanja predvsem na dokumente iz Avstrijskega državnega arhiva.

Ključne besede: španska nasledstvena vojna, beneško-avstrijska turška vojna (1714–1718), španski izgnanci, Temišvarski Banat, Habsburška monarhija, požarevski mir

SOURCES AND BIBLIOGRAPHY

BC-FB: Biblioteca de Catalunya. Barcelona, Fullets Bonsoms.

HHS-I-SR: Haus-, Hof- und Staatsarchiv (H.H.S.). Vienna, Italian-Spanische Rat. Consejo de España.

HKA-BA: Hofkammerarchiv. Vienna, Banaten Akten.

KA: Kriegsarchiv. Vienna.

ÖNB-KKHB: Österreichische Nationalbibliothek. Vienna, Kaiserlich-Königliche Hofbibliothek.

Albareda, J. (2010): La Guerra de Sucesión de España (1700–1714). Barcelona, Crítica.

Alcoberro, A. (2002): L'exili austriacista (1713–1747). Barcelona, Fundació Noguera, 2 vols.

Alcoberro, A. (2006): Catalunya durant la Guerra de Successió. Barcelona, Ara Llibres, 3 vols.

Alcoberro, A. (2007a): Crisi i consolidació de la Nova Planta borbònica (1719 – 1735). In: Albareda, J. (ed.): Una relació difícil. Catalunya i l'Espanya moderna. Barcelona, Base, 233–259.

Alcoberro, A. (2007b): Presència i ecos de l'exili austriacista hispànic a la Tercera Guerra Turca. *L'Epopeia panegírica* de Vicent Díaz de Sarralde (Nàpols, 1718). *Aguaits*, 24–25, 73–96.

Alcoberro, A. (2011): La “Nova Barcelona” del Danubi. La ciutat dels exiliats de la Guerra de Successió. Barcelona, Rafael Dalmau ed.

Alcoberro, A. (2015a): De Barcelona a Belgrad. La Tercera Guerra Turca i els exèrcits hispànics (1714–1718). In: Alcoberro, A. & J. Albareda (eds.): Els tractats d'Utrecht. Clarors i foscors de la Pau. La resistència dels catalans. Barcelona, Museu d'Història de Catalunya – Universitat Pompeu Fabra, 69–80.

Alcoberro, A. (2015b): El primer gran exilio polític hispànic: el exilio austracista. In: Albareda, J. (ed.): El declive de la Monarquía hispánica y del imperio español. Los tratados de Utrecht (1713–1714). Barcelona, Crítica, 173–224.

Alcoberro, A. (2019): La Nuova Barcellona: la città dell'esilio della guerra di successione spagnola. In: Salice, G. (ed.): La terra ai forastieri. Pisa, Pacini, 139–166.

Alcoberro, A. & M. Campabadal (2014): Cròniques del setge de Barcelona de 1713–1714. Barcelona, Barcino.

Castellví, F. (1997): Narraciones históricas. Madrid, Fundación Elías de Tejada y Erasmo Pèrcopo, 4 vols.

Díaz de Sarralde, V. (1718): Epopeia panegírica de los célebres triumphos, victoriosos suzesos que, comandando las invictas armas de la Majestad Cesárea Católica del señor don Carlos de Austria, sexto emperador de Romanos, siempre agosto, y tercero de las Españas, monarca potentísimo, obtuvo de las huestes sarrazenas en las dos próximas pretéritas campañas de los años de 1716.–1717. la acertada conducta de su alteza el serenísimo señor príncipe Eugenio de Saboya, theniente general de Su Majestad Cesárea Católica. Naples, Feliz Mosca.

- Fallenbüchl, Z. (1979):** Espagnols en Hongrie au XVIIIe siècle. *Revista de Archivos, Bibliotecas y Museos*, LXXXII.
- Feliu de la Peña, N. (1709):** *Anales de Cataluña*. Barcelona, Rafael Figueró, 3 vols.
- Garcia Espuche, A. (2014):** *Una societat assetjada. Barcelona 1713–1714*. Barcelona, Empúries.
- Giménez López, E. (2005):** Conflicto armado con Francia y guerrilla austracista en Cataluña (1719–1720). *Hispania*, LXV/2, 220, 543–600.
- Graullera, V. (2007):** L'abolició dels furs. Els juristes valencians davant del nou orde jurídic i institucional. In: Cervera, J. L., Gavara, J. & E. Mira (eds.): *La batalla d'Almansa. III Centenari*. Valencia, Generalitat Valenciana, 167–185.
- Ingrao, C. W. (1994):** *The Habsburg Monarchy, 1618–1815*. Cambridge, Cambridge University Press.
- López, T. (1991):** *Extremadura por López, año de 1798*. Asamblea de Extremadura.
- Magris, C. (1986):** *Danubio*. Milano, Garzanti.
- Martí Grajales, F. (1987):** *Ensayo de una bibliografía valenciana del siglo XVIII*. Valencia, Diputació de València.
- Pérez Aparicio, C. (2008):** *Canvi dinàstic i Guerra de Successió. La fi del Regne de València*. Valencia, Tres i Quatre, 2 vols.
- Spielman, J. P. (1993):** *The City and the Crown. Vienna and the Imperial Court 1600–1740*. West Lafayette, Indiana, Purdue University Press.
- Stiffoni, G. (1991):** Un documento inédito sobre los exiliados españoles en los dominios austríacos después de la guerra de Sucesión. *Estudis, Revista de Historia Moderna*, 17, 7–55.
- Till, R. (1947):** Die Ansiedlung Spanischer Pensionisten von Wien im Banat im Jahre 1736–1737. *Wiener Gechichtblätter*, 2, 62, 25–31.
- Torras i Ribé, J. M. (2005):** *Felip V contra Catalunya. Testimonis d'una repressió sistemàtica (1713–1715)*. Barcelona, Rafael Dalmau ed.

ŠENTILJSKA ŠOLA MED DVEMA DRŽAVAMA. PREVRAT V LUČI ŠOLSKE KRONIKE SILVESTRA KOŠUTNIKA

Andrej RAHTEN

Znanstvenoraziskovalni center Slovenske akademije in znanosti, Novi trg 2, 1000 Ljubljana, Slovenija
e-mail: andrej.rahten@zrc-sazu.si

Univerza v Mariboru, Filozofska fakulteta, Koroška cesta 160, 2000 Maribor, Slovenija
e-mail: andrej.rahten@um.si

IZVLEČEK

V članku je predstavljeno dogajanje na šoli v Šentilju v Slovenskih goricah v času prehoda iz habsburške monarhije v Kraljevino Srbov, Hrvatov in Slovencev. Temeljni vir je kronika, ki jo je napisal učitelj na šentiljski šoli Silvester Košutnik. Košutnikovo besedilo ni zgolj kronološki prikaz dogajanja na šoli tik ob slovensko-nemški narodnostni meji, ampak gre tudi za svojevrstno politično izpoved v prelomnem obdobju narodne zgodovine.

Ključne besede: Šentilj, šolstvo, habsburška monarhija, Jugoslavija, nacionalizem

LA SCUOLA DI ŠENTILJ TRA DUE STATI. IL ROVESCIMENTO DEL POTERE ALLA LUCE DELLA CRONACA SCOLASTICA DI SILVESTER KOŠUTNIK

SINTESI

L'articolo presenta gli eventi presso la scuola a Šentilj nelle Slovenske gorice durante il passaggio della Monarchia Asburgica al Regno dei Serbi, Croati e Sloveni. La fonte principale è la cronistoria scritta da Silvester Košutnik, insegnante della scuola locale di Šentilj. Il suo testo non è solamente un resoconto cronologico di ciò che accadde nella scuola nei pressi del confine etnico sloveno-tedesco, bensì anche una specie di resoconto politico del periodo di svolta della storia nazionale.

Parole chiave: Šentilj, educazione, Monarchia Asburgica, Jugoslavia, nazionalismo

UVOD¹

Šolske kronike niso samo pomemben vir za zgodovino šolstva, ampak so lahko tudi zanimivo pričevanje o širšem družbenem dogajanju (Ostaneč, 1953). To velja tudi za raziskovanje okoliščin in posledic prevrata, ki je pred stoletjem ob nastajanju jugoslovanske države zaznamoval življenje slovenskega prebivalstva. Na to je nedavno na simpoziju Slovenske matice o prelomnem letu 1918 opozoril tudi Andrej Studen, ko je predstavil razmere na nekaterih spodnještajerskih šolah na prehodu iz habsburške monarhije v novi državni okvir.

Še posebej zanimivo je opazovati dogajanje na obmejnem območju, kar kaže primer Šentilja v Slovenskih goricah, ki je predmet tega prispevka. Šentilj (takrat Št. Ilj ali Sv. Ilj) je na prelomu stoletja postal prizorišče silovitega tekmovanja za prevlado ob nemško-slovenski narodnostni meji, čemur je širšo analizo namenil pred poldrugim desetletjem že Pieter Judson. Dogajanje v Šentilju je postavil v širši kontekst delovanja »aktivistov na jezikovnih mejah imperialne Avstrije«, pri tem pa opozoril tudi na razhajanja med politično publicistiko in dejanskim stanjem, kot ga odražajo viri (Judson, 2006, 100–140). Pričujoči članek je zamišljen kot neke vrste nadaljevanje omenjene zgodbe, pri čemer je kot temeljni vir uporabljena šolska kronika. Posebej za prevratno dobo jo je napisal Silvester Košutnik, v začetku junija 1929 pa izročil Janku Mačkovšku (NUK, OJM, ŠŠK), enemu vodilnih poznavalcev razmer ob severni slovenski meji. Košutnikova kronika je sicer kot pomemben vir omenjena že v knjižici, izdani ob 190-letnici šentiljske šole (Šeško, 1977, 18). A omenjena knjižica vsebuje splošni pregled zgodovine šole, medtem ko je Košutnikova kronika v celoti posvečena dogajanjem v prevratni dobi, zato so ta predstavljena podrobneje.

ŽIVLJENJSKA POT AVTORJA ŠOLSKE KRONIKE

O Silvestru Košutniku, avtorju šolske kronike, ki je glavni vir pričujoče razprave, sta se v Arhivu Slovenskega biografskega leksikona ohranila dva krajša življenjepisa. Prvi je izpod peresa njegovega sina Silvestra Košutnika, sicer znanega lutkarja.² Drugega pa je sestavil literarni zgodovinar na ljubljanski filozofski fakulteti Miran Hladnik.³ Čeprav si je glavni urednik leksikona Jože Munda dopisoval s Košutnikom mlajšim in napovedoval izid članka, do objave v temeljni slovenski biografski seriji

1 Članek je nastal v okviru raziskav v programski skupini Oddelka za zgodovino na Filozofski fakulteti Univerze v Mariboru P6-0138 *Preteklost severovzhodne Slovenije med slovenskimi zgodovinskimi deželami in v interakciji z evropskim sosedstvom* ter v okviru projekta J6-9354 *Kultura spominjanja gradnikov slovenskega naroda in države*, ki jih financira Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije – ARRS.

2 ASBL, OMSK, Silvester Košutnik ml., *Življenjepis Silvestra Košutnika st.* Na mapi je Košutnik označen kot književnik.

3 ASBL, OMSK, Miran Hladnik, *Življenjepis Silvestra Košutnika.*

ni prišlo.⁴ Družinsko zgodovino učiteljskega rodu Košutnikovih, ki je izviral s Koroškega, je tako najbolj podrobno raziskal Dušan Košutnik, sin Silvestra Košutnika mlajšega (Košutnik, 2010). V publikacijo, izdano v samozaložbi, je pritegnil precej zanimivih virov, ki jih je zbral v zasebnem arhivu.

Silvester Košutnik starejši se je rodil 30. decembra 1874 v Škednju pri Špitaliču. Bil je nezakonski sin Antonije Podergajs, ki ga je nato uradno posvojil njen mož Franc Košutnik. Tako je Silvester postal član stare učiteljske družine: njegov oče Franc je bil učitelj v Sv. Jerneju pri Ločah in v Špitaliču ter nadučitelj v Dramljah, s pedagoškim delom pa sta se ukvarjala že tudi ded Anton in praded Mihael. Osnovno šolo je Silvester obiskoval v Dramljah, se nekaj časa šolal na celjski gimnaziji, v Mariboru pa je hodil od leta 1890 na učiteljsišče. Njegovo prvo službeno mesto učitelja je bilo prav v Šentilju.⁵ Takrat še ni vedel, da ga bo moral kmalu zapustiti, a da bo hkrati tudi njegovo zadnje.

Šola v Šentilju je bila ustanovljena že leta 1787, za časa cesarja Jožefa II.⁶ Tri leta pred tem je Šentilj namreč postal samostojna župnija s stalnim duhovnikom, nakar so cerkveni hiši prizidali na južni strani učilnico. Leta 1867, ko je habsburška monarhija dobila dualistično ureditev, so enorazredno šolo začeli dograjevati in čez dve leti je bila razširjena do te mere, da so jo lahko preoblikovali v dvorazrednico. V skladu z doktrino, ki jo je zagovarjal že Jožef II., je bil v šolah učni jezik dolgo časa zgolj nemški, kar je veljalo tudi za šentiljsko. Toda po zaslugi konkordata iz leta 1855 in ukrepov lavantinskega škofa Antona Martina Slomška, ki je dosegel priključitev slovenskih krajev ob severni jezikovni meji svoji škofiji (Bele & Ravnikar, 2017, 754–755), se je tudi na šentiljski šoli postopno le uveljavila slovenščina. Leta 1881 je šola dobila tudi knjižnico, kjer so bile jedro slovenskega fonda knjige Mohorjeve družbe (Šeško, 1977, 7–11).

Šolska reforma, sprejeta leta 1869, je z uvedbo splošne osemletne šolske obveznosti in prenosom nadzorstva s cerkvenih na posvetne oblasti močno vplivala tudi na razvoj šentiljske šole (Melik, 1970, 631). Razmerje med številom šoloobveznih otrok in tistih, ki so pouk dejansko obiskovali, se je močno prevesilo na stran slednjih. Leta 1869 je bilo število obeh skupin še približno izenačeno, leta 1875 je šola obiskovalo 71 % šoloobveznih otrok, na prelomu stoletja 80 %, že od leta 1905 pa je bila obiskanost 100 %. Z naraščanjem števila učencev se je leta 1882 šola preoblikovala v trirazrednico, leta 1888 pa se je razširila v štirirazrednico (Šeško, 1977, 10–11, 16). Toda že naslednje leto je dobila dotedanja slovenska šola v Šentilju resno konkurenco z ustanovitvijo nemške.

Nastanek nemške šole, ki je bila sprva zgolj enorazrednica, je treba ocenjevati v kontekstu splošne polarizacije, ki je zajela Spodnjo Štajersko konec 19. stoletja

4 DADK, Mundovo pismo Silvestru Košutniku ml., 27. 12. 1979; ASBL, OMSK, pismo Silvestra Košutnika ml. Mundi, 2. 5. 1980; Mundovo pismo Silvestru Košutniku ml., 7. 5. 1980.

5 DADK, Roman Košutnik, Življenjepis Silvestra Košutnika.

6 SŠM, MOŠŠ, Adam Sardoč, Zgodovina šentiljske šole, 1939, tipkopis. Zahvaljujem se Branku Šuštarju za pomoč pri iskanju gradiv v muzeju.

(Cvirn, 1997, 148–241). Poleg klasičnega političnega boja med strankami je bilo zelo pomembno zlasti delovanje zasebne šolske organizacije *Deutscher Schulverein*, ki je bila ustanovljena leta 1880 na Dunaju in je usmerila svoje delovanje zlasti na mešana češko-nemška in slovensko-češka etnična območja (Drobesch, 1992). Devet let kasneje pa se ji je pridružila sestrška organizacija *Südmark*, specializirana za kupovanje zemljiške posesti in naseljevanje nemških kolonistov (Vovko, 1999, 432). Povod za njeno ustanovitev naj bi bil prav primer enega od nemških kmetov na območju Šentilja, ki mu je grozila izguba posesti. Zanj je slišal učiteljski aktivist Joseph Feichtinger iz Gradca in dal nato tudi pobudo, da se oblikuje nova organizacija (Judson, 2006, 108–109). Nemška kolonizacija pod okriljem *Südmark* je sprožila silovit odgovor slovenskih narodnjakov, ki so v Šentilju videli kar »slovenske Termopile« in »slovenski Port Artur«.⁷

Schulverein je v Šentilju najprej kupil gostilno nad železniškim predorom, ležečo ob državni cesti, ter jo preuredil v učilnico. Kot lahko preberemo v Košutnikovih kroniki, *Schulvereinova* nemška šola ob sami ustanovitvi še ni pomenila resnejše grožnje zagovornikom slovenstva v Šentilju: »Slovenstvo je takrat stalo tukaj še na trdnih nogah, in marsikomur je bila nemška učilnica trn v peti, sosebno ker je bila nekak signal za pričetek narodnostnega boja in je dobila znana slovenska miroljubnost z njo prvi neljubi sunek.« Kljub temu je že prvo leto šola lahko vpisala 46 učencev, naslednje leto pa kar 64. Večinoma je šlo za otroke viničarjev, kar je po Košutnikovem mnenju dokazovalo, da so k visokemu vpisu pripomogle »razne ugodnosti«, ki so prišle prav revnejšim staršem. Število vpisanih otrok, med katerimi naj bi bilo »pristnih« Nemcev bore malo, je hitro naraščalo, zato je leta 1893 šola postala dvorazredna (NUK, OJM, ŠŠK, 4). Tri leta prej se je v Šentilju pri uradnem štetju od okoli 700 prebivalcev izreklo za nemški občevalni jezik 49 %, za slovenski pa 51 % (Judson, 2006, 139).

Košutnik je prvič prišel službovat v Šentilj leta 1894. Kmalu se je lahko na lastne moči prepričal o pomenu tega kraja v slovensko-nemški politični tekmi. Šentiljska občina je bila od leta 1886, ko je v sosednjem Mariboru nastopil z županskim mandatom Aleksander Nagy (Skitek, 2017, 881), v rokah nemških nacionalcev, ki so prevladovali tudi v krajevnem šolskem svetu. Župan Egon Pistor je bil od leta 1892 tudi član okrajnega šolskega sveta, zavihtel pa se je tudi v upravni odbor *Südmark*. Pod njegovim vplivom je nastala pobuda, da se zasebno nemško dvorazrednico združi s slovensko šolo. Toda takšno spremembo je bilo možno izvesti samo na podlagi glasovanja vseh davkoplačevalcev in staršev šoloobveznih otrok v všolanih občinah, v tem primeru Šentilja, Ceršaka, Cirknice, Dobrenja in Selnice ob Muri. A glasovanje leta 1896 se je za nemške pobudnike končalo slabo (Šeško, 1977, 12).

Nemški neuspeh gre pripisati predvsem neumornemu delovanju dolgoletnega šentiljskega župnika Matije Kelemine, »apostola obmejnih Slovencev«. V Šentilju

7 NŠAM, PŽ, Zgodovinski opis cerkve in župnije Sv. Ilj v Slov[enskih] gor[icah] (dalje: NŠAM, PŽ, Zgodovina šentiljske župnije), 26. Zahvaljujem se Lilijani Urlep iz Nadškofijskega arhiva Maribor za pomoč pri iskanju gradiva o šentiljski župniji.

je kot župnik deloval kar 22 let, od leta 1887 do 1909. Bil je odločen nasprotnik nemškega nacionalizma. S svojim posredovanjem je preprečil namero, da bi se v šentiljski cerkvi uvedle nemške pridige.⁸ Poleg posojilnice je ustanovil tudi Kmečko bralno društvo, v katerem so se od leta 1892 zbirali predvsem mlajši slovenski narodnjaki (Šeško, 2013, 61). V okviru bralnega društva je Košutnik ob podpori Kelemine in nadučitelja Karla Zorka ustanovil mešani pevski zbor, saj je bil odličen pevec in nadarjen glasbenik. S svojim delovanjem na kulturnopolitičnem področju se je Košutnik močno zameril šentiljskim Nemcem, ki so leta 1897 dosegli njegovo premestitev.⁹ Do leta 1899 je služboval v Brezju pri Mariboru, nato pa je bil za sedem let premeščen v Razbor nad Šoštanjem. Nevesto Rozo Hauc si je našel v Ceršaku, kjer je bil njen stric Anton župan. Leta 1906 je bil napoten v Topolšico pri Šoštanju (Košutnik, 2010, 31–34, 55–56).

Leta pred prvo svetovno vojno veljajo tudi za najbolj plodovita, ko gre za Košutnikovo literarno ustvarjanje. Veljal je sprva predvsem za mojstra šaljivih pesmi in črtic. Pošiljal jih je med drugim tudi Zofki Kvedrovi za objavo v *Domačem prijatelju*. Kot ji je hudomušno zaupal na eni od razglednic, poslanih iz Topolšice, so bile tako prislužene krone za »učitelje najboljša regulacija plač«.¹⁰ Prevedel in priredil je tudi precej popularnih pustolovskih, zgodovinskih in poučnih besedil, ki jih je pisal po naročilu znanega ljubljanskega založnika Antona Turka. Pri nekaterih, kot je bila knjiga o prvi balkanski vojni, je mogoče razbrati tudi njegove precejšnje simpatije do južnoslovanskega povezovanja (Košutnik, 1913). Že ob svojem prvem bivanju v Šentilju se je učil cirilico. Razmišljal je celo, da bi se odpravil v Bosno in Hercegovino, a se za selitev ni odločil (Košutnik, 2010, 31). V Topolšici je ostal nameščen vse do prevrata in nastanka jugoslovanske države.

NARODNOSTNI BOJ V ŠENTILJU NA PREDVEČER PRVE SVETOVNE VOJNE

Na prelomu stoletja so se slovensko-nemška nasprotja v Šentilju močno zaostрила. Nemci so dosegli velik uspeh leta 1901, ko je nemška šola s sklepom štajerskega deželnega šolskega sveta v Gradcu postala javna in je njeno financiranje prevzela občina. Če je nemška šola imela leta 1890 še 64 učencev, je bilo leta 1901 njihovo število že 103. Nemcem je v tem času prav prišlo tudi imenovanje novega nadučitelja Fortunata Sadúja na slovenski šoli, ko je leta 1899 umrl narodno zavedni vodja šole Zorko. Sadú je ob podpori krajevnega šolskega sveta, kjer so bili Slovenci v manjšini, tudi slovensko šolo postopno prikrojil po nemških načrtih. To se je kazalo že na zunaj. Na vzhodni strani poslopja, obrnjeni k državni cesti in železnici, je dominiral napis *Schule St. Egydi*. Slovenski napis pa je bil nameščen na manj ugledni, južni strani. Vse označitve razredov in napisi na hodnikih so bili v gotici. Tudi šolski pečat je bil samo v nemščini in ne običajni dvojezični. Na predvečer prve svetovne vojne je bil tako na slovenski

8 NŠAM, PŽ, Zgodovina šentiljske župnije, 23.

9 DADK, Anton Šeško, Življenjepis Silvestra Košutnika.

10 NUK, ZZK, Košutnikova razglednica za Kvedrovo, 7. 6. 1913.

šoli, ki je bila od leta 1905 petrazredna, pouk samo v prvem in drugem razredu v celoti v slovenščini. Že v drugem razredu so se otroci morali učiti pisati gotico, v tretjem zapisovati posamezne nemške besede, v četrtem pa so že brali krajše sestavke iz nemške vadnice za slovenske šole. V petem razredu, ki si ga je praviloma pridržal osebno Sadú, je potekal pouk pretežno v nemščini (Šeško, 1977, 12–13, 17).

Kljub nemškim uspehom na šolskem področju se je v začetku 20. stoletja slovenska stranka v šentiljski občini okrepila. Župan je tako leta 1906 postal Slovenec Franc Thaler. Toda nemški nacionalizem se je krepil še naprej in dobil nove pospeške z načrtno kolonizacijo. Cilj je bil, da se z germanizacijo Šentilja Maribor na severu ozemeljsko naveže na strnjeno nemško narodnostno posest. Ali kot so ugotavljali slovenski narodnjaki: če bi padel Šentilj, bi bil dokončno izgubljen tudi Maribor, kjer se je prav tako krepila narodna diferenciacija (Jenuš, 2017, 902), zato je treba na vsak način zaustaviti nemška prizadevanja v Šentilju. To je bila očitno pomembna motivacija tudi za Evalda Vračka, ki je pomladi 1909 na mestu šentiljskega župnika nasledil Kelemino, ker je slednjega zadela kap in svoje funkcije ni mogel več opravljati. V okolici Laškega rojeni Vračko je izhajal iz učiteljske družine in je bil nemško vzgojen, saj je bila mati nemškega rodu. A na mariborski višji gimnaziji se je začel družiti s slovenskimi narodno usmerjenimi dijaki.¹¹ Po vstopu v politično življenje je postal eden glavnih predstavnikov bojevitve generacije štajerskih katoliških narodnjakov, kamor so sodili tudi Anton Korošec, Josip Hohnjec in Franc Gomilšek. Svoja načela je kot priznan govornik razglašal na številnih shodih, zaradi odločnega nasprotovanja delovanju nemških društev *Schulverein* in *Südmark* pa si je prislužil naziv »šentiljski lev«.¹²

Med pripravami na občinske volitve 27. januarja 1910 sta se obe strani posluževali precej kreativnih metod, med drugim tudi prilagajanja volilnih imenikov. Med novimi volivci se je tako znašel celo vodja Nemške ljudske stranke za Štajersko Paul Hofmann von Wellenhof (Cvirn, 1993, 93–99). Volitve so potekale v ostrem mrazu in ob obilnih snežnih padavinah ter v znamenju odmevne slovensko-nemške napetosti (Hazemali, Matjašič Friš, Šela & Schmidt Krajnc, 2018, 161). Toda slovenska stranka je kljub težkim razmeram mobilizirala vse, kar je bilo možno. Volitev se je tako udeležil celo že hudo bolni in onemogli nekdanji župnik Kelemina, ki so ga na volišče pripeljali v ostrem mrazu na saneh, da je še zadnjič oddal glas za slovensko stranko.¹³ Izid je bil izjemno tesen, še zlasti v drugem volilnem razredu. Slovenski narodnjaki so tam sprva vodili 15 : 14, a je tik pred zaprtjem volišča prišel volit pooblaščenec petnajstega nemškega volivca iz Špilja. Sicer je bilo po pričevanju Vračkovega strankarskega somišljenika Franja Žebota dogovorjeno, da volilna komisija omenjenemu pooblaščenцу ne bo pustila glasovati, češ da ga ne pozna, a se je zanj zavzel njen predsednik, župan Thaler. Tako je tudi nemška stranka dobila 15 glasov in na koncu je zastopnike drugega razreda moral odločiti žreb. Podobno se je zgodilo glede izvolitve župana. Žrebala je slovenska šolarka in izvlekla listič s Thalerjevim imenom. Kljub zmagi nemške stranke

11 ASBL, OMEV, Gradivo za življenjepis Evalda Vračka.

12 NŠAM, PŽ, Zgodovina šentiljske župnije, 24–25.

13 NŠAM, PŽ, Zgodovina šentiljske župnije, 23.

je torej ostal župan slovenski narodnjak, čeprav je bil izvoljen zahvaljujoč – žrebu (Žebot, 1939, 5).

Privrženci nemške stranke pa so ohranili premoč v krajevnem šolskem svetu, pri čemer so bili po Košutnikovem pričevanju pripravljani v zadnjih letih pred prvo svetovno vojno slovenskim članom prepustiti predsedniško funkcijo. Razlog pa je bil bolj pragmatične narave: načelnik sveta namreč ni imel glasovalne pravice, razen če bi bil rezultat glasovanja neodločen, kar pa je spet preprečevala nemška večina (NUK, OJM, ŠŠK, 13). Nadaljevala se je intenzivna agitacija za povečanje vpisa na nemško šolo, ki se je jeseni 1912 razširila v trirazrednico. Košutnik je v kroniki opisal, kako so morali slovenski starši vlagati uradne, kolkovane prošnje na okrajni šolski svet v Mariboru, če so želeli vpisati svoje otroke na slovensko šolo. Nasprotno pa je za vpis na nemško zadostovala zgolj odločitev načelnika krajevnega šolskega sveta, pri tem pa se sploh ni gledalo, ali so bili otroci nemškega ali slovenskega porekla: »Začetniki so se s silo izganjali iz slovenske šole v nemško, in če so se stariši protivili takemu početju, dobili so stereotipen: ‚Tukaj nimamo prostora!‘« Iz Košutnikovih navedb je razvidno, da so bili otroci na slovenski šoli v marsičem prikrajšani. To se je kazalo tudi pri božičnem obdarovanju, ko so otroci na nemški šoli dobivali bogata darila iz cele Avstrije in celo Nemčije. Tako so leta 1898 razdelili mednje 22 parov čevljev, 13 hlač, 13 suknjičev, 18 kosov sukna za dekliske obleke, 36 robcev in razne učne pripomočke, da ne govorimo o pecivu (NUK, OJM, ŠŠK, 2). Otroci na slovenski šoli so prvo božičnico praznovali šele leta 1909, ko je sredstva za njihovo obdaritev zbrala Ciril-Methodova družba (Šeško, 1977, 14).

Agresivnost obmejnega nemškega nacionalizma je sicer prišla do izraza tudi v bližnji občini Ceršak, od koder so otroci sicer hodili v tri do štiri kilometre oddaljeno šentiljsko šolo (Vovko, 1999, 438–439). Deželni šolski svet v Gradcu bi bil sicer pripravljen podpreti ustanovitev nove, seveda nemške šole v Ceršaku, a občinsko vodstvo, ki je bilo v slovenskih rokah, zanj ni hotelo zaprositi. Na koncu je *Schulverein* vzel v najem Zechnerjevo vilo in jo do jeseni 1910 spremenil v zasebno enorazredno šolo. Toda prebivalstvo Ceršaka je kljub oddaljenosti ostalo zvesto javni šoli v Šentilju, discipline pa menda niso bili pripravljani kršiti »niti pristni Nemci, priseljeni v Ceršak«. Izjema so bile le nekatere revnejše družine, a tudi z njimi šola ni preseгла vpisa 10 do 15 otrok. V *Schulverein*u so to vrzel želeli zakrpati s financiranjem naseljevanja dunajskih sirot, da bi tako umetno dvignili število vpisanih. A tudi to se ni posrečilo, saj domačini na ta način pripeljanih otrok niso hoteli integrirati v svoje okolje. Če k temu dodamo še problem učiteljskega kadra, ki se je pogosto menjaval, je bil neuspeh nemških nacionalistov v Ceršaku očiten (NUK, OJM, ŠŠK, 6).

Po Košutnikovem pričevanju je bil odnos nemških učiteljev do slovenskih otrok pogosto podcenjevalen, tolerirali so njihovo odsotnost od pouka in sploh zanemarjali njihovo vzgojo. Posledično so se pojavljali primeri pokroviteljskih ocen, »najbolj pa zabavljanje črez zabite Slovence in povelečevanje Nemcev in njihove kulture«. Toda razmere na šoli so bile zgolj eden od problemov, s katerimi se je soočala slovenska skupnost na območju šentiljske šole. Večinoma je šlo za revne viničarske družine, ki so bile podvržene številnim pritiskom nemških sosedov. Občutek nemoči se je krepil: »Ljudstvo slov[enske] narodnosti je godrnjalo in kritikovalo, a ni si moglo pomagati;

trpelo je naprej, ali pa polagoma prehajalo k nasprotniku in tlačitelju, pri katerem je bil vsak posameznik iz zgolj političnih ozirav sprejet z odprtimi rokami. Oduščeni so mu bili vsi prejšnji grehi – manjši bodoči enako – in bil je deležen vseh ugodnosti, ki jih je užival Nemeč iz sklede gole politike ali materijelnega dobrobita.« Toda za vabljivimi ponudbami so prihajala tudi razočaranja: »Kmetija za kmetijo je prešla v tuje, nemške roke; z dobrimi ponudbami in z zvijačo ter vstrajnim prigovarjanjem se je doseglo mnogo, nekaj pa tlačeni in zapeljani domačini niso imeli več tiste korenitosti, s katero so se bili lahko ponašali njihovi predniki; v neredkih slučajih pa je pomagala še dobra in obila vinska kapljica!« (NUK, OJM, ŠŠK, 3).

Po Košutnikovem mnenju se je nemška kolonizacija v letih pred prvo svetovno vojno samo še stopnjevala. Apetiti nemškonacionalnih ideologov so naraščali in Šentilj ni pomenil več zgolj bitke za povezavo med Špiljem in Mariborom, ampak je postajal pomembna predpostavka nemškega prodora na Trst in Jadransko morje. Če je bila kolonizacija sprva omejena na Nemce iz bližnje prekmurske okolice ali pa na upokojene cesarsko-kraljeve uradnike, je dobila bolj sistematičen značaj, ko so se v Slovenske gorice ob podpori *Südmark* začeli naseljevati predvsem kmetje iz Württemberga. Do začetka poletja 1914 je *Südmark* na obmejno območje na Štajerskem naselila 75 družin, skupaj skoraj 450 ljudi. Večinoma so bili kolonisti preseljeni na nekdanje posesti Slovencev na ozemlju Šentilja in okolice (Cvirn, 1997, 305).

Toda velikopotezno zastavljena kolonizacija le ni potekala brez težav. Težko je bilo najti dovolj kandidatov, ki bi ustrezali kriterijem za naselitev v Slovenskih goricah: morali so biti »dobri Nemci«, poznati vsaj nekaj veččin vinogradništva in seveda biti pripravljeni na selitev na jug. Teh pa v habsburški monarhiji ni bilo dovolj, zato so jih novačili tudi iz nemškega cesarstva. Povečan interes za nakup je povišal cene zemljišč v Slovenskih goricah. Pojavljala so se trenja med katoliškimi in protestantskimi zagovorniki kolonizacije. Ideologi iz vodstva *Südmark* so dajali prednost protestantom, pri čemer je bil eden od glavnih razlogov v tem, da so tudi nemški katoličani večkrat padli pod vpliv slovenskih duhovnikov (Judson, 2006, 100–106, 115–119). Ofenzivo *Südmark* pa je vedno bolj uspešno dopolnjevalo tudi delovanje stranke, ki se je sprva oblikovala okoli »Nemcem prijaznega« ptujskega glasila Štajerc, nato pa hitro začela širiti svojo mrežo na jugu dežele (Cvirn, 1997, 305–307).

Košutnik je kolonistom iz Württemberga priznaval, »da so izvrstni poljedelci in vstrajni ter trezni delavci, ki so bili pri takratnih razmerah za tukajšnji slovenski življenjski element«. Menil je, da je prevlado nemškega etničnega elementa v Šentilju zaustavil zgolj izbruh vojne: »Nekaj mirnih let še, ali drugačen izid vojne – in slovenskega Sv. Ilja bi ne bilo več, z njim pa tudi ne več slovenske šole.« Po Košutnikovem mnenju naj bi o tem pričalo tudi dejstvo, da so vse najstarejše in najvažnejše akte iz novejšega časa slovenske šole že hranili v arhivu nemške (NUK, OJM, ŠŠK, 3).

Kot je opozoril že Judson, pa vsaj uradni statistični podatki niso odražali uspehov nemške kolonizacijske politike. Celo nasprotno, v Šentilju je zaznati konstantno upadanje števila nemško govorečih prebivalcev. Leta 1900 se je v Šentilju pri uradnem štetju od 715 prebivalcev izreklo za slovenski občevalni jezik 71 %, za nemški pa 29 %. Deset let kasneje, ob zadnjem tovrstnem štetju v habsburški monarhiji pa je bilo to razmerje

med 784 Šentiljčani že 84 : 16 % v korist slovenskega jezika. Uradna statistika je takrat tam prvič zaznala tudi prisotnost protestantov, a so ti v dominantno katoliškem okolju predstavljali zgolj 1,4 % prebivalstva (Judson, 2006, 139). Vtis, ki ga je dajala agresivna propaganda pod zastavo *Südmark*, očitno ni odražal dejanskega stanja na terenu. Tako tudi nacionalistični »podeželski romani« v slogu Rudolfa Hansa Bartscha, ki so prikazovali šentiljske Slovence kot nekakšne barbabe, nemške kolonizatorje pa kot nosilce civilizacije, niso veliko pomagali (Bartsch, 1912; Grdina, 1995, 96–97). Toda mit o šentiljski trdnjavi, ki je tik pred tem, da klone pred silovitim germanskim navalom, je ostal del zgodovinske zavesti. In to v obeh sosednjih državah, ki sta se ob razpadu habsburške monarhije ob številnih drugih sporih konfrontirali tudi zaradi razmejitve na Štajerskem.

NOVI RED V NOVI DRŽAVI

Šentiljska šola danes nosi ime po generalu Rudolfu Maistru, ki se je v zgodovino zapisal predvsem po drzni akciji prevzema oblasti v Mariboru in zasedbi slovenske narodnostne meje na Štajerskem. V elaboratu o slovenski državni meji, ki ga je Maister napisal leta 1919 in se podobno kot Košutnikova kronika nahaja v Mačkovškovi ostalini, najdemo naslednjo generalovo ugotovitev o nalogah oblasti na severu nove države: »Ti geografski deli, ki so jih šteli Nemci že za popolno last so v narodnem oziru še tako rahli, da jih bo mogoče z logičnim in stvarnim delom kmalu pridobiti. Seveda bomo morali tamintam uporabljati sredstva, katerih smo se naučili od Nemcev in Madjarov v enakih slučajih.«¹⁴ Prav usoda nemške šole v Šentilju po prevratu priča o tem, da so se Slovenci od narodnih nasprotnikov res veliko naučili. Ali kakor se je izrazil Košutnik: »Z novo državo je moral tudi glede šolstva nastati novi red.« (NUK, OJM, ŠŠK, 7).

Košutnik je bil med vojno vpoklican kot rezervist, a je bil zaradi močne kratkovidnosti kmalu odpuščen. Družinsko izročilo pravi, da si je med vadbo strgal hlače, nato pa ga je menda komisija, ki jo je vodil Maister, oprostila nadaljnjega služenja. Odšel je spet v Topolšico in nato do konca vojne zbiral medenino in železo za topove ter stebila kopriv za tekstil (Košutnik, 2010, 42). Precej slabše jo je odnesel Vračko, ki so ga zaradi domnevnega »srbofilizma« poleti 1914 zaprli v Gradcu. Preiskava ga je doletela, ker je na prižnici branil nedolžnost jareninskega kaplana Ivana Razbornika, obtoženega zastrupljanja vode (Čuček & Moll, 2006, 23–26). A kot lahko zasledimo v zgodovini šentiljske župnije, je ob koncu prve svetovne vojne Vračko le doživel veliko zadoščenje: »Meseca avgusta 1914 je bil župnik Evald Vračko zaprt zaradi srbofilstva, 24. novembra 1918 pa je vihrala na cerkvenem stolpu srbska zastava in po slavnosti so se župniku poklonili srbski častniki. To je usoda zgodovine!«¹⁵

14 NUK, OJM, Rudolf Maister, Slovenska državna meja, rokopis.

15 NŠAM, PŽ, Zgodovina šentiljske župnije, 25–26. Očitno je ta zgodba znana tudi v Srbiji. Poleti 1918 so se z veleposlaništva Republike Srbije v Ljubljani namreč obrnili na Pokrajinski arhiv v Mariboru s prošnjo, če je mogoče najti več podatkov o tem, da je župnik Vračko pozdravil srbske vojake. Slednji so bili pri njem menda pred odhodom na Koroško. OAA, pismo Leopolda Mikca Avberška avtorju, 20. 6. 2019.

Košutnik se je po prevratu prav tako zmagoslavno vrnil v Šentilj in tam 12. maja 1919 nastopil službo kot začasni šolski vodja. To je bil že čas pogajanj na pariški mirovni konferenci, zato je vladala precejšnja negotovost, kje bo potekala bodoča državna meja. Obmejni organi so bili takrat v Špilju, ki ga je Maister zasedel 25. novembra 1918 (Potočnik, 2008, 94). Čeprav je bilo po Košutnikovem spominu gibanje po Šentilju, ki je od Špilja oddaljen le 3 kilometre, precej svobodno, pa ni bilo vzdušje nič kaj sproščeno: »Kljub prostemu kretanju in večjim vojaškim, orožniškim ter finančnostražnim oddelkom pa vendar nismo mogli prosto dihati, in posebno nas javne nameščence – vštrevši duhovščino – je tlačila neka posebna môra. Nismo namreč bili zasigurani, ali ne bode treba nepričakovano, ponoči ali podnevi, pobegniti, in vsakdo izmed nas je pre-mišljeval, kod in kako se bode za ta eventualni slučaj spravil na varno.« (NUK, OJM, ŠŠK, 8). Podobne skrbi so takrat trle šentiljska duhovnika Vračka in Jakoba Sajovica, sicer učitelja verouka na šoli. V zgodovini šentiljske župnije lahko preberemo, da »so obmejni Slovenci živeli v stalnem strahu, da bodo Maribor in okolico zasedle nemško-avstrijske čete«. Voditelji šentiljskih Slovencev so »bili v strahu, da bodo morali čez noč bežati«. Predvsem so se bali napadov »nemško-koroških tolp«.¹⁶

Krajevni nasprotniki iz nemških nacionalnih vrst so bili po prevratu sicer v defenzivi, a Košutnik ni bil zato nič manj pomirjen: »Vse ukrepanje pa se nam je zdelo piškavo, ker smo imeli narodne nasprotnike okroginokrog in se ni vedelo, kako vlogo znajo igrati proti nam. Odkrito rečeno smo se narodnih poturic veliko bolj bali, nego pristnih Nemcev. Vznemirjajoče, vsaki dan se ponavljajoče vesti o nasiljih v drugih krajih, sosebo na Koroškem, niso marsikomur dale ponoči spati, in pri najboljših živcih ter najboljši volji človek ni našel veselja do dela, sosebo če je skoraj na lastni koži okusil ‚dobrote‘ napada avstrijskih podivjanih tolp, ki so začetkoma maja 1919 prodrle v Slovenjgradec in do bližine Šoštanja.« Po Košutnikovem pričevanju je avstrijska vlada po vaseh in trgih onkraj Mure razdeljevala orožje in strelivo, če bi bilo potrebno posredovati in zasesti Maribor. Vsak dan, tudi ponoči, so se tudi v Šentilju slišali streli iz pušk, strojnic in topov. Na drugi strani Mure so se nasprotniki krepili: »Bande so bile organizirane, imele so svoje poveljnike in ti so tudi imeli že načrte, kako se jim bo ravnati.« Občasno so krogle prižvižgale tudi v Ceršak in Selnico, ki sta ležala tik ob Muri. Med ljudi se je širil strah, ki ga je težko prikrival tudi Košutnik: »Zdelo se mi je, da skoraj samemu sebi lažem, ko sem bil primoran ostati optimist in pri raznih priložnostih pregovarjati in miriti ljudi, katerih misli in govornice so se vrtele samo o napadu in begu.« Krožile so tudi govornice, da je celo šolsko poslopje minirano, zato si učiteljica prvega razreda sprva sploh ni upala vanj vstopiti (NUK, OJM, ŠŠK, 8–9).

V takem vzdušju je torej sredi maja 1919 nastopil novo službo Košutnik. Namesto deželnega šolskega sveta v Gradcu je imelo sedaj glavno besedo poverjeništvu za uk in bogočastje v Narodni vladi Slovencev, Hrvatov in Srbov v Ljubljani, ki ga je vodil nekdanji štajerski državnozborni poslanec Karel Verstovšek. Ljubljanska vlada je z naredbo 16. novembra 1918 predpisala izključno slovenski učni jezik na vseh ljudskih in meščanskih šolah. Nemščina je bila lahko le neobvezni učni predmet. Za pripadnike

16 NŠAM, PŽ, Zgodovina šentiljske župnije, 26.

manjšin je bilo v naredbi zgolj nedoločno zagotovilo o manjšinskih šolah z državnim jezikom kot obveznim predmetom, a ob pogoju, da je vpisanih dovolj šoloobveznih otrok (Dolenc, 1995, 286). Zakonodaja novih oblasti je bila po prvi svetovni vojni do nemške manjšine dokaj stroga, po mnenju slovenskih Nemcev celo revanšistično obarvana. Stare Avstrije ni bilo več, za slovenske politike je nastopil čas pokritja neporavnanih računov. Košutnik je glede politike novih oblasti v šolski kroniki zapisal: »Takoj se je pričelo s čiščenjem med uradničtvom in učiteljstvom.« (NUK, OJM, ŠŠK, 7).

Štiri mesece po ustanovitvi Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev so bile v tem duhu izvedene temeljite kadrovske čistke tudi na obeh šentiljskih šolah. S 1. aprilom 1919 so nemško morali zapustiti nadučitelj Emerik Gordon ter učiteljici Maria Maier in Angela Sadú, ki so dobili službo v Avstriji, slovensko pa nadučitelj Fortunat Sadú, ki je bil upokojen. Na slovenski šoli so ostale učiteljice Antonija Raunicher, Josipina Kirar in Ana Zorko. Nemška šola je bila sploh ukinjena, slovenska petorazrednica pa je dobila vzporedni razred z nemškim učnim jezikom. V že pred vojno sporno šolo v Ceršaku se je v šolskem letu 1918/19 vpisalo 21 učencev, a se jih je del že med letom prepisal na nemško v Šentilju (NUK, OJM, ŠŠK, 5–6). Tudi šolo v Ceršaku so nove oblasti že kmalu po prevratu zaprle.

Košutnik je na šentiljski šoli osebno prevzel v svoje roke vodenje nemške vzporednice, ki je bila ob njegovem prihodu nabito polna. Po uradnih navedbah se je vanjo vpisalo 143 učencev. Takoj ob prevzemu poslov se je lotil – po prevratu očitno prioritete – naloge: kako zmanjšati njihovo število. Naredba poverjeništvu za uk in bogočastje z dne 30. novembra 1918 je sicer določala, da mora biti za odprtje manjšinskega oddelka vpisanih najmanj 40 učencev (Ostaneč, 1966, 11).

Košutnik je sklical sestanek, ki se ga je poleg treh učiteljic udeležil tudi župnik Vračko. Skupaj so na podlagi imenikov sestavili seznam otrok, »o katerih se je dalo soditi, da bi bili dobro ali vsaj nekoliko zmožni slov[enskega] jezika«. Košutnikovo pričevanje nazorno kaže, kako je potekala slovenizacija šole v novi državi: »Takoj drugi dan se je začelo čiščenje. Ali to ni bila prijetna naloga! Prizadeta deca so prosila, jokala, kričala, oprijemala se klopjij, naposled še durij, in v več slučajih je moral razrednik zastaviti svojo telesno silo, da je spravil izbrance v ta ali oni slov[enski] razred, v katerega so ravno ti ali oni sodili; ta radikalna procedura se je v posameznih slučajih nadaljevala še nekaj tednov, dokler se ni število zmanjšalo na 69 otrok.« A za otroke, ki so bili prisilno dodeljeni v slovenske razrede, s tem še ni bilo konec zapletov. Pouk je bil odslej v slovenščini, kar je številnim, navajenim komuniciranja v nemščini, seveda povzročalo težave. Po drugi strani pa so imeli tudi slovenski učitelji probleme pri vzdrževanju avtoritete, saj so jim otroci očitno kljubovali: »Najbolj neprijetna je bila nekaka solidarnost vseh otrok glede nezaupljivosti in neodkritosrčnosti napram učitelju, ki sta rodili tudi precej trmoglavosti.« Postopno so tudi nemški otroci osvojili slovenščino vsaj v govorni obliki in začeli peti slovenske pesmi. Po Košutnikovem prepričanju ni bilo zaznati narodnostnih nasprotij med slovensko in nemško govorečimi otroci, ki so se tudi skupaj igrali (NUK, OJM, ŠŠK, 7–8).

Tudi sicer so bili začetki pouka v novi državi po Košutnikovem pričevanju precej težki. V prvi vrsti je primanjkovalo učnih moči. Menda je po ukinitvi nemške šole

v Šentilju nekje izginil harmonij, podobna usoda pa je doletela tudi njen knjižnični fond (NUK, OJM, ŠŠK, 9). Ker ni bilo dovolj učiteljev, je bil učni program prvo šolsko leto po prevratu precej okrnjen, saj se je šola kadrovske popolnila šele junija 1919. Poseben problem je bila dotrajanost šolskega poslopja, krajevni šolski svet pa je za leto 1919 kljub inflaciji in druginji namenil za delovanje šole isto vsoto denarja kot 1913. Po Košutnikovem pričevanju je bila slovenska šola v finančnem smislu dolgo močno zapostavljena, kar se je odražalo tudi na slabem stanju stavbe: »Poslopje je začelo naravnost razpadati. Ob prevratu je bila streha kakor po kroglah razstreljena in na par mestih je deževnica tekla takoj skozi tri strope, zapuščajoč na podstrešju, drugem razredu v prvem nadstropju in petem razredu v pritličju posamezne mlake ter tvorjajoč v kleti pravcato jezero. Zidovje je bilo na mnogih mestih že več let brez ometa, tako da se je že kršila opeka – toda apatičnost je trajala naprej in bilo je treba odločne remedure.« (NUK, OJM, ŠŠK, 13). No, na pobudo mariborskega okrajnega glavarja Srečka Lajnišiča je bil konec leta 1919 krajevni šolski svet v stari sestavi razpuščen, novi pa je že odražal politični položaj po prevratu. Tako se je med počitnicami leta 1921 naposled le začela temeljita obnova stavbe. Tudi poslopje nemške šole je predvsem s pomočjo precejšnje Lajnišičeve donacije prešlo pod okrilje občine (NUK, OJM, ŠŠK, 12).

Nekdanji nadučitelj Sadú je kljub prenehanju delovnega razmerja še naprej vztrajal v svojem stanovanju, ki mu je pripadalo v skladu s pogodbo. Na skrivaj je hodil prek meje v Nemško Avstrijo in se nato vračal v Šentilj. Po Košutnikovih navedbah je to trajalo tako dolgo, dokler ga ni nekoč srbski vojak, ko se je Sadú med begom že uspel prebiti na drugo stran meje, »nekoliko obstrelil, mu pripravil večtedenski počitek v graški bolnišnici in mu odrezal povratek« (NUK, OJM, ŠŠK, 9).

Šolsko leto 1919/20 se je kljub odločnim ukrepom novih oblasti začelo z veliko zamudo. Prve štiri tedne je bila namreč šola zaprta zaradi epidemije oslovskega kašlja, nato pa je zmanjkalo kurjave. Košutnik se je moral znajti po svoje, a se je nabava drv in premoga zavlekla. S poukom so tako lahko pričeli šele 29. decembra. Zima je bila tisto leto po Košutnikovem spominu »mokrotno-mrzla«, kar je bil velik problem zlasti za revne otroke iz viničarskih in kočarskih družin. Njihovi starši jim zaradi velike druginje niso mogli priskrbeti ustreznih oblek in obutve, zato številni sploh niso mogli hoditi k pouku. Če k temu dodamo še takratno navado, da so morali otroci pomagati staršem pri domačih opravilih, je jasno, da njihovi učni rezultati niso mogli biti prav impresivni (NUK, OJM, ŠŠK, 10).

Kljub vsem opisanim težavam je skupno število učencev v Šentilju postopno naraščalo. V šolskem letu 1918/19 jih je bilo vpisanih samo 298, naslednje leto pa že 361. Po čištki, ki jo je izvedlo vodstvo šole takoj po prevratu, je bilo sprva število nemških učencev relativno stabilno, nato pa je zaznati postopno upadanje. Tako je bilo v nemško vzporednico v šolskem letu 1918/19 vpisanih 69 nemških otrok, naslednje leto 64, v letu 1920/21 pa jih je Košutnik naštel 53 (NUK, OJM, ŠŠK, 14). Pri tem je med šolskim letom prihajalo tudi do izstopanja učencev, ki ni bilo zanemarljivo. Kot kažejo imeniki nemške paralelke, ki jih hrani Pokrajinski arhiv Maribor, je vanjo v začetku šolskega leta 1919/20 vstopilo 27 dečkov in 37 deklc. Med letom sta se pridružila še en deček in

ena deklica, izstopilo pa je 7 deklic in 4 dečki. V šolskem letu 1920/21 se je vpisalo 24 dečkov in 29 deklic, med letom sta se pridružila po en deček in deklica, toda izstopilo je 5 dečkov in 6 deklic.¹⁷

Senžermenska pogodba, sklenjena 10. septembra 1919, ki je stopila v veljavo 16. julija 1920, je v 51. členu vsebovala obveznost Kraljevine SHS, da bo zaščitila manjšine, ki se po rasi, jeziku ali veri razlikujejo od večine prebivalstva (Ostanek, 1966, 11). Vendar je nova država priznavala pravice le vsakemu posameznemu pripadniku manjšine, ni pa bila priznana celotna nemška manjšina kot pravna oseba. Po tej pogodbi so dotedanji avstrijski državljani dobili pravico, da v roku enega leta zaprosijo za državljanstvo Kraljevine SHS, svoje nepremičnine na ozemlju Kraljevine SHS pa so lahko obdržali. Pogodba o zaščiti manjšin ni bila vključena ne v *Vidovdansko ustavo* leta 1921 ne v *Oktoirano ustavo* leta 1931, samo 16. člen *Vidovdanske ustave* je manjšinam jamčil pouk v materinem jeziku (Suppan, 1988, 176–179). In to kljub načelnim pogodbenim zagotovilom velesilam o varovanju manjšinskih pravic v okviru versajskega sistema. Resnici na ljubo, pa Kraljevina SHS s politiko narodnostne homogenizacije med državami Srednje, Vzhodne in Jugovzhodne Evrope tu ni bila nobena izjema (Roter, 1996, 206–208).

Da je slovenizacija nemških šol napredovala, so omogočali tudi nekateri, na prvi pogled manj sporni ukrepi glede ureditve manjšinskega šolstva. To je veljalo tudi za šentiljski nemški oddelek. Kot beremo v Košutnikovi kroniki, so se od leta 1920 lahko šolska spričevala tudi na manjšinskih šolah izdajala samo v slovenščini. Naslednje leto pa je bil sprejet odlok, da je v šolah z nemškim učnim jezikom nemščina še naprej učni jezik, toda pri telovadbi morajo biti povelja v slovenščini (NUK, OJM, ŠŠK, 15).

Oblasti v novi državi so običajno navajale kot razlog za razpuščanje manjšinskih oddelkov nezadostno število učencev nemške narodnosti. 14. novembra 1923 je bila s sklepom Višjega šolskega sveta v Ljubljani določena spodnja meja 30 učencev za odprtje nemške vzporednice na meščanskih šolah, isti cenzus pa je vseboval tudi odlok prosvetnega ministrstva z dne 18. junija 1925 za osnovne šole. 5. decembra 1929 sprejeti *Zakon o narodnih šolah* je prav tako postavil za spodnjo mejo 30 učencev, s tem da je bilo mogoče ob dovoljenju prosvetnega ministra izjemoma odpreti manjšinski oddelek že s samo 25 učenci (Vovko, 1986, 312–314). Pri tem je treba po mnenju Arnolda Suppana zlasti poudariti, da so bili kandidati za vstop v nemške oddelke podvrženi »analizi priimkov«. Lokalne šolske oblasti so namreč preprečevale vpis otrokom, ki so izhajali iz mešanih zakonov, v katerih je bil oče pripadnik državnega naroda, ali pa sploh celo tistim, ki so imeli zgolj slovanske priimke. Ta praksa je bila formalno uzakonjena 18. junija 1925 z uredbo notranjega ministra Svetozarja Pribičevića (Suppan, 1988, 179–181).

Po podatkih, ki jih najdemo v standardni razpravi Andreja Vovka, se nemški pouk na šentiljski šoli ni izvajal že v šolskem letu 1934/35, formalno pa je bil manjšinski oddelek ukinjen v naslednjem (Vovko, 1986, 317). S tem je bil boj za Šentilj, ki se je pred pol stoletja začel v habsburški monarhiji, odločen.

17 PAM, FOŠŠ, Imenika nemškega paralelnega razreda za šolski leti 1919/20 in 1920/21.

Družina Silvestra Košutnika je v novi državi, še zlasti po izbruhu svetovne gospodarske krize živela v velikem pomanjkanju. Šolanje številnih otrok je po vnukovem pričevanju najedalo družinski proračun. Ded je moral prodati celo svoj dragoceni klavir, da je vsaj za nekaj časa pokrila družinske stroške (Košutnik, 2010, 34). V takšnih razmerah je dočkal leta 1932 tudi svojo upokojitev.

ŠOLSKA KRONIKA KOT POLITIČNA IZPOVED

Po Košutnikovem prepričanju je bil slovenski značaj Šentilja rešen šele z nastankom jugoslovanske države: »Iz Beograda je zapihal drugi veter, slovenski tlačani prej narodno, zdaj državno obmejnega Sv. Ilja so prosto dvignili glave, naši narodni nasprotniki so jih morali presenečeni skloniti.« (NUK, OJM, ŠŠK, 4). V tem prispevku predstavljeno Košutnikovo besedilo tako ni zgolj kronološki prikaz dogajanja na šoli, ki je ležala na stičišču nemštva in slovenstva, ampak gre tudi za svojejevstvo politično izpoved v prelomnem obdobju narodne zgodovine, ko »je nemško-avstrijski poraz rodil Jugoslavijo«.¹⁸

Že v uvodu šentiljske šolske kronike je Košutnik navedel precej poudarkov, s katerimi je podčrtal svojo privrženost Kraljevini Srbov, Hrvatov in Slovencev. To je bilo seveda mogoče najbolje utemeljiti z odločno kritiko razmer v stari Avstriji: »Slovanskim narodom Avstrija ni bila dobra mati; do mozga prepojena z nemškim duhom jim ni priznala niti navadnih, naravnih človeških, še manj pa državljskih pravic. Hvaležnosti napram slovanskim plemenom sploh ni poznala: ni se hotela zavedati, kako se jim ima tako že izza prvih turških navalov skozi stoletja notri do ogrskega punta zahvaljevati za svoj tolikokrat ogroženi obstoj. In kdo jo je rešil leta 1848., ko so se v njenej metropoli začeli dvigati ravno tisti njeni otroci, ki so ji bili najbolj prirasli k srcu?« Takšna Košutnikova ocena je bila povsem v skladu s takrat prevladujočim kritičnim pogledom na bivšo monarhijo kot »ječo narodov«. K temu pa je običajno sodila tudi trditev o domnevnih »drobtincah«, ki da so jih morali pobirati Slovenci v podrejeni vlogi glede na dominanten položaj nemštva: »Ko je nemški narod razkošno sedel pri politični mizi, užival vse državne dobrote v popolni meri, neumorno škilil čez severno mejo ter vztrajno delal v prilog pridružitve Avstrije k Nemčiji, moral smo – sosebnost mi Jugoslovani – desetletja in desetletja beraško prositi za drobtinice, katere je Avstrija le nerada dala padati raz svojo mizo.« (NUK, OJM, ŠŠK, 1). Že v Taaffejevi dobi se je teh drobtinic sicer nabralo kar precej, zlasti, ko gre za uveljavljanje slovenskega jezika na šolskem, upravnem in sodnem področju. Toda to je veljalo večinoma za slovensko jedro deželo Kranjsko, manj pa za druga območja, poseljena s slovenskim prebivalstvom.

Po Košutnikovem mnenju je avstrijska država spodbujala razvoj nemškega šolstva, precej manj pa je bila naklonjena nastajanju slovenskih šol. To je še posebej veljalo za obmejno območje, kar so na svoji koži izkusili tudi šentiljski Slovenci. Pri tem nemški »varuhi nacije«, če si izposodimo naslov Judsonove knjige, niso izbirali sredstev. Oči-

18 NŠAM, PŽ, Zgodovina šentiljske župnije, 26.

tno je, da so bili žrtve takšne politike tudi in predvsem otroci. Ob podpori *Schulvereina* so bili namreč učenci na nemški šoli v precej boljšem gmotnem položaju od njihovih slovenskih vrstnikov, kar se je kazalo celo pri obdaritvah na božičnih praznovanjih. A tudi maščevalnost, ki je ponekod udarila na plano v prevratni dobi, je posegla v otroški vsakdan. Prisilna premeščanja otrok iz nemške v slovensko šolo, ki jih Košutnik v svoji kroniki opisuje kot nekaj neprijetnega, a vendarle samoumevnega, so morda najbolj drastičen primer novih krivic kot posledice starih.¹⁹

V obdobju med obema vojnama je Šentilj ohranil posebno mesto v opisih narodnostnih bojev v stari monarhiji. Še v *Krajevnem leksikonu Dravske banovine* leta 1937 je izpostavljen kot »prava slovenska trdnjava na naši severni meji« (KLDB, 1937, 444). Po pričevanju borca za severno mejo Miloša Vauhnikarja so želeli v času Kraljevine Jugoslavije postaviti spomenik generalu Maistru prav blizu meje v Šentilju pred Špiljem. Čeprav je bil denar kiparju Nikolaju Pirnatu že izroččen, pa je druga svetovna vojna preprečila uresničitev tega načrta (Vauhnik, 2012, 248). Po drugi strani je nemška publicistika opozarjala na ravnanje novih oblasti in njihov odnos do manjšinskih zahtev. Izguba Spodnje Štajerske se je usidrala v zgodovinsko zavest, v kateri se je bolj ali manj odkrito odražala želja po vrnitvi (Koren, 1946).

A tragičnost dogajanj ob nastanku jugoslovanske države v veliki meri zbledi, če jih primerjamo z raznarodovalnimi metodami nacističnih okupatorjev dve desetletji kasneje. Kot beremo v poročilu šentiljskega šolskega upravitelja Adama Sardoča, je bil interes nacistov za Šentilj zaradi njegove vloge »stare trdnjave Slovencev« še posebej izrazit. Vlogo »pete kolone« so po Sardočevih navedbah opravili predvsem kolonisti iz Württemberga, skupaj okoli 40 družin, ki so prišle v Šentilj že pred prvo svetovno vojno. Okupatorjem so kot pomočniki služili domačini, ki so nekoč obiskovali »šulfrajnsko šolo«. Pouk na šoli se je sedaj izvajal samo v nemščini, nacisti pa so njeno knjižnico bogato opremili. Nacisti so takoj ustanovili tudi nemški vrtec in ga opremili z vsem potrebnim. Pogovori otrok v slovenščini so bili strogo prepovedani. Nemška dekleta so bila zadolžena, da hodijo od hiše do hiše in preverjajo, ali otroci govorijo nemško. A nacistična Nemčija je bila poražena in spet je nastopila nova doba. Nemške knjige je slovensko učiteljstvo izločilo in predalo v tovarno za papir. Uničili so tudi vse izdelke učencev, od učil pa so ostali samo štirje zemljevidi propadle Velike Nemčije.²⁰

Šentiljska šola se je po koncu druge svetovne vojne spet znašla v novi državi, tokrat v socialistični Jugoslaviji. Upokojeni nadučitelj Silvester Košutnik njenega nastanka ni dočakal. Umrl je 30. junija 1944.

19 Sploh bi bilo zanimivo primerjati, kakšni so bili po prevratu odnosi med narodnima skupnostma tako v podeželskih kot tudi urbanih okoljih. Dobro izhodišče za nadaljnje znanstveno preučevanje predstavlja kratek spominski zapis Janeza Gradišnika, ki prikazuje razmere v poprevratnem Slovenj Gradcu (Gradišnik, 1993).

20 SŠM, MOŠŠ, Adam Sardoč, Podatki o dogodkih na osnovni šoli Št. Ilj v Slov[enskih] gor[icah] za časa domovinske vojne, tipkopis, 25. 8. 1946.

THE SCHOOL OF ŠENTILJ BETWEEN THE TWO STATES. THE OVERTURN AS REPORTED IN THE SCHOOL CHRONICLE OF SILVESTER KOŠUTNIK

Andrej RAHTEN

Research Centre of the Slovenian Academy of Sciences and Arts, Novi trg 2, 1000 Ljubljana, Slovenia

e-mail: andrej.rahten@zrc-sazu.si

University of Maribor, Faculty of Arts, Koroška cesta 160, 2000 Maribor, Slovenia

e-mail: andrej.rahten@um.si

SUMMARY

In the Slovene historiography, school chronicles are recognized as a valuable historical source for the history of education. At the same time, they can be used as an important source for other historical processes. This is also the case in this article which deals with national struggles in the Styrian village of Šentilj (St. Egydi) during the transitional period from the Habsburg Monarchy towards the Yugoslav state.

The author of the school chronicle Silvester Košutnik, who was a teacher at the school before and after the Great War, was an important witness and actor of the nationalistic confrontation between the Slovene and the German party in Šentilj. The place was chosen as one of the main targets of the German nationalist school association Deutscher Schulverein and its notorious colonial pendant Südmark, which encouraged settlers from the German-speaking regions to colonize the mostly Slovene populated area on the ethnic frontier. Whereas the Slovene children attended the public school in the village, the Deutscher Schulverein established in 1889 its own private institution for the German-speaking pupils, which received substantial financial support.

The pre-war political confrontation in Šentilj has already been analysed by Pieter Judson in his classical work Guardians of the Nation. This article could be regarded as its sequel which focusses on the developments after the fall of the Habsburg Monarchy. Whereas in the pre-War period the Slovene school of Šentilj was operating under big pressure from the German-dominated educational and political authorities, the tables were turned in the new state. The educational legislation of the newly established Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes aggravated the educational conditions for the members of minorities, leading to a step-by-step decrease of numbers of German-speaking pupils in Slovenia.

In the school chronicle of Košutnik there are many interesting first-hand descriptions of the educational problems in Šentilj in the transitional period from the old to the new state. The former school of the Deutscher Schulverein in Šentilj was immediately closed down and reduced to a single parallel class as an appendix to the Slovene one. Finally, the only existing German-speaking class was officially abolished in the school year of 1935/36, thus ending a long-lasting nationalist struggle for the dominance in Šentilj and its surroundings.

Keywords: Šentilj, education, Habsburg monarchy, Yugoslavia, nationalism

VIRI IN LITERATURA

- ASBL, OMEV** – Arhiv Slovenskega biografskega leksikona, Ljubljana (ASBL), Osebna mapa Evalda Vračka (OMEV).
- ASBL, OMSK** – ASBL, Osebna mapa Silvestra Košutnika (OMSK).
- DADK** – Družinski arhiv Dušana Košutnika.
- NŠAM, PŽ** – Nadškofijski arhiv Maribor (NŠAM), Popis župnij (PŽ), D XVIII, Jarenina.
- NUK, OJM, ŠŠK** – Narodna in univerzitetna knjižnica v Ljubljani (NUK), Rokopisni oddelek, Ms 1963, Ostalina Janka Mačkovška (OJM), Silvester Košutnik, Šolska kronika šole v Št. Ilju od prevrata do konca šol[skega] leta 1920/21 (ŠŠK).
- NUK, ZZK** – NUK, Rokopisni oddelek, Ms 1113, Zapuščina Zofke Kvedrove (ZZK).
- OAA** – Osebni arhiv avtorja.
- PAM, FOŠŠ** – Pokrajinski arhiv Maribor (PAM), Fond Osnovna šola Šentilj v Slovenskih goricah, sig. 1421066, škatla 9 (FOŠŠ).
- SŠM, MOŠŠ** – Slovenski šolski muzej, Ljubljana (SŠM), Mapa Osnovne šole Šentilj (MOŠŠ).
- Bartsch, R. H. (1912):** Das deutsche Leid: Ein Landschafts-Roman. Leipzig, L. Staackmann.
- Bele, M. & A. Ravnikar (2017):** Othmar Reiser, mariborski župan v letih 1850–1861. *Studia Historica Slovenica*, 17, 3, 741–760.
- Cvirn, J. (1993):** Volilne mahinacije ob severni meji pred prvo svetovno vojno. *Časopis za zgodovino in narodopisje*, 64 = n. v. 29, 1, 93–99.
- Cvirn, J. (1997):** Trdnjavski trikotnik. Politična orientacija Nemcev na Spodnjem Štajerskem (1861–1914). Maribor, Založba Obzorja.
- Čuček, F. & M. Moll (2006):** Duhovniki za rešetkami. Poročila škofu o poletih 1914 na Spodnjem Štajerskem aretiranih duhovnikih. Ljubljana, Arhivsko društvo Slovenije.
- Dolenc, E. (1995):** Karel Verstovšek kot poverjenik za uk in bogočastje v Narodni in Deželni vladi v Ljubljani 1918–1920. *Časopis za zgodovino in narodopisje*, 66 = n. v. 31, 2, 284–291.
- Drobesch, W. (1992):** Deutscher Schulverein. Njegova ideologija, notranja struktura in delovanje s posebnim ozirom na Slovenijo. *Zgodovinski časopis*, 46, 2, 187–196.
- Gradišnik, J. (1993):** O Nemcih pri nas po letu 1918. *Zgodovinski časopis*, 47, 2, 311–312.
- Grdina, I. (1995):** Nemško-slovenski odnosi v očeh slovenskih miselnih elit prve polovice XX. Stoletja. V: Rozman, F. (ur.): *Sosed v ogledalu soseda od 1848 do danes*. Ljubljana, Nacionalni komite za zgodovinske vede, 91–117.
- Hazemali, D., Matjašič Friš, M., Šela, A. & K. Schmidt Krajnc (2018):** Med priložnostmi in pomanjkanjem: Maribor v času prvega županskega mandata dr. Alojzija Juvana, 1928–1931. *Acta Histriae*, 26, 1, 159–180.

- Jenuš, G. (2017):** „Ljubi Bog, kako varovati, česar ni; saj vendar pri vseh koncih in krajih sili v Mariboru slovenski značaj na dan!“ 1: Johann Schmiderer – zadnji mariborski župan avstrijske dobe. *Studia Historica Slovenica*, 17, 3, 901–928.
- Judson, P. (2006):** *Guardians of the Nation: Activists on the Language Frontiers of Imperial Austria*. Cambridge, Massachusetts, London, Harvard University Press.
- KLDB (1937):** *Krajevni leksikon Dravske banovine*. Ljubljana, Uprava Krajevnega leksikona Dravske banovine.
- Koren, H. (1946):** *Fahrt in die Heimat*. Graz, Querschnitt Verlag.
- Košutnik, D. (2010):** *Družinsko deblo in zgodovina učiteljske družine Košutnik*. Celje, samozaložba.
- [K]ošutnik, S. (1913):** *Balkansko-turška vojna: kratak opis vojne l. 1912*. Ljubljana, Anton Turk.
- Melik, V. (1970):** *Slovinci in ‚nova šola‘*. V: Schmidt, V., Melik, V. & F. Ostanek (ur.): *Osnovna šola na Slovenskem 1869–1969*. Ljubljana, Slovenski šolski muzej, 629–640.
- Ostanek, F. (1953):** *Pomen šolskih kronik za zgodovino šolstva*. *Kronika*, 1, 3, 177–183.
- Ostanek, F. (1966):** *Pregled razvoja manjšinskega šolstva na slovenskem ozemlju*. Ljubljana, Slovenski šolski muzej.
- Potočnik, D. (2008):** *Zgodovinske okoliščine delovanja generala Rudolfa Maistra na Štajerskem, Koroškem in v Prekmurju*. Ljubljana, Založba Koščak.
- Roter, P. (1996):** *Razvoj mednarodnopravnega varstva manjšin od 17. stoletja do obdobja Društva narodov*. *Razprave in gradivo*, 31, 193–215.
- Suppan, A. (1988):** *Zur Lage der Deutschen in Slowenien zwischen 1918 und 1938. Demographie – Recht – Gesellschaft – Politik*. V: Rumpler, H. & A. Suppan (ur.): *Geschichte der Deutschen im Bereich des heutigen Slowenien*. Wien, München, Österreichisches Ost- und Südosteuropainstitut, 171–240.
- Skitek, V. (2017):** *Aleksander Nagy – župan mestne občine Maribor na prelomu iz 19. v 20. stoletje*. *Studia Historica Slovenica*, 17, 3, 873–900.
- Šeško, A. (1977):** *Šola ob meji, v soncu in viharjih. Šentilj v Slovenskih goricah*, *Osnovna šola Rudolfa Maistra*.
- Šeško, A. (2013):** *Zgodovina skozi vojne vihre*. V: Radovanovič, S. (ur.): *Zbornik občine Šentilj skozi čas. Šentilj, Občina Šentilj*, 59–69.
- Vauhnik, M. (2012):** *Pe-fau in dvajseto stoletje*. Ljubljana, Jutro.
- Vovko, A. (1986):** *Nemško manjšinsko šolstvo na Slovenskem v obdobju stare Jugoslavije*. *Zgodovinski časopis*, 40, 3, 311–321.
- Vovko, A. (1999):** *Delovanje Deutscher Schulverein na Slovenskem Štajerskem v luči pisanja Slovenskega Branika*. *Časopis za zgodovino in narodopisje*, 70 = n.v. 35, 3, 431–452.
- Žebot, F. (1939):** *Izza narodnostnih bojev na severni meji*. *Slovenec*, 29, 4. 2. 1939, 5.

MARIBORSKI ŽUPANI IN POT DO USPEŠNE ELEKTRIFIKACIJE MESTA

Gregor NOVAK

Zavod za pokojninsko in invalidsko zavarovanje, Zagrebška cesta 84, 2000 Maribor, Slovenija

e-mail: gregor.novak83@gmail.com

IZVLEČEK

Avtor se v prispevku ukvarja s problematiko elektrifikacije mesta Maribor od njenega začetka leta 1883 pa vse do uspešnega priklopa na omrežje elektrarne Fala leta 1920 in nadaljnega širjenja električnega omrežja do začetka 30. let. Na razvoj elektrifikacije v mestu so imeli vpliv mariborski župani, ki so ji s svojo skrbjo za razvoj gospodarstva gotovo odprli pot in kasneje nudili še večji zagon k širši elektrifikaciji. Prvi mariborski župan, ki se je načrtno zavzemal za postavitve električnega omrežja, je bil Johann Schmiderer; katerega projekt je bil uresničen v času poveljnih vladnih komisarjev. Dokončno se je elektrika v mestu uveljavila pod župani Viktorjem Grčarjem, Josipom Leskovarjem in Alojzijem Juvanom. Takrat je postala gonilna sila mariborskega gospodarstva. Hkrati avtor ugotavlja, kako je na širjenje električnega omrežja poleg mestne politike vplivala prva svetovna vojna, poveljno spreminjanje državne meje, izgradnja hidroelektrarne na Fali in nagel razvoj industrializacije v mestu.

Ključne besede: Maribor, mariborski župani, elektrifikacija, elektrarna Fala, elektrarna Mariborski otok

I SINDACI DI MARIBOR E IL PERCORSO DI SUCCESSO DELL'ELETTRIFICAZIONE CITTADINA

SINTESI

L'autore affronta il problema dell'elettrificazione della città di Maribor dagli inizi nel 1883 fino alla riuscita connessione con la centrale di Fala nel 1920 e l'ulteriore espansione della rete elettrica fino agli inizi degli anni Trenta. Lo sviluppo dell'elettrificazione della città venne influenzato dai sindaci di Maribor che, avendo avuto l'interesse per lo sviluppo economico, aprirono la strada e successivamente fornirono un impulso ancora maggiore per una più ampia elettrificazione. Il primo sindaco di Maribor che aveva deliberatamente sostenuto in maniera sistematica l'installazione di una rete elettrica fu Johann Schmiderer; il suo progetto venne poi realizzato nel dopoguerra durante il periodo dei commissari del governo. Il completamento della energia elettrica cittadina venne infine implementato dai sindaci

Viktor Grčar, Josip Leskovar e Alojzij Juvan. Allora divenne la forza trainante dell'economia di Maribor. Allo stesso tempo, nota l'autore, oltre alla politica cittadina era stata la Prima guerra mondiale a influenzare sull'espansione della rete elettrica, come pure la nuova delimitazione dei confini statali, la costruzione della centrale idroelettrica sulla Fala e dal rapido sviluppo dell'industrializzazione cittadina.

Parole chiave: Maribor; sindaci di Maribor; elettrificazione; centrale elettrica di Fala, centrale elettrica Mariborski otok

UVOD

Električni tok se je na slovenskih tleh začel uporabljati že zelo zgodaj, saj je prva žarnica pri nas zasvetila že štiri leta po njeni iznajdbi. To se je zgodilo verjetno kak dan pred 4. aprilom 1883 v parnem mlinu Karla Scherbauma v Mariboru, v času županovanja dr. Ferdinanda Duchatscha (Zajšek, 2017, 852–853), ki je tistega leta nasledil Matthäusa Reiserja (Maver & Ravnikar, 2017, 834). Električno razsvetljava s 36 žarnicami je napajal generator s predvideno največjo močjo 5 kW.¹ Po naključju je prav ta električna luč osvetlila pot h kasnejši elektrifikaciji Maribora in širše okolice, ki je omogočila velik napredek v industriji in gospodarstvu na splošno. Na začetku so elektriko uporabljali le za razsvetljava tovarn in javnih površin ter, zanimivo, v turizmu. Tak primer sta Postojnska jama² in kopališče v Laškem³, ki je elektriko pridobivalo s pomočjo prve hidroelektrarne pri nas.

Čeprav so bili začetki uporabe električnega toka pri nas na samem začetku skromni in odvisni od prvih navdušencev nad novo obliko energije, se je stanje z razvojem tehnologije in predvsem pocenitvijo začelo počasi spreminjati. Če je še prvi prižig žarnice leta 1883 pomenil bolj zanimivost, kot pa pomemben mejnik, se je to spremenilo že čez dobrega četrta stoletja, ko so na seji mariborskega občinskega sveta 8. januarja 1909 prvič resno razpravljali o izgradnji elektrarne na Dravi.

1 Marburger Zeitung, 4. 4. 1883: Elektrische Beleuchtung, 3.

2 Leta 1884 so razsvetlili Postojnsko jamo z električno obločnico, ki je imela svetilnost „1300 sveč“. Napajal jo je enosmerni tok. Generator z 12 kW moči je poganjal parni stroj v neposredni bližini glavnega vhoda v jamo (Požar, 1983, 90).

3 Prvo hidroelektrarno so zgradili leta 1885 na potoku Rečica za potrebe kopališča v Laškem. Zgrajeno je bilo vodno kolo s premerom pet metrov in širino enega metra, ki je poganjalo dva enosmerna generatorja s skupno močjo 5 kW. Električna energija je bila uporabljena za črpanje termalne vode in za razsvetljava kopališča ter parka. Elektrarna je nehala obratovati leta 1935 (Požar, 1983, 90).

Preden je električna postala gonilna sila napredka v Mariboru, je imel primat na tem mestu plin. Mariborska plinarna Georga Graffa, bavarskega podjetnika, je leta 1869 pridobila koncesijo za ureditev in gospodarsko izkoriščanje razsvetljave na plin. Že naslednje leto je sistem plinske razsvetljave začel izpodrivati javne petrolejske svetilke. Sprva je bil plin predrag za uporabo v industrijske namene, sčasoma pa se je industrija prilagodila in do elektrifikacije je bilo v mestu v pogonu osemindvajset plinskih motorjev (Gostenčnik & Lobnik, 2010, 7–10).

V začetku je poraba plina stalno naraščala. Zaradi širjenja plinskega omrežja je bila leta 1882 ustanovljena mestna komisija za kontrolo javne razsvetljave, ki jo je vodil Alexander Nagy, kasnejši dolgoletni župan Maribora. Kot inženir se je zavedal pomena tehničnega napredka in se stalno zavzemal za razširitev omrežja ulične razsvetljave. Leta 1886 je nastopil kot mariborski župan. V času njegovega dolgega županovanja je do leta 1902 plinarna rastle, z njo pa tudi število plinskih uličnih svetilk, ki se je povečalo na 458. Kot zelo donosno podjetje je Mariborsko plinarno odkupila občina leta 1915. Poleg širjenja plinskega omrežja je župan Alexander Nagy s svojo politiko pomembno vplival na gradnjo šolskih poslopij, vojaških objektov, nove bolnišnične stavbe in klavnic. Vsi ti objekti so prispevali k modernizaciji Maribora in zaradi svojih potreb po uporabi električne energije avtomatsko vplivali na kasnejšo gradnjo elektrarn in elektrifikacijo (Skitek, 2017, 368–369).

ELEKTRIKA, DA ALI NE?

Leta 1902 je županovanje v Mariboru prevzel Johann Schmiderer, bivši podžupan Alexandra Nagyja, zato ni čudno, da je nadaljeval njegovo politiko modernizacije mesta (Podgoršek, 2006, 372). Kljub izjemno turbulentnemu času, ko so bili odnosi med Nemci in Slovenci v mestu na najnižji ravni, in kasneje prvi svetovni vojni, je bil zaslužen za nezmanjšan napredek gospodarstva, hkrati pa je prvi sprejel idejo o širši elektrifikaciji in omogočil njen razvoj. Ta je razvoj mesta samo še pospešila, a to ni pomirilo napetosti med sprtima stranema. Kot bomo videli, se je nacionalni spor med Slovenci in Nemci opazil tudi pri elektrifikaciji mesta (Jenuš, 2017, 906).

Ob prelomu iz 19. v 20. stoletje je pridobivanje električne energije s pomočjo hidroelektrarn postalo v svetu vse bolj razširjeno, naši kraji pa so počasi pričeli zaostajati v primerjavi z nekaterimi drugimi deželami. V mesečniku *Dom in svet* so že leta 1903 objavili to kritiko:

Vedno bolj se bližamo dobi elektrike; doba para se umika na vseh koncih. To se posebno opazuje pri železnicah. Na Angleškem bo v malo letih na mnogih železničnih progah vladala električna, in brez dima in neprijetnega hrušča bodo tekale po starem tiru električne lokomotive. Na kontinentu se v tem oziru izvečine še delajo poizkusi. Samo Italija je izjema. [...] Zanimivo bi bilo poizvedeti, koliko se uporablja prelepih vodnih sil v Avstriji? Zdi se, da smo tudi v tem oziru zaostali za svojimi sosedi.⁴

4 Dom in svet, 16, 7, 1903: Električna in vodne sile, 448.

Kritika je bila gotovo na mestu. Tedanja avstrijska vlada je sprva pokazala zanimanje za izgradnjo elektrarne zaradi želje po elektrifikaciji železnice. Vladni projekti so ostali v fazi načrtov. Poleg vlade so se pojavili tudi drugi interesenti, ki so želeli izkoristiti ugodne lastnosti Drave. V začetku leta 1910 je gradbeno podjetje Albert Buss & Co., v navezi z avstrijsko družbo gornještajerskih industrijalcev in mariborskim industrijalcem Karlom Scherbaumom, zaprosilo za koncesijo za izkoriščanje Drave na področju občin Ožbalt, Zgornji Boč, Rdeči breg, Vurmat in Maribor. Decembra istega leta so pričeli z lokalnimi ogledi, da bi določili primerno mesto za izgradnjo hidroelektrarne, čeprav je Drava pri Fali že pred ogledi veljala za najprimernejše mesto (Fras & Valenčič, 1976, 96).⁵

Razvidno je, da so bili glavni interesenti za gradnjo elektrarne Nemci, ki so imeli v rokah večino kapitala, vendar pa niso bili edini. Leta 1909 je Franjo Pahernik na potoku Vuhreščica zgradil Malo elektrarno Vuhred s 100 konjskimi močmi. S tem so okoliški kraji (Vuhred, Vuzenica, Šentvid in Dobrava) istega leta dobili elektriko že pred Mariborom (Vovk Korže & Jurač, 2008, 8). Zanimivo je, da elektrike ni dobila bližnja Muta, čeprav bi ji naj bila ponujena. To so v *Narodnem dnevniku* razložili tako:

*V Vuzenico je napeljal g. Pahernik elektriko, ki je razmeroma jako cena ter izborno sveti Nemcem in Slovencem. Ponudil jo je tudi sosednim Mutčanom. Ti je pa ne marajo menda samo za to, – ker je slovenska. Rajši si bodo postavili z velikimi stroški sami elektrarno in jo vzdrževali. – Občina bo pa plačevala, da bode kar smrdelo, med tem, ko bi lahko takorekoč dobili popolnoma zastonj elektriko. Pozneje se bodo še kesali, da so tako zagrizeni, a bode prepozno. Plačevanje elektrarne pa ne bode ne konca ne kraja.*⁶

Iz članka je opazno zaostrovanje odnosov med Slovenci in Nemci, ki je postajalo vedno močnejše (podrobneje Jenuš, 2011; Čuček, 2012).

Tudi na mariborski občini so se nekateri zavedali pomena elektrifikacije, zato so prvič resno razpravljali o izgradnji elektrarne na Dravi na seji občinskega sveta 8. januarja 1909. Predlagana je bila izgradnja hidroelektrarne pri Mariborskem otoku (takrat se je še imenoval Felberjev otok). V časniku *Straža* so zapisali, da so na seji mestnega sveta sprejeli sklep o ustanovitvi mestne elektrarne. Zapisali so še: „Izvolil se je v ta namen poseben odsek, ki naj proučuje to vprašanje in o rezultatu poroča mestnemu svetu.“⁷ Resne priprave za izgradnjo elektrarne pri Mariborskem otoku so se začele, ko je mariborska občina v navezi z graško odkupila načrte elektrarne. Te je izdelal profesor vodnih gradenj na visoki tehniški šoli ETH Zürich, inž. Gabriel Narutowicz, po rodu Poljak. Občina je odkupila več zemljišč in objektov v načrtovanem zaježitvenem območju (Elektrarna Mariborski otok, 1978, 3; Macuh, 2000, 399).⁸

V omenjenem načrtu je bilo predvideno, da bi bila elektrarna postavljena na vzvodni konici Mariborskega otoka. Jez bi zapiral levi rokav Drave, strojni del in ostale naprave

5 Straža, 28. 1. 1910: Nova električna centrala na Štajerskem, str. 3; Straža, 25. 11. 1910: Maribor, 3.

6 Narodni dnevnik, 15. 10. 1910: Na Muti ne marajo slovenske elektrike, 3.

7 Straža, 13. 1. 1909: Maribor, 2.

8 Straža, 7. 10. 1925: Iz mestnega gradbenega urada, 3.

pa bi bile na desnem rokavu. Načrt je bil zastavljen popolnoma napačno, saj bi ob nizki vodi levi rokav ostajal brez vode, ob visoki vodi pa pretok jezua ne bi zadoščal. Občina je pokazala resen namen za izgradnjo lastne hidroelektrarne, vendar do sklepa o gradnji takrat ni prišlo zaradi pomanjkanja kapitala in nerazumevanja občinskih svetnikov (Fras & Valenčič, 1976, 96, 154–155; Macuh, 2000, 398). Poleg tega je imela mestna plinarna sklenjeno pogodbo z mestom do leta 1920 in se dodaten velik vir energije vsem ni zdel smotr.

Mariborska občina je kljub temu zaprosila za dodelitev koncesije za izgradnjo nove elektrarne, vendar je prošnja zaradi ugovorov za kar nekaj časa obležala v predalu. Leta 1913 se je prošnji pridružila še občina Gradec. Tudi ta se je želela čim hitreje elektrificirati, zato so s pritiski na vlado poskrbeli, da je avstrijsko poljedelsko ministrstvo koncesijo za gradnjo podelilo že pred koncem leta. Graški in mariborski občinski odbor sta se zavezala k skupnemu financiranju projekta, ki naj bi po ocenah znašal 14 milijonov kron. Gradec bi od predvidenih 20.000 konjskih moči (ok. 14700 kW) prevzel 6000 KM (ok. 4400 kW), Maribor pa 2000 KM (ok. 1470 kW). V *Slovenskem gospodarju* so tedaj duhovito zapisali, da gre za dobro zamisel, a le „če je naši vsenemški kratkovidneži ne bodo zavozili tako kot povsod drugod“.⁹

Leta 1915 je prišlo do sestanka Odbora za zgradbo mariborsko-graške elektrarne pri Mariborskem otoku. Dogovorili so se, da bo odboru predsedoval štajerski deželni glavar, če odbor pri izbiri predsednika ne bo sklepčen. Leta 1916 je vladni komisar Gradca in predsednik *Graz-Marburger Drauwerke* (Graško-mariborska dravska elektrarna) Anton Underrein izjavil, da obe mesti vztrajata pri izgradnji projektirane elektrarne. Hkrati je poudaril, da je rentabilnost zajamčena, če se bodo le upoštevale želje prebivalstva. Med tem se je že pričela gradnja konkurenčne elektrarne pri Fali, ki je bila v lasti Štajerske elektriške družbe (*Steirmarkische Elektrizitätsgesellschaft*, v nadaljevanju StEG). Zaradi tega in bližajoče vojne so načrti o lastni občinski elektrarni znova zastali (Weissensteiner, 1958a, 13; Macuh, 2000, 399).¹⁰

Vsi se z gradnjo hidroelektrarne na Dravi niso strinjali. Že leta 1911 so v konzervativnem tedniku *Slovenski gospodar* pozivali „prebivalce zelenega Pohorja“ in „brate Korošce“, naj se postavijo v bran proti izgradnji elektrarne. V članku piše, da se bo s postavitvijo elektrarne „otežkočilo ter ob času suše naravnost onemogočilo spravlanje splavov in šajk, naloženih z žaganim in tesanim lesom, po Dravi.“ Čeprav je družba Albert Buss & Co. obljubila „za vzdrževanje vožnje [...] neko plavno vzdigališče, po katerem se zmorejo splavi naravnost iz zgornje vode spravljati v spodnjo“, je ostal pomislek „kako bodo pač takrat splavi drčali po vodi, ko bo iste primanjkovalo, ker nam jo bodo po svojih napravah odpeljali iz naravne struge.“ Splavarjenje bi se naj podražilo, s tem pa bi pridobila predvsem železnica, s katero bi prevažali vedno več lesa. Splavarji bi zaradi tega bili ob zaslužek. Poleg tega so v časniku opozarjali na možnost vojne, v kateri je lahko železnica uničena, zaradi elektrarne pa ne bi bilo mogoče dostavljati lesa

9 Slovenski gospodar, 11. 12. 1913: Maribor, 3.

10 Straža, 30. 7. 1915: Mariborsko-graška elektrarna, 5.

niti po reki.¹¹ Nasprotnega mnenja so bili pri časniku *Slovenski narod*. Zapisali so, da bo elektrarna omogočila velik gospodarski napredek Maribora in njegove okolice. S tem so pisanje *Slovenskega gospodarja* označili za otročje.¹²

STEG IZKORISTI NEODLOČNOST MARIBORSKE OBČINE

24. septembra 1902 je bila konstituirana Štajerska elektriška družba (*Steirische Elektrizitätsgesellschaft* – StEG), ki je postala najpomembnejši igralec pri postavitvi hidroelektrarne pri Fali in s tem glavni pobudnik in organizator elektrifikacije Štajerske. Družba, katere sedež je bil v Gradcu, je bila na začetku precej neuspešna, a so jo finančno izdatno podprla švicarska podjetja in banke iz Basla. Podpredsednik družbe je bil J. Rohshändler, ki je v Švici spoznal pomen elektrifikacije za napredek industrije. Prav on je StEG priporočil, da začne proučevati vodne razmere na Dravi in da si pridobi koncesijo za izgradnjo hidroelektrarne na najprimernejšem mestu. Upravni odbor je predlog sprejel kljub velikemu finančnemu tveganju (Weissensteiner, 1958b, 13–14).

Družbi se je zaradi načrtovane občinske elektrarne zelo mudilo. Upali so, da se bosta občini Gradec in Maribor odpovedali gradnji lastne elektrarne, če bo njihova pri Fali zgrajena prej. 9. julija 1914 so s tem namenom mestni občini predložili podrobno izdelan osnutek dobavne pogodbe. Pogodba je bila sklenjena za 10 let oziroma do trenutka, ko bo Maribor zagnal svojo novo elektrarno. Ker si je mariborska občina želela čimprejšnje in seveda najcenejše elektrifikacije, je pogodbo podpisala 15. decembra 1914, vendar bi naj ta bila lečasne narave (Fras & Valenčič, 1976, 140; Weissensteiner, 1958a, 12; Weissensteiner, 1958b, 23–24; Valenčič, 1982, 34).

Podpis pogodbe s StEG je naletel na oster odziv v časniku *Straža*. Trdili so, da je podpisana pogodba neugodna, saj bi bila elektrika predraga in za manjša podjetja tako nedosegljiva. Zato bi bil najboljši način za pridobivanje električne energije izgradnja že načrtovane elektrarne pri Mariborskem otoku. S tem ni bilo prikrajšano le mesto Maribor, ampak vse okoliške občine, ki so bile odvisne od podpisane pogodbe (Studenci, Radvanje, Razvanje, Cvetkovci, Krčevina, Rošpoh itd.). Gradec zaradi te pogodbe ni bil pripravljen opustiti načrta o gradnji elektrarne pri Mariborskem otoku, kot je to storil Maribor. Vseeno je bila priložnost za izgradnjo lastne elektrarne zamujena, saj je prihajajoča vojna popolnoma spremenila situacijo.¹³

GRADNJA ELEKTRARNE FALA

Leta 1912 je bila vsa potrebna dokumentacija za pričetek del pripravljena. V začetku leta 1913 so začeli s pripravljalnimi deli. Na levem bregu Drave so morali zaradi zaježitve na višje ležečo traso dvigniti 9 km ceste. Dvignili so jo meter nad najvišjo katastrofalno poplavo, ki bi lahko nastala. Na desnem bregu so zgradili priključek na železniško progo

11 Slovenski gospodar, 20. 7. 1911: Prebivalci zelenega Pohorja, pozor!, 3.

12 Slovenski narod, 26. 7. 1911: Velika električna centrala v Dravski dolini, 2–3.

13 Straža, 20. 7. 1914: Dobava elektrike za Maribor in okolico, 2.

s poševnotirno vzpenjačo. Na obeh bregovih so postavili barake za nastanitev delavcev, obsežne delavnice in skladišča za gradbeni material. Zgradili so začasna poslopja za tehnično vodstvo, administrativne pisarne in zasilna stanovanja. Poleg tega so zgradili še lastno mehanično delavnico in mizarsko delavnico. Obe sta bili popolnoma opremljeni z vsemi potrebnimi stroji. Na gradbišče so namestili velik žični žerjav z nosilnostjo petih ton, dva bagra, kompresor in lastno centralo z dvema lokomobilama po 260 kW in lokomotivo z 90 kW moči. Tehnična opremljenost gradbišča je bila za tiste čase na zelo visokem nivoju in nekateri delavci so takrat prvič v življenju videli bager ali žerjav (Fras & Valenčič, 1976, 98; Šmon, 2011, 15).¹⁴

K delu na gradbišču so pritegnili delavce in strokovnjake iz vse Dravske doline, pa tudi z Dravskega polja in Prekmurja, čeprav so najprej razmišljali o cenejši delovni sili iz Italije. Na gradbišču je velikokrat prihajalo do delovnih nesreč. Najhujša se je zgodila v sredo, 3. decembra 1913. Na levem bregu Drave je na gradbišče vodila železniška proga, ki je stala na lesenem ogrodju. Tisti dan je tja pripeljala lokomotiva s šestimi vagoni gramoza. Ogrodje je bilo preperelo, zato se je vlak prevrnil in pod sabo pokopal štiri delavce. Eden je bil na mestu mrtev, drugi je umrl med prevozom v bolnišnico, tretji je umrl v bolnišnici, četrti pa se je boril za življenje, saj je imel zdrobljeni obe nogi. Časnik *Straža* je poročal, da „se pri enem in istem podjetju dogajajo kar zaporedoma tako velike nesreče, ne da bi oblast tozadevno kaj ukrenila in poskrbela za varnost“. Hkrati je pozval mariborsko okrajno glavarstvo, naj bolje nadzira stanje na gradbišču, na katerem naj ne bi bilo dovolj poskrbljeno za varnost. Glavni krivec naj bi bilo podjetje StEG oziroma tuji kapitalisti, za katere „delavec ni nič drugega kot stroj, ki dela, dokler se ne skvari in uniči“.¹⁵ Seveda je bilo pisanje *Straže* precej neobjektivno, predvsem zaradi demonizacije tujih kapitalistov, ki bi se naj igrali s človeškimi življenji, s svojim kapitalom „ukrivljali hrbte“ Slovincem in izkoriščali naše naravne zaklade. Je pa tudi res, da bi podjetje očitno moralo bolje skrbeti za varnost svojih delavcev.

Prva svetovna vojna je falski elektrarni povzročila velike nevšečnosti. Primanjkovalo ni samo delovne sile, tudi hrane za delavce je bilo vse manj. Zaradi potreb vojne industrije je bilo vse težje pridobiti potreben in vse dražji gradbeni material. V letu 1916 se je zaradi navedenih težav gradnja elektrarne skoraj popolnoma ustavila. Iz tega razloga ni bilo mogoče zgraditi predvidenega daljnovoda, saj ni bilo profilnega železa in bakra za električne vodnike.¹⁶

Med svetovnim konfliktom se je vojno ministrstvo na Dunaju odločilo, da je treba, tako kot v drugih pokrajinah, zgraditi več objektov vojne industrije tudi na slovenskih tleh. Tako so ustanovili tovarno za proizvodnjo dušika in karbida v Rušah pri Mariboru. Ruše so od Fale oddaljene le 4,5 km, zato je vojno ministrstvo izgradnji ruške tovarne dalo visoko prioriteto. Falsko gradbeno vodstvo je kot delovno silo dobilo vojne ujetnike iz Italije in Rusije. Od 800 delavcev sredi leta 1915 je bilo kar 400 ruskih in 100 italijanskih ujetnikov (Weissensteiner, 1958b, 20; Fras & Valenčič, 1976, 98; Kukovič, 1968, 4).

14 Večer, 6. 5. 1978: Jubilej pomlajene starke, 11.

15 Straža, 5. 12. 1913: Grozna nesreča na Fali, 3 osebe mrtve, 1 težko ranjena, 4.

16 Straža, 30. 7. 1915: Mariborsko-graška elektrarna, 5.

Ujetniki so delali pod izjemno težkimi pogoji, saj je primanjkovalo hrane. Veliko ujetnikov je umrlo zaradi podhranjenosti in različnih bolezni, vendar njihovo točno število ni znano. Tudi civilnim delavcem se ni godilo dosti bolje. Gradnja elektrarne je napredovala počasi, vendar je pomoč vojnega ministrstva zadostovala in delavci so lahko v začetku leta 1918 začeli z montažo strojne in električne opreme. Inštalacija ni vzela toliko časa in elektrarna je bila spomladi pripravljena na zagon (Kukovič, 1968, 4; Jerič, 1968, 29).

Še preden je elektrarna pognala svoje agregate, je ministrstvo za trgovino v sodelovanju z ministrstvi za železnice, javna dela in kmetijstvo 27. aprila 1918 družbi StEG poslalo dovoljenje za obratovanje. V tem dovoljenju so bili zapisani pogoji in omejitve. Pogoji so bili razdeljeni v 4 sklope s 54 točkami, ki so zajemale splošne pogoje gradnje, vzdrževanja in pogona elektrarne, varnostne predpise ter pogoje ob nadaljnjem širjenju omrežja. StEG in njegov potencialni naslednik se je moral obvezati, da bo člene spoštoval. Ob morebitnih nepravilnostih ali kvarnem vplivu na okolje bi ministrstvo za trgovino moralo ukrepati, če bi tako določil kateri od pristojnih uradov.¹⁷

6. maja 1918 so po nekajdnevnem poskusnem obratovanju končno stekli prvi trije agregati. Četrty agregat so pognali 9. maja, 23. maja pa še peti, zadnji agregat. Skupna moč petih agregatov je znašala 26.000 kVA, požiralnost vsakega od njih pa je bila 45 m³/s. V sklopu elektrarne sta bili postavljeni še splavnica za spuščanje splavov in ribja steza s 33 stopnicami, kar je ribam omogočalo prehod preko jezua (Praper, 2011, 38; Šmon, 2011, 16).

Hkrati z načrti o izgradnji elektrarne so bili izdelani tudi načrti za kasnejšo elektrifikacijo, ki pa so bili le deloma uresničeni. Projektiran je bil daljnovod z napetostjo 80 kV do Gradca in povezava z elektrarnama Pegau ter Lebring. Drugi daljnovod z napetostjo 46 kV je bil projektiran za linijo Maribor–Slovenska Bistrica–Slovenske Konjice–Celje. V Celju so nameravali postaviti transformatorsko postajo in z 10 kV oskrbovati mesto ter njegovo industrijo. Pri celjski transformatorski postaji bi se daljnovod cepil na tri dele:

- Prvi krak s 30kV daljnovodom bi speljali po Savinjski dolini proti Šoštanju in Velenju.
- Pri drugem kraku bi naj zgradili daljnovod preko Vranskega do Domžal, kjer bi postavili transformatorsko postajo za Ljubljano. Od tam bi naj bil zgrajen daljnovodni krog z napetostjo 30 kV na liniji Ljubljana–Škofja Loka–Kranj–Cerklje–Mengeš–Domžale. V tem okviru bi bil zgrajen še stranski vod do Litije.
- Tretji krak je predvideval izgradnjo daljnovoda od Celja do Zidanega Mosta, kjer bi bila postavljena transformatorska postaja za spojitev s Trbovljami. Od Zidanega Mosta bi bil napeljan tudi daljnovod do Hrvaške, kjer bi se s falsko energijo oskrbovala Zagreb in Samobor.¹⁸

Za elektrifikacijo Zagreba in Ljubljane so imeli pri StEG tudi alternativni načrt. Zagreb bi bilo možno oskrbovati z elektriko tudi preko daljnovoda Ptuj–Varaždin–Kra-

17 PAM, 0918, a.š. 87/4, Dovoljenje za obratovanje, 27. april 1918.

18 Slovenec, 18. 2. 1920: Dušan Sernec, Vodne sile na Slovenskem in falska elektrarna, 6.

pina. Načrt za daljnovod Ptuj–Varaždin je kasneje bil tudi uresničen. Alternativni načrt za elektrifikacijo Ljubljane je predvideval izgradnjo daljnovoda preko Dravske doline, Koroške in Gorenjske.¹⁹ Vsekakor so bili načrti zastavljeni zelo smelo, a je konec vojne prinesel spremembe, ki jih v StEG niso pričakovali.

NOVA DRŽAVA, NOVI NAČRTI

Poraz centralnih sil je preprečil prvotne načrte StEG in švicarskih investitorjev o izgradnji daljnovoda proti graškemu bazenu. Mejo z Republiko Avstrijo sta določili Saintgermainiska mirovna pogodba, sklenjena 10. septembra 1919, in koroški plebiscit 10. oktobra 1920. Še preden je bila severna meja dokončno določena, so se začele pojavljati zahteve po nacionalizaciji elektrarne Fala. Ljudje so uvideli pomen elektrarne za elektrifikacijo celotne slovenske Štajerske in so pozivali novo državo k varovanju svojih energetskih interesov. Tako so v časniku *Nova doba* predlagali, da se namesto daljnovoda do graškega bazena raje spelje daljnovod „na črti Maribor–Pragersko–Ptuj–Ormož [...] do Celja“. Električni tok bi bilo potrebno „za našo državo zasigurati“ in „pristojnemu uradu poveriti nalogo, da vprašanje oddaje električnega toka s Fale na jug takoj s tehnične in finančne strani preštudira ter gre na roko občinam in okrajem“.²⁰ Nacionalizacija in z njo povezano pravilno izkoriščanje falske elektrarne bi naj bila „najvažnejša gospodarska zadeva slovenskega [...] dela Jugoslavije“.²¹

Mariborska občina se je v tem času pospešeno pripravljala na dobavo električnega toka s Fale. Že leta 1915 si je občina pridobila koncesijo za izgradnjo električnega omrežja s transformatorji in drugimi napravami. V ta namen je bilo leta 1918 ustanovljeno Mestno električno podjetje, ki ga je vodil inž. Karl Ruprecht. Kljub velikemu pomanjkanju gradbenega materiala, so bili transformatorji zgrajeni in opremljeni že leta 1919 (Weissensteiner, 1958b, 27; Fras & Valenčič, 1976, 141–142).

Vse to se je dogajalo v izjemno burnem obdobju prevrata, ko je vodstvo mariborske občine prvič prišlo v slovenske roke. 2. januarja 1919 je bil namesto župana za vladnega komisarja v Mariboru imenovan dr. Vilko Pfeifer. Imel je izjemno težko nalogo, da bi spremenil značaj nemškega mesta v slovenskega. Ob tem je še moral poskrbi za oskrbo meščanov z osnovnimi življenjskimi potrebščinami zaradi splošnega pomanjkanja po vojni (Antoličič, 2017, 958–959). Zaradi vseh dogodkov in pritiskov nanj ni čudno, da v času svojega kratkega štirinajstmesečnega mandata za elektrifikacijo mesta ni mogel storiti veliko.

Prvi daljnovod z napetostjo 10 kV je bil zgrajen leta 1919 na relaciji Fala–Maribor v dolžini 16 km. Vsak kilometer daljnovoda je stal 25.000 švicarskih frankov, kar je na koncu zneslo 400.000 frankov. Še istega leta sta se na isti daljnovod priključili železniška delavnica in kurilnica z železniško postajo na Studencih. Do sporazuma med mariborsko občino in elektrarno je prišlo 3. avgusta 1920. Takrat je bil na mestu vladnega komisarja v

19 Slovenec, 19. 2. 1920: Dušan Serneck, Vodne sile na Slovenskem in falska elektrarna, 3–4.

20 Nova doba, 22. 2. 1919: Janko Lešničar, Elektrarna na Fali, 2.

21 Slovenec, 19. 2. 1920: Dušan Serneck, Vodne sile na Slovenskem in falska elektrarna, 4.

Mariboru Josip Leskovar (Friš, 2018a). 2. oktobra 1920 se je na falski daljnovod priključilo celotno mestno omrežje z 22 transformatorskimi postajami. Gosposka in Slovenska ulica sta bili prvi, kjer je električna razsvetljava zamenjala plinsko. Kljub temu napredku je pri prenosu elektrike prihajalo do številnih prekinitev. V prvem letu se je električno omrežje pokazalo kot zelo nezanesljivo in takratni časniki so nad tem izlili veliko gneva. Mnogokrat je tako bil za izpade kriv kar vladni komisar Leskovar, najpogosteje pa je bilo krivo slabo vreme (Zadravec, 2010, 90–91).²²

Za časa zadnjega vladnega komisarja Ivana Poljanca, ki je načeloval Mariboru v obdobju med januarjem in julijem 1921, se je bilo gospodarstvo v mestu prisiljeno reorganizirati in s tem prilagoditi novi stvarnosti. V svojem kratkem mandatu za pospešitev elektrifikacije ni mogel storiti veliko, se pa je v njegovem času elektrificirala mariborska bolnišnica (Potočnik, 2017b, 950–951).

LASTNIŠKI ODNOSI PO PRVI SVETOVNI VOJNI

Več se je v tem času z elektrarno Fala dogajalo na državnem področju. Novonastala država Kraljevina SHS je želela dobiti nadzor nad podjetji, ki so bila v lasti tujcev oziroma nad tistimi podjetji, ki so bila financirana tudi s tujim kapitalom. S tem je skušala preprečiti finančne transakcije, škodljive za državo. Prva pogajanja med zastopniki pokrajinske vlade, Ljubljanske kreditne banke in Jadranske banke na eni strani ter zastopniki družbe StEG in švicarskega bančnega združenja na drugi strani so potekala januarja 1920 v ljubljanski mestni hiši. Pogajanjem je načeloval predsednik pokrajinske vlade dr. Gregor Žerjav, vendar niso prinesla želenega napredka. Stranki sta dosegli sporazum o ustanovitvi nove jugoslovanske delniške družbe (Weissensteiner, 1958b, 37).²³

Sporazum obsega 6 strani in 10 točk, v katerih so določeni pogoji. StEG je novi delniški družbi prepustil vse objekte, inventar, premičnine, orodje in zaloge, skupaj s 3 glavnimi transformatorskimi postajami, poleg tega pa še žice za izgradnjo daljnovoda Fala – Maribor. Za vse to je bila določena cena 18,5 milijona švicarskih frankov. Delniški kapital bi naj znašal 10 milijonov švicarskih frankov. V ta namen je StEG v svojih bilancah izločil falso elektrarno in zanjo sestavil poseben račun. Obe strani bi imeli v upravi isto število članov, mesto predsednika bi bilo rezervirano za jugoslovanskega predstavnika. Enaki pogoji so veljali za nadzorni svet. StEG je postavil tudi pomemben pogoj, in sicer širjenje električnega omrežja proti severu čez mejo z Avstrijo, vendar natančnejši pogoji niso bili določeni. Koncesija bi bila novi delniški družbi podeljena za 90 let (Weissensteiner, 1958b, 37).²⁴ V *Novi dobi* so celo sporočili, da je prišlo do dogovora o državnem odkupu elektrarne za 56 milijonov kron²⁵, vendar to ni bilo res.

22 PAM, 0918, a.š. 548/6, Poročilo o začetku elektrifikacije Maribora, Gradec, 10. maj 1922.

23 Nova doba, 3. 2. 1920: Elektrarna na Fali, 3.

24 PAM, 0918, a.š. 548/6, Protokol s pogajanj o ustanovitvi nove delniške družbe, 24. januar 1920; Nova doba, 3. 2. 1920: Elektrarna na Fali, 3.

25 Nova doba, 20. 1. 1920: Električna centrala na Fali – v jugoslovanskih rokah, 8–9.

Ponovna pogajanja so potekala od 12. do 18. oktobra leta 1920. Na njih so določili ime nove družbe. Ta bi se naj imenovala „Fala d. d.“. Ponovno je bila določena glavnica, tokrat na 50 milijonov jugoslovanskih kron. Obe bančni skupini bi dali družbi po 1 milijon jugoslovanskih kron provizije. Sedež podjetja bi naj bil v Ljubljani, upravo bi sestavljalo 5–7 članov in nadzorni svet 5 članov. Tudi ta pogajanja niso prinesla zelenega uspeha.²⁶

Do napredka je prišlo šele aprila 1923, ko je dr. Bogdan Marković, jugoslovanski minister za trgovino in industrijo, sprejel pogoje StEG za ustanovitev delniške družbe. S tem je bila osnovana družba „s kapitalom 5 milijonov dinarjev, od katere vsote pripade 2,5 mili. na Jadransko banko z domačo skupino, ostanek pa švicarskemu društvu“.²⁷ 16. maja 1923 je bila ustanovljena Delniška družba elektrarne Fala, katere sedež je bil v Beogradu. 6. julija 1923 so jugoslovanske oblasti prenesle koncesijo na Jugoslovansko delniško družbo, Elektrarna Fala d. d. pa je zato postala zemljiškoknjižni lastnik zemljišč, ki so spadala k elektrarni. StEG je dosegel svoje, saj so bili v upravni odbor imenovani štirje Švicarji in direktor StEG ter pet domačih članov odbora, ki so bili le marionete in niso imeli vpliva na vodstvo poslov. Švicarji so imeli vse niti v svojih rokah in so še celo desetletje držali monopol nad elektrifikacijo mariborske oblasti.²⁸ Da bi pomirili ljudi, je Fala d. d. avgusta izdala razglas z desetimi cilji, ki so si jih zadali od ustanovitvi. Ob splošnih ciljih o končanju eksploatacijskega odnosa in skrbi za elektrifikacijo so se zavezali k temu, da bodo v roku dveh let od ustanovitve družbe vsi uslužbenci Srbi, Hrvati in Slovenci.²⁹

V času nastajanja novega hidroenergetskega podjetja na Fali se je končalo prehodno obdobje državnih sekretarjev in 25. junija 1921 je kot župan Maribora zaprisegel Viktor Grčar. Bil je član Jugoslovanske socialnodemokratske stranke, ki je na volitvah prejela največ glasov. V času njegovega županovanja je Maribor doživljal velike spremembe v gospodarstvu. Iz trgovinske dejavnosti se je mesto preusmerilo k industrializaciji, še posebej k tekstilni industriji. K temu je poleg bližine železnice in poceni delovne sile pomembno prispevala tudi elektrifikacija (Potočnik, 2017a, 972–973).

ŠIRJENJE OMREŽJA

10. decembra 1924 je kot župan prisegel dr. Josip Leskovar, ki je od prejšnjega župana „podedoval“ veliko težav. Na srečo se je tedaj nova jugoslovanska valuta dinar stabilizirala, konec junija 1925 pa se je z novo carinsko tarifo v Jugoslaviji začel razmah tekstilne industrije, ki je uživala carinsko zaščito. Iz Češkoslovaške in Avstrije je na območje Maribora in Celja prišlo veliko predilnic, tkalnic, usnjarn in apretur, ki so se naselile v adaptirane obrate ali pa so bili v ta namen zgrajeni povsem novi. V dogovoru

26 PAM, 0918, a.š. 548/6, Protokol s pogajanj med švicarsko zvezo bank in jugoslovanskim bančnim sindikatom, 18. oktober 1920.

27 Nova doba, 1. 5. 1923: Električna centrala Fala pretvorjena v delniško družbo, 3.

28 Slovenec, 25. 8. 1923: Elektrarna na Fali in švicarsko posojilo za Beograd, 7; Nova doba, 1. 5. 1923: Električna centrala Fala pretvorjena v delniško družbo, 3; Slovenec, 25. 8. 1923: Elektrarna na Fali in švicarsko posojilo za Beograd, 7.

29 PAM, 0918, a.š. 360/2, Razglas ciljev društva, Beograd, 11. avgust 1923.

z občino je falska elektrarna novim podjetjem zagotovila ugodne tarife za elektriko, kar je dajalo mariborski industriji veliko prednost pred industrijo v drugih slovenskih krajih. Tarife so bile tako nizke zato, da se večini tovarn ni splačalo graditi lastnih električnih central. Župan je s pomočjo novega kapitala uspel mesto modernizirati. Največ težava pa je bila velika stanovanjska stiska zaradi velikega števila priseljencev, a jo je županu uspelo omiliti s primerno socialno in stanovanjsko politiko (Friš, 2018b; Weissensteiner, 1958b, 40).

Mariborsko Mestno elektriško podjetje je leta 1925 natisnilo knjižico s pogoji za dobavo električnega toka. Med splošnimi določili je podjetje prevzelo dolžnost, da „dobavlja tok nepretrgoma noč in dan, pridržuje pa si pravico, da prekine dobavljanje toka ob nedeljah in praznikih podnevi in ob delavnikih opoldne od 12. do 13. ure v svrhu morebitnih reparatur“³⁰. Navedeni so bili tudi pogoji v zvezi s hišnimi priklopi, instalacijami v hišah, cenami toka in zaračunavanjem ter odklopi instalacij. Podane so tudi informacije v zvezi s števci, zaračunavanjem porabe toka in plačilnimi pogoji. Dobavljena elektrika se je plačevala „v enakih mesečnih obrokih, in sicer po pavšalni tarifi vnaprej, na števec pa nazaj“³¹.

Cena elektrike za luč in manjše porabnike je bila razmeroma visoka: 3 – 3,75 din na kWh za luč oz. 2 din za moč. Ugodnejšo ceno so ponujali industrijskim obratom, ki so ob nizkih obratovalnih urah plačevali tudi po 0,50 din na kWh. To ceno je Fala še znižala, če si je želelo podjetje postaviti lastno elektrarno. Mestno elektriško podjetje je odvajalo Fali 58,33 % celotnega izkupička (Fras & Valenčič, 1976, 113).

Od leta 1925 se je potreba po elektriki konstantno povečevala. Tudi v času najhujše gospodarske krize med letoma 1931 in 1933 je poraba še zmeraj rastla. Samo od leta 1924 do 1926 se je poraba skoraj podvojila. Veliko je k temu prispeval razvoj tekstilne in druge industrije iz že prej omenjenega razloga. Položaj elektrarne se je stabiliziral leta 1925, ko je bil dograjen daljnovod do Trbovelj, Fala d. d. pa je sklenila s Trboveljsko premogokopno družbo odkupno pogodbo za milijon kWh v zimskem obdobju nizkega vodostaja. Tudi to je bil eden od pglavitnih razlogov, da je poraba električne energije močno narasla (Fras & Valenčič, 1976, 113).

Prvo podeželsko naselje, ki je dobilo električni tok, je bila Fala na levem bregu Drave. Na desnem bregu, kjer je bila železniška postaja, so še kar nekaj časa svetili s petrolejkami. Na daljnovod Fala–Maribor so se leta 1922 priključile še transformatorske postaje v Pekrah, Limbušu, Selnici ob Dravi, Sp. Selnici, Kamnici in posestvu Proseški dvor (Fras & Valenčič, 1976, 113).

Leta 1922 so napeljali daljnovod napetosti 10 kV iz Maribora v Rače. S tem daljnovodom so dobili elektriko kraji Bohova, Razvanje, Hoče, Slivnica, Orehova vas in Rače. Leta 1924 so ga podaljšali vse do Pragerskega, s tem pa so elektrificirali kraje Zg. in Sp. Polskava, Pragersko in leta 1928 še Fram. Leta 1922 so uredili tudi stikališče v Radvanju pri t. i. Scherbaumovem dvorcu (Fras & Valenčič, 1976, 113).

30 PAM, 0918, a.š. 360/2, Izvleček iz pogojev za dobavo električnega toka iz mestnega elektrovodnega omrežja v Mariboru, Maribor, oktober 1925.

31 PAM, 0918, a.š. 360/2, Izvleček iz pogojev za dobavo električnega toka iz mestnega elektrovodnega omrežja v Mariboru, Maribor, oktober 1925.

Leta 1926 so bili elektrificirani okoliški kraji Studenci in Pobrežje, naslednje leto Radvanje, Nova vas in Tezno, leta 1929 še Košaki. V tistem obdobju je elektrarna Fala oskrbovala naslednje večje industrijske obrate: Tovarna dušika Ruše, rudnik v Trbovljah, Tovarna cementa Zidani Most, Kemična tovarna Hrastnik, Kemična tovarna Celje, Westen A. G. Celje, Kamenit Laško, delavnice državnih železnic in vso mariborsko industrijo.³² V letu 1931 je podjetje napeljalo daljnovode do Kamnice in Brestrnice. Leta 1936 se je začelo širjenje mestnega omrežja proti severozahodu, kjer so zgradili 10kV daljnovod Kamnica–Svečina in s tem leta 1940 omogočili elektrifikacijo Svečine, Rance, Kungote in Rošpoha. Hkrati so pozabili na izgradnjo daljnovoda proti krajem vzhodno od mesta, tako da so Brezje, Zrkovci in Dogoše ostali brez elektrike (Fras & Valenčič, 1976, 144).

Zaradi vse večje porabe elektrike je morala elektrarna Fala leta 1928 zgraditi drugi daljnovod do Maribora. Decembra 1927 je Fala d. d. mariborsko občino zaprosila za podelitev dovoljenja za izgradnjo novega daljnovoda. Hkrati so zahtevali tudi razlastitev nekaterih lastnikov zemljišč, ki niso hoteli „dati dovoljenje za postavitve drogov na njih zemljišču“.³³ Januarja in februarja je bilo izvršenih več komisijских pregledov trase, po kateri naj bi bil speljan novi daljnovod. Določeni so bili splošni predpisi in pogoji. Gradbena direkcija v Ljubljani je izdala tehnično odobritev 25. februarja.³⁴ Leta 1930 je začela obratovati razdelilna transformatorska postaja 80/10 kV Radvanje.

V letu 1928, zadnjem letu županovanja dr. Josipa Leskovarja, se je zaključila tudi prva etapa elektrifikacije s strani elektrarne Fala. Napeljanih je bilo kar 286 km daljnovodov različnih napetosti. Z izgradnjo razvejanega omrežja daljnovodov proti vzhodu do Varaždina, severovzhodu do Murske Sobote in proti jugu do Trbovelj se je falka širitev v prvi etapi postopoma zaključila. Seveda se je nadaljevala izgradnja krajših odcepov in podaljškov, a so bili vsi večji kraji in industrijski obrati v glavnem že elektrificirani. Od leta 1928 naprej je elektrifikacija potekala počasneje, ker so bila glavna središča že povezana z daljnovodi. Manjši kraji si tega niso mogli privoščiti. Elektrarna Fala je imela na Štajerskem monopolni položaj, zato je lahko sama določala cene elektrike in niti ni imela interesa, da bi širila elektrifikacijo na podeželje, ker od tega ne bi imela nobenih koristi. Na razvoj elektrifikacijskega omrežja na podeželju bi lahko vplivala le država, vendar takrat še ni imela interesa in ni vodila širše elektrifikacijske politike (Weissensteiner, 1958b, 42; Fras & Valenčič, 1976, 113).

Ob naglem razvoju industrije se je Maribor v obeh županskih mandatih dr. Alojzija Juvana – prvi med letoma 1928–1931 (Hazemali, Matjašič Friš, Šela & Schmidt Krajnc, 2018; Berberih-Slana, 2006, 439), drugi med 1935–1941 (Friš & Gostenčnik, 2018) – ter v vmesnem obdobju mestnega načelnika dr. Franja Lipolda (1931–1935) (Gostenčnik, 2017) povzpел na prvo mesto v porabi elektrike na prebivalca v vsej državi. Leta 1939 je bila v Mariboru povprečna potrošnja 448 kWh na prebivalca (Fras & Valenčič, 1976, 145).

32 PAM, 0918, a.š. 400/2, Odgovor na vprašanje časnika Slovenec, Maribor, 30. marec 1927.

33 PAM, 0918, a.š. 527/1, Komisioniranje daljnovoda Fala–Maribor, Maribor, 16. december 1927.

34 PAM, 0918, a.š. 527/1, Tehnično odobrenje Gradbene direkcije v Ljubljani, Ljubljana, 25. februar 1928.

SKLEP – SLABE PLATI ELEKTRIFIKACIJE

Medtem ko je elektrifikacija ugodno vplivala na gospodarski razvoj Maribora in širše okolice, je prinesla s sabo tudi nekaj negativnih stvari. Še posebej so bili na udaru dravski splavarji, ki so zaradi falske elektrarne izgubili veliko časa. Za ilustracijo je navedenih nekaj primerov.

Splavnica je bila sicer narejena, a je nenehno prihajalo do sporov med elektrarno Fala in splavarji zaradi skal pri izhodu iz nje. Vodstvo elektrarne je trdilo, da bo skale odstranilo. Obljubo so izpolnili leta 1926, ko so zaradi nenehnih pritožb splavarjev pričeli obnavljati splavnico, zaradi česar prehod čez njo ni bil mogoč vso zimo. Zgradili so nujno potreben valobran pri spodnjem delu splavišča. Bil je iz betona in dolg kar 40 metrov. Močni tok Drave je namreč splave takoj po spustu odnesel proti skalam, kjer so se lahko razbili.³⁵

Istega leta je Zaradi narasle vode splav začelo nesti proti III. zapornici, ki je bila odprta. To je videl zaporničar in zapornico hitro zaprl. Splav se je upočasnil in ni povzročil škode. Zaradi spusta zapornice je voda narasla in poplavila del občinske ceste.³⁶

Leta 1934 je elektrarna Fala obvestila sresko načelstvo Maribor, da so splavi pomanjkljivo opremljeni in da za varnost ni poskrbljeno, kot bi moralo biti. Tako se je neke noči v jez zaletel splav brez vodnika in se razbil. Čuvaj jezu je uspel ubraniti jez pred večjo škodo.³⁷

Zaradi nevednosti ljudi je elektrarna Fala morala poskrbeti za preventivo in je v javnih občilih ljudi opozarjala na nevarnost električnega toka. Tak primer je članek v *Straži* iz leta 1919, ki se glasi:

*Svarilo! Elektrarna na Fali pri Rušah resno svari, da se naj nihče ne dotakne električne žice, ki je napeljana od elektrarne do tovarne v Rušah. Naj se tudi nihče ne dotakne električnih žic, ki visijo navzdol, kajti v vsakem slučaju bi bila smrt neizogibna. Predvsem naj starši svarijo svoje otroke, naj ne plezajo po lesenih drogih, da se ne dotaknejo nobene električne žice, ker se v njej nahaja zelo močen električni tok.*³⁸

Za konec omenimo še zanimivost: leta 1930 so v časniku *Večernik* prišli do „presenetljivega odkritja“. Ugotovili so, da je bil Maribor „od nekdaj poznan po ugodnem podnebnju in predvsem po tem, da je bila megla tu redek pojav“. Kar naenkrat pa bi naj bila megla vse bolj pogosta. Veliko ljudi bi naj bilo mnenja, da je za to kriva elektrarna Fala oziroma zbiranje megle nad njenim jezom. Megla bi naj nato po Dravski dolini prišla vse do Maribora. Članek seveda ni imel nobene znanstvene podlage.³⁹

35 PAM, 0918, a.š. 27/1, Prošnja za objavo obvestila, 11. marec 1927.

36 PAM, 0918, a.š. 400/2, Poročilo zaporničarja Ivana Dešmana, Fala, 23. oktober 1926.

37 PAM, 0918, a.š. 400/2, Poročilo o nesreči, Fala, 12. junij 1934.

38 *Straža*, 3. 5. 1919: Svarilo!, 5.

39 PAM, 0918, a.š. 27/1, Prevod članka iz časnika *Večernik*, 2. januar 1930.

MAYORS OF MARIBOR AND THE WAY TO SUCCESSFUL
ELECTRIFICATION OF THE CITY*Gregor NOVAK*

Zavod za pokojninsko in invalidsko zavarovanje, Zagrebška cesta 84, SI–2000 Maribor, Slovenia

e-mail: gregor.novak83@gmail.com

SUMMARY

The use of electricity on Slovenian soil began very early, since the first light bulb in Slovenia lit up very quickly, only four years after its invention. This probably happened the day before April 4, 1883 at Karl Scherbaum's steam mill in Maribor. The founding of the Styria electrical company, which was the first initiator of electrification in the area, also belongs to these beginnings. Founded in 1902, the company became an important factor in electrification in the first decade of its operation. Initially, electricity was used for lighting and for the needs of industry, so it is not unusual that the first initiators of development were mainly industrialists of German descent.

During Johann Schmiderer's time as Mayor of Maribor, the construction of a power plant on the Drava was seriously discussed for the first time at a meeting of the municipal council on January 8, 1909. There it was proposed to build a hydroelectric power plant near Mariborski otok. The municipality of Maribor partnered with the municipality of Graz and purchased more land and facilities in the planned containment area. However, the construction did not come about because of poor building plans and a contract with the city gas company which was in force until 1920.

The indecision of municipality of Maribor was exploited by the Styria power company (Steirische Elektrizitätsgesellschaft – StEG), which became the most important player in the construction of the Fala hydroelectric power plant and thus the main initiator and organizer of the electrification of Styria. StEG decided to build a hydroelectric plant at Fala. In early 1913, preparatory work began. Workers and experts from all over the Dravska dolina, as well as from the Dravsko polje and Prekmurje were drawn to work on the construction site. World War I caused a great deal of trouble to the Fala power plant. Not only was there a shortage of labor, there was also a shortage of food for workers. Due to the needs of the war industry, it became increasingly difficult to obtain the necessary and increasingly expensive building materials. In 1916 the construction of the power plant almost came to a halt due to the aforementioned problems. The War Ministry's decision to build a nitrogen and carbide plant in Ruše gave a new impetus to the construction of the Fala power plant. The ministry provided the necessary building materials and, above all, the labor force – prisoners of war. By May 1918, the power plant had five operating generators. The plans for the expansion of the electricity network were already being prepared.

In the first years after the war, three government commissioners came to the fore of the municipality of Maribor: Vilko Pfeifer, Josip Leskovar and Ivan Poljanec. All three had little influence on the development of electrification in the city as they had to reorganize and adapt to the new reality, the SHS Kingdom. In the meantime, however, the city of

Maribor was connected to the Fala electrical power grid. During the time of Mayor Viktor Grčar, between 1921 and 1924, Maribor was experiencing major changes in the economy. From trade, the city shifted to industrialization, especially to the textile industry. In addition to its proximity to rail and cheap labor, electrification also contributed to this significantly.

During Dr. iur. Josip Leskovar's mayorship the need for electricity was constantly increasing. From 1924 to 1926 alone, consumption almost doubled. In 1928, the last year of Dr. iur. Leskovar's mayorship, the first phase of electrification by the Fala power plant was completed. As many as 286 km of transmission lines of various voltages were installed. With the construction of a branched network of transmission lines towards east to Varaždin, northeast to Murska Sobota and south to Trbovlje, the Fala's 1st phase expansion gradually ended. The construction of shorter junctions and extensions naturally continued, but all major cities and industrial facilities have been already largely electrified. Since 1928, electrification has been slower because the main centres were already connected to power lines.

Keywords: Maribor, mayors of Maribor, electrification, Fala power plant, Mariborski otok power plant

VIRI IN LITERATURA

- Dom in svet** – Ljubljana, 1888–1944.
- Marburger/Mariborer Zeitung** – Maribor, 1862–1945.
- Narodni dnevnik** – Celje, 1909–1910.
- Nova doba** – Celje, 1919–1941.
- PAM, 0918** – Pokrajinski arhiv Maribor (PAM), fond 0918: Dravske elektrarne Maribor, Elektrarna Fala (0918).
- Slovenec** – Ljubljana, 1873–1945.
- Slovenski gospodar** – Maribor, 1867–1941.
- Slovenski narod** – Ljubljana, 1868–1943.
- Straža** – Maribor, 1908–1927.
- Večer** – Maribor, 1952–.
- Antoličič, G. (2017):** Dr. Vilko Pfeifer – prvi Slovenec na čelu mariborske občine po prevratu (1919–1920). *Studia Historica Slovenica*, 17, 3, 929–948.
- Berberih-Slana, A. (2006):** Uprava v Mariboru 1919–1929. *Studia Historica Slovenica*, 6, 2–3, 439.
- Čuček, F. et al. (2012):** Nemci in Maribor. Stoletje preobratov 1846–1946. Maribor, Umetniški kabinet Primož Premzl.
- Elektrarna Mariborski otok (1978):** 30 let obratovanja elektrarne Mariborski otok. Maribor, Mariborski otok.
- Fras, S. & B. Valenčič (1976):** Razvoj elektrifikacije Slovenije do leta 1945. Ljubljana, Tehniška založba Slovenije.
- Friš, D. & N. Gostenčnik (2018):** Dr. Alojzij Juvan – drugič na čelu mariborske mestne občine (1935–1941). *Acta Histriae*, 26, 1, 181–206.
- Friš, D. (2018a):** Maribor po prevratu in vladni komisar dr. Josip Leskovar. *Studia Historica Slovenica*, 18, 1, 191–216.
- Friš, D. (2018b):** Razmah in napredek Maribora v času županovanja dr. Josipa Leskovarja (1924–1928). *Acta Histriae*, 26, 1, 127–158.
- Gostenčnik, N. & B. Lobnik (2010):** Plinarna Maribor 140 let v našem mestu. Maribor, Pokrajinski arhiv Maribor.
- Gostenčnik, N. (2017):** Dr. Franjo Lipold, mariborski mestni načelnik v letih od 1931 do 1935. *Studia Historica Slovenica*, 17, 3, 989–1018.
- Hazemali, D., Matjašič Friš, M., Šela, A. & M. Schmidt Krajnc (2018):** Med priložnostmi in pomanjkanjem: Maribor v času prvega županskega mandata dr. Alojzija Juvana, 1928–1931. *Acta Histriae*, 26, 1, 159–180.
- Jenuš, G. (2011):** Ko je Maribor postal slovenski. Iz zgodovine nemško-slovenskih odnosov v Mariboru od konca 19. stoletja in v prevratni dobi. Maribor, Znanstvenoraziskovalni inštitut dr. Franca Kovačiča.
- Jenuš, G. (2017):** „Ljubi Bog, kako varovati, česar ni; saj vendar pri vseh concih in krajih sili v Mariboru slovenski značaj na dan!“: Johann Schmiderer – zadnji mariborski župan avstrijske dobe. *Studia Historica Slovenica*, 17, 3, 901–927.

- Jerič, M. (1968):** Hidrocentrale na slovenskem območju reke Drave. Diplomsko delo, Univerza v Ljubljani.
- Kukovič, I. (1968):** Ob 50-letnici obratovanja elektrarne Fala. Fala, Elektrarna Fala.
- Macuh, P. et al. (2000):** Drava nekoč in danes. Zemljepisne, zgodovinske in etnološke značilnosti sveta ob Dravi. Splavarstvo in energetika. Maribor, Založba Obzorja.
- Maver, A. & T. Ravnikar (2017):** „Ein echter deutscher Biedermann“: Matthäus Reiser in njegovo županovanje v Mariboru. *Studia Historica Slovenica*, 17, 3, 819–836.
- Podgoršek, N. (2006):** Zgodovina uprave v Mariboru 1750–1918. Občinske volitve v mestu Maribor 1861–1912. *Studia Historica Slovenica*, 6, 2–3, 372.
- Potočnik, D. (2017a):** Mariborski župan Viktor Grčar (1921–1924). *Studia Historica Slovenica*, 17, 3, 961–987.
- Potočnik, D. (2017b):** Vladni komisar Ivan Poljanec (1921). *Studia Historica Slovenica*, 17, 3, 949–960.
- Požar, H. (1983):** Snaga i energija u elektroenergetskim sistemima. Zagreb, Založba Informator.
- Praper, J. (2011):** Drava, Dravčani, graditelji, obratovalci, 60 let DEM. Vuzenica, Društvo upokojencev DEM.
- Skitek, V. (2017):** Aleksander Nagy – župan mestne občine Maribor na prelomu iz 19. v 20. stoletje. *Studia Historica Slovenica*, 17, 3, 68–369.
- Šmon, M. (2011):** Dravske elektrarne Maribor – 60 let. Maribor, Založba Ostroga.
- Valenčič, B. (1982):** Razvoj elektroenergetike Slovenije 1945–1980. Ljubljana, Tehniška založba Slovenije.
- Vovk Korže, A. & V. Jurač (2008):** Vodna učna pot Vuhreščica. Maribor, Filozofska fakulteta, Mednarodni center za ekoremediacije.
- Weissensteiner, F. (1958a):** Elektrarna Mariborski otok 1948–1958. Maribor, Elektrarna Mariborski otok.
- Weissensteiner, F. (1958b):** Elektrarna Fala, Elektro – Maribor mesto: 40 let. Fala, Elektrarna Fala.
- Zadravec, M. (2010):** Mestna občina mariborska 1919–1921. Diplomsko delo, Univerza v Mariboru.
- Zajšek, B. (2017):** Ferdinand Duchatsch – slovenski Nемеc oziroma nemški Slovelec. *Studia Historica Slovenica*, 17, 3, 837–872.

JOŽE PUČNIK: DIALOG Z LJUBOM SIRCEM

Andreja VALIČ ZVER

Študijski center za narodno spravo, Tivolska 42, 1000 Ljubljana, Slovenija
e-mail: andreja.valic.zver@scnr.si

IZVLEČEK

Predstavljena in analizirana je korespondenca Jožeta Pučnika (1931–2003) in Ljuba Sirca (1920–2016), dveh najbolj znanih povojnih disidentov, političnih zapornikov, nasprotnikov komunističnega režima, zagovornikov demokracije in človekovih pravic. Začetki njune pisne korespondence, ki je bila odkrita leta 2014, segajo v sredino osemdesetih let 20. stoletja in pričajo o medsebojni izmenjavi misli, idej in konceptov za demokratizacijo Slovenije. Analiza vsebine zgodovinskih virov razjasnjuje tedanja stališča obeh disidentov. Razkriva tudi način razmišljanja in argumentiranja ter slog interpretacije družbenih vprašanj, ki so neposredno vplivala na njun intelektualni in politični angažma v procesu demokratizacije Slovenije.

Ključne besede: Pučnik, Sirc, korespondenca, Slovenija, komunizem, demokracija, montirani sodni procesi

JOŽE PUČNIK: DIALOGO CON LJUBO SIRCI

SINTESI

L'autrice presenta e analizza la corrispondenza tra il dott. Jože Pučnik (1931–2003) e il dott. Ljubo Sirc (1920–2016), due dei più famosi dissidenti del dopoguerra, oppositori del regime comunista, sostenitori della democrazia e dei diritti umani. Gli inizi della loro corrispondenza, scoperta nel 2014, risalgono alla metà degli anni '80 del XX secolo e testimoniano lo scambio di pensieri, idee e concetti per la democratizzazione della Slovenia. L'analisi delle fonti storiche chiarisce le posizioni di entrambi i dissidenti e rivela, inoltre, il modo di pensare, le loro argomentazioni e lo stile nell'interpretazione delle questioni sociali che hanno direttamente influenzato l'impegno intellettuale e politico di entrambi nel processo di democratizzazione della Slovenia.

Parole chiave: Pučnik, Sirc, democratizzazione, Slovenia, comunismo, democrazia, montature giudiziarie

UVOD¹

V prispevku je predstavljena, analizirana in interpretirana na novo odkrita in do sedaj še nepoznana pisna korespondenca dr. Jožeta Pučnika z dr. Ljubom Sircem. Korespondenca je bila odkrita leta 2014. Shranjena je v arhivu Inštituta dr. Jožeta Pučnika (AIJP, Korespondenca Pučnika). Do sedaj niso bili znani kakršnikoli pisni ali osebni stiki dveh najbolj vidnih disidentov komunističnega režima v Sloveniji oziroma v Jugoslaviji v času pred ustanovitvijo samostojne slovenske države.²

Prispevek temelji na virih in literaturi, predvsem pa na novo odkritih pisnih virih in predstavlja priložnost za njihovo zgodovinsko analizo in interpretacijo. Analiza vsebine novo odkritega pisnega gradiva je relevantna tudi z znanstveno raziskovalnega vidika, saj skozi osebno korespondenco odkriva strukturo in način vzpostavljanja, legitimiranja in funkcioniranja nedemokratičnega režima ter iskanje izhoda iz danih razmer.

Med novo odkrito Pučnikovo korespondenco se poleg korespondence z Ljubom Sircem nahaja tudi Pučnikova osebna korespondenca s Slovenci iz Nemčije, Avstrije, Velike Britanije, Švedske in Slovenije.³ V drugi polovici osemdesetih let je bilo, sodeč po tem gradivu, torej vse več Pučnikovih komunikacij tudi z ljudmi iz države matičnega naroda. Novo odkrito arhivsko gradivo, ki ga je pridobil AIJP, bo zato še naprej pomemben vir za proučevanje zamisli in konceptov, ki so pomagali rušiti ideološki monopol partije pri interpretaciji družbenih in političnih vprašanj ter spodbudili nastanek nečesa, kar v političnem in kulturnem smislu poimenujemo slovenska pomlad.

Naj takoj na začetku omenimo omejitve študije. Najprej gre za formalne omejitve, ki jih glede objavljanja zasebne korespondence postavljata zakon o varstvu osebnih podatkov in arhivski zakon (PISRS, 2007; PISRS, 2014). Izjema je osebna privolitev nekoga, ki je dejavno sodeloval v komunikaciji. Ljubo Sirc je privolil v objavo (Arhiv avtorice, Elektronski dopis Sue Sirc⁴ z dne 29. 12. 2014), od Pučnikove smrti pa je preteklo več kot deset let (umrl je 11. januarja 2003), kar pomeni, da je njegovo zasebno korespondenco dovoljeno uporabljati, seveda v skladu z omenjenima zakonoma.

Vpogled v dosjeje, ki jih je ustvarila tajna politična policija o Pučniku in Sircu, trenutno ni mogoč. V pregledu dosjejev, ki jih je do leta 1990 vodila Služba državne varnosti (SDV), najdemo podatek, da je pod zaporedno številko 5854 naveden

1 Raziskava je nastala v okviru raziskovalnega programa št. P6-0380 Zgodovinsko-pravni vidiki kršitev človekovih pravic in temeljnih svoboščin na slovenskem ozemlju v 20. stoletju do sprejetja ustave 1990, ki ga je sofinancirala Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije.

2 Na to praznino je opozoril dr. Milan Zver v svojem prispevku *Education for active Citizenship*, kjer ob koncu prispevka omenja tri slovenske disidente, Sirca, Pučnika in Janšo, ki so se v različnih obdobjih »uprli komunističnemu režimu in bili zato kaznovani. Kasneje so vsi sodelovali pri njegovi razgradnji in posledično pri gradnji demokracije v Sloveniji« (Zver, 2011, 228).

3 Z Ivom Urbančičem, Jožetom Strgarjem, Spomenko Hribar, Tinotom Hribarjem, Tarasom Kermaunerjem in drugimi (AIJP, Korespondenca Pučnika).

4 Sue (Susan) Powell Sirc, r. 1938, soproga Ljuba Sirca, poročena od leta 1976.

Jože Pučnik, rojen 9. 3. 1932. Dosje je obsegal 664 strani in je označen kot črtan (Arhiv avtorice, dopis Arhiva Republike Slovenije št. 62530-267/2010/2 z dne 28. 9. 2010). Iz dopisa Arhiva Republike Slovenije (ARS) sledi, da Pučnikovega dosjeja ni med gradivi, ki so jih prejeli od Slovenske obveščevalno-varnostne agencije (SOVA). Iz navedenih podatkov lahko sklepamo, da je SDV Pučnikovega dosjeja najverjetneje uničila. Ljubo Sirc je umrl 1. decembra 2016, zato dostop do njegovega dosjeja v ARS zaradi omejitev v skladu z zakonom, raziskovalcem ni omogočen.

Za znanstveno proučevanje so zato tem bolj pomembni drugi viri oziroma dostopno arhivsko gradivo, kot je leta 2014 pridobljen del Pučnikove osebne korespondence. Izvor navedenega gradiva ni znan. Lahko bi predstavljalo »ostanke« uničenega dosjeja, ki ga je SDV vodila o najvidnejšem slovenskem političnem disidentu, a še večja verjetnost je, da je bilo v Pučnikovi lasti.⁵ Ker gre za originale pisem ali indigo kopije, lahko ocenjujemo, da je arhiv nastajal pri samem Pučniku. Obsega okoli 70 prejetih in poslanih pisem ter nekaj prilog (gre za tipkopise prispevkov, ki so bili kasneje tudi objavljeni ali pa za fotokopije časopisnih člankov ipd). Vsekakor to ni vsa Pučnikova korespondenca, ima pa veliko raziskovalno vrednost za vsakogar, ki se bo želel ukvarjati z njegovimi (in posredno ne le njegovimi) teoretičnimi in političnimi pogledi na razmere v Sloveniji in v svetu v prelomnih osemdesetih letih 20. stoletja. Sircu tega dela svojega arhiva ni uspelo urediti, zaradi česar obstaja verjetnost, da sta imela pisnih stikov s Pučnikom več (Arhiv avtorice, elektronski dopis Sue Sirc dne 29. 12. 2014).

V študiji nas zanima vsebina razprav, ki se jih je Pučnik sredi in v drugi polovici osemdesetih let prejšnjega stoletja loteval v zasebnih komunikacijah, predvsem v komunikaciji s Sircem. V tem času je Pučnik že objavljaval v *Novi reviji* (Šela & Friš, 2017, 830) in drugih revijah. Leta 1986 je napisal temeljno delo *Kultura, družba, tehnologija*, ki je izšlo leta 1987 in je bilo ponatisnjeno leta 2008. V njem je praktično zbral svoja gledanja na aktualne družbene in politične razmere, kakor tudi na popolnoma splošne teme, kot so politični sistem, civilna družba, demokracija, itd. (Pučnik, 2008).

Pučnik je bil v prvi polovici osemdesetih let v (komunikacijskih) stikih – takrat še v glavnem preko klasičnih poštnih pisem ali (telefonskih) pogovorov – pretežno z rojaki iz Nemčije, Švedske in Velike Britanije, manj pa z onimi iz domovine. Slovenska družba se je v osemdesetih letih postopoma, a nezadržno odpirala, kar je zagotovo vplivalo na večjo pogostnost Pučnikovih stikov s Slovenci. Takrat je tudi že preživel daljše počitnice v Sloveniji (od 1966 do 1970 sploh ni smel v domovino⁶), kar mu je omogočilo, da se je dobival z mnogimi starimi znanci iz domovine.

5 Po mnenju strokovnjaka, ki je v ARS zadolžen za arhive tajne politične policije, omenjeno gradivo ni obdelano na način, na kakršen je SDV obravnavala gradivo, ki je bilo predmet njene obdelave (t. j. »običajen dokumentalističen način«).

6 Družina Pučnik se je, manj pogosto, kot bi si sorodniki želeli, sestajala v Celovcu, Trstu, Nemčiji (Pučnik Ozimič, 2004, 93; AIJP, pričevanja, Pričevanje Gorazda Pučnika, 2013).

Vsekakor je dobršen del njegovih komunikacij nadzirala slovenska/jugoslovanska tajna politična policija in Pučnik se je tega zavedal (Pučnik, 1986).

Zasebna pisemska komunikacija ima v primerjavi z objavljenimi besedili – s čimer postanejo del javnega diskurza – še posebno veliko vrednost. Ne pokaže le pristnega medosebnega odnosa v čisto osebnih življenjskih situacijah (kramljanje o zdravstvenih težavah ali pa npr. o prvih učnih urah usposabljanja za prihajajočo računalniško tehnologijo ipd.) ampak tudi to, kako so dopisovalci odpirali relevantne teme, na primer glede hitrih sprememb sveta v osemdesetih in kako so jih izhodiščno interpretirali ter osmišljali.⁷ Kasneje so jih artikulirali v svojih znanstvenih ali publicističnih delih. Seveda se ob branju besedil iz časov totalitarizma, kjer je bilo izražanje svobodnih misli preganjano, vselej postavlja vprašanje, do katere mere je, če sploh, delovala samocenzura kot bojazen pred vsevednimi očmi »velikega brata«. Sam Pučnik si glede tega ni delal posebnih težav. Že v petdesetih in šestdesetih, ko je bil to veliko večji problem in zaradi česar je tudi plačal tako visoko življenjsko ceno, ni taktiziral pri posredovanju svojih ocen takrat še močno nadzorovani javnosti (Kladnik, 2018, 314). Zakaj bi bežal od tega načela v osemdesetih? No, morda vsi njegovi korespondenti z njim niso delili te pokončne drže, čeprav je iz korespondence moč razbrati, da je šlo več ali manj za iskren in odkrit odnos med njimi.⁸

Pučnik se v Nemčiji ni vključeval v življenje emigracije, kljub temu, da so ga vabili mnogi. Odgovarjal jim je, da nima ne časa, ne energije in ne veselja, da bi se »kulturno-društveno« angažiral. Poleg tega je zapisal, da so društva pod močnim političnim pritiskom, vključno z onim iz Slovenije, s čimer je jasno namigoval na dejavnost SDV (AIJP, Korespondenca Pučnika). Mimogrede, ni se odzval niti na Sirčevo vabilo na *Demokratsko srečanje* septembra 1984 (AIJP, Korespondenca Pučnika, pismo Ljuba Sirca Jožetu Pučniku 11. 8. 1984; pismo Jožeta Pučnika Ljubu Sircu 2. 9. 1984). Kljub svojemu »društvenemu« in političnemu neangažiranju se je Pučnik zavedal, da je nadzorovan. Zagotovo pa bi bil zadnji, ki bi tajni politični policiji ustregel s samocenzuro. Nasprotno, dokler se konec osemdesetih let ni politično aktiviral, postal predsednik ene od prvih neodvisnih političnih organizacij (Socialdemokratske zveze Slovenije) in kmalu nato še vodja Demokratične opozicije Demos (Friš, 2013, 24), jim je kljuboval s svojimi znanstvenim in publicističnim delom.

Vstop v javni diskurz je naznanil v intervjuju s Tarasom Kermaunerjem⁹ v 21. številki *Nove revije* (Kermauner, 1984, 2297–2331). V njem je tudi natančno

7 Zasebna pisemska komunikacija poda dejansko podobo časa, medtem ko se individualne izkušnje v spominih skozi čas lahko tudi spremenijo (Piškurič, 2015, 108–115).

8 SDV je nadzirala disidente ne le doma, pač pa tudi v tujini (Omerza, 2013; Omerza, 2015; Jenuš & Friš, 2017). Pučnik omenja nadzor SDV tudi ob vsakem obisku domovine (Kermauner, 1984, 2297). Ker gre v tem primeru za korespondenco med intelektualci, lahko sklepamo, da so se zavedali obstoja nadzora, čeprav iz korespondence tega ni moč neposredno razbrati.

9 Taras Kermauner (1930–2008), slovenski literarni zgodovinar, kritik, filozof, esejist, dramaturg, prevajalec, Pučnikov prijatelj in sodelavec.

razložil ne samo svoje znanstvene, nazorske in politične usmeritve, ampak tudi svojo disidentsko izkušnjo, zaradi katere je bil obsojen na devet let zapora.

Tako se je v drugi polovici osemdesetih vse bolj dejavno vključeval v slovensko politično stvarnost, najprej kot sociolog in publicist. Tudi frekvenca zasebne korespondence se je v tem času povečala. Leta 1985 je v *Novi reviji* objavil pomemben članek *Brez naveze* (Pučnik, 1985, 118–141; Pučnik, 2003, 59–97) in v njem analiziral in določil odnos do nekaterih najpomembnejših sodelavcev iz šestdesetih let. S svojimi prispevki je Pučnik v naslednjih letih vse bolj trasiral nadaljnjo politično pot.

Preden preidemo na analizo vsebine korespondence med Pučnikom in Sircem, naj omenimo še naslednje: Pučnik je s svojimi korespondenti ohranil korekten odnos, četudi so se le-ti med seboj ostro napadali in eden drugega »tožarili« Pučniku. Že iz tega se vidi, kakšno karizmatično osebnost je predstavljal za vse. Ni imel nikakršne realne moči, ne oblasti, ne denarja, ne drugih blagodat, ki bi jih delil med prijatelje. A je s svojo držo, predvsem pa s svojim resnicoljubnim odnosom do vsakega in vsega, ohranjal visoko spoštovanje ne le v krogu svojih prijateljev, ampak tudi med nasprotniki. Pučnik se je izogibal empatiji in pretiranim čustvenim zapisom ter zvezam. Tudi v osebnih pismih je ohranjal objektivnost, resnicoljubnost in racionalnost. Empatiji pa se ni mogel čisto izogniti, obilno jo je pri Pučniku mogoče zaznati v sublimiranih sporočilih, ali kot radi rečemo, med vrsticami. Toda ne glede na to, je bil, ko je soočal svoje poglede z drugimi, korekten, jasen a tudi neizprosni kritik. Jasno je vsakemu povedal, kar mu gre, pa naj si je šlo za osebno raven ali debato o javnih stvareh (AIJP, Korespondenca Pučnika).

Iz danega vzorca arhivskega gradiva se da razbrati marsikaj, nikakor ne vsega. Njegova korespondenca, kot že omenjeno, je bistveno širša. Marsikaj je še v osebnih arhivih ljudi, s katerimi je imel Pučnik stike. Nekateri Pučnikovi dopisovalci so se v izogib nadzoru znašli tako, da so pisma nosili v tujino in jih pošiljali Pučniku (AIJP, Korespondenca Pučnika). Vsega pa tudi tajna politična policija ni dobila. Pučnik je ljudi opogumljal s prisposodbo, da je totalitaren sistem kot sito: marsikaj mu uide (Pučnik, 2003).

Analiza osebne Pučnikove korespondence s Sircem ne predstavlja le vpogleda v razumevanje slovenske in evropske politične stvarnosti, ampak bistveno več: instrument razumevanja dejanskih procesov, ki so v osemdesetih letih pripeljali do slovenske politične pomladi, katere osnovni akter je bil prav Pučnik.

DISIDENTA

Ljubo Sirc je bil žrtev montiranega, t. i. Nagodetovega procesa (Jeraj & Melik, 2015; Melik & Jeraj, 2016a, 128–138; Jeraj & Melik, 2017; Vodušek Starič, 1992) takoj po drugi svetovni vojni, v času prevzemanja totalitarne oblasti, Pučnikova zgodba se je zgodila z desetletnim zamikom (Pučnik, 2003). Njuna usoda je v marsičem povezana: oba sta bila svobodomiselna, kritična do obstoječih razmer, ki jih

je vzpostavljala komunistična oblast, oba sta se ji upirala in sta bila žrtvi montiranih sodnih procesov (Melik & Jeraj, 2016b, 453–454). Oba sta se bila pripravljena tudi dejavno angažirati pri premagovanju ostankov totalitarnega režima konec osemdesetih in v začetku devetdesetih let prejšnjega stoletja.

Tako Pučnik kot Sirc sta bila neomajna kritika komunizma, oba sta bila zaradi svojih stališč obsojena na dolgotrajno ječo (Sirc sprva celo na smrt). Oba sta več let prestajala kazen, oba sta morala emigrirati in oba sta se dejavno vključila v demokratizacijske in osamosvojitvene procese v času slovenske pomladi. Namen te študije ni primerjati življenjskih poti dveh velikih disidentov, ampak prikazati in analizirati sicer skromne stike, ki sta jih imela v osemdesetih letih in ki so se nadaljevali tudi kasneje (Sirc, 2010). Kljub temu se za razumevanje njune korespondence ne moremo izogniti kratkemu prikazu njunih življenjskih poti.

Jože Pučnik se je rodil 9. marca 1932 v Črešnjevcu pri Slovenski Bistrici. Na klasični gimnaziji v Mariboru je skupaj s sošolci začel izdajati glasilo *Iskanja*, zato so ga oblasti poslale v vojsko, maturo pa je smel opravljati šele po odsluženih vojaščini. Leta 1958 je diplomiral iz filozofije in primerjalne književnosti na ljubljanski Filozofski fakulteti ter se tam zaposlil kot asistent. Zaradi člankov v *Reviji 57* je bil istega leta aretiran in obsojen na devet let strogega zapor. V zaporu je doživljal hudo nasilje (nočno pretepanje, onemogočanje spanja, devet mesecev v betonski samici ...). Ob splošni amnestiji leta 1961 so mu kazen znižali na sedem let, po petih letih pa je bil pogojno odpuščen. Pučnik se je vključil v delo pri reviji *Perspektive*, kjer je objavil nekaj člankov. Povod za ponovno aretacijo je bil članek *O dilemah našega kmetijstva*. Po odsluženih dveh letih zapor je neuspešno iskal zaposlitev, zato je leta 1966 odšel v Nemčijo. Ljubljanska univerza mu ni hotela dati potrdila o diplomi, zato je v Nemčiji, kjer je dobil politični azil, najprej delal kot pomožni delavec v cinkarni in pristanišču. Ob delu se je leta 1967 vpisal na univerzo v Hamburgu, študiral sociologijo, filozofijo in pedagogiko ter študij leta 1971 končal z doktoratom. Dobil je mesto docenta za sociologijo na univerzi v Lüneburgu, kjer se je leta 1989 upokojil kot višji akademski svetnik. Leta 1987 je sodeloval v 57. številki *Nove revije (Prispevki za slovenski nacionalni program)* z enim od temeljnih prispevkov. Dve leti kasneje se je vrnil v Slovenijo, aktivno sodeloval pri delu novoustanovljene Socialdemokratske zveze Slovenije (SDZS) in konec leta 1989 postal njen predsednik. SDZS, preimenovano v Socialdemokratsko stranko Slovenije (SDSS) in kasneje v Slovensko demokratsko stranko (SDS), je vodil do leta 1993. Od njene ustanovitve jeseni 1989 do razpada konec leta 1991 je bil Jože Pučnik predsednik Demokratične opozicije Slovenije (Demos), ki je zmagala na volitvah 1990. Predsedovanje Demosovi vladi je prepustil Lojzetu Peterletu, sam pa je kot Demosov kandidat leta 1990 kandidiral za predsednika predsedstva Republike Slovenije. Premagal ga je kandidat Zveze komunistov Slovenije – stranke demokratične prenove (ZKS-SDP) Milan Kučan. Pučnik je leta 1992 postal podpredsednik prve Drnovškove vlade. Na volitvah leta 1992 je bil izvoljen za poslanca. Med drugim je vodil parlamentarno preiskovalno komisijo za preiskovanje povojnih množič-

nih pobojev (Ferenc, 2017, 296–297; Deželak Barič, 2016, 384–385) in pravno dvomljivih procesov. Leta 1997 se je umaknil iz aktivne politike. Nazadnje je bil častni predsednik SDS. Umrl je 11. januarja 2003 (Pesek, 2013; Valič Zver, 2012, 165–168). Pokopan je v Črešnjevcu pri Slovenski Bistrici.

Ljubo Sirc se je rodil leta 1920 v Kranju. V Ljubljani, kjer je študiral pravo, se je povezal s skupino Stara pravda, ki se je priključila Osvobodilni fronti (OF) (Prunk, 2017, 243–244). Ko je Stara pravda protestirala proti prepovedi boja proti okupatorju zunaj OF, je bila kot skupina izključena. Pred kapitulacijo Italije je Sirc pobegnil v Švico, da bi poročal o tem, kaj se v Sloveniji godi, a ga ni nihče poslušal. V Jugoslavijo se je vrnil s partizansko prekomorsko brigado. Po vojni so ga zaposlili v Tiskovnem uradu nove tako t. i. ljudske vlade. Skupaj z Nagodetovo skupino je razmišljal o organizaciji nekomunistične opozicije. Avgusta 1947 ga je revolucionarna oblast kot domnevnega britanskega vohuna obsodila na smrt, a ga je pozneje pomilostila na 20 let prisilnega dela. V zaporu je bil sedem let in pol, od tega dve leti v samici. Leta 1955 je pobegnil v Veliko Britanijo, kjer se je zaposlil pri BBC. Leta 1960 je na univerzi v Fribourgu v Švici doktoriral iz ekonomije. Od leta 1962 je predaval mednarodno gospodarstvo na Univerzi St. Andrews, od leta 1965 do upokojitve leta 1983 pa na Univerzi Adama Smitha v Glasgowu. Po upokojitvi je v Londonu ustanovil Center za preučevanje komunističnih gospodarstev. Slovenske komunistične oblasti so ga še konec osemdesetih razglasile za »sovražnika ljudstva«. Leta 1989 je bil povabljen na sociološki kongres v Beograd. Tako se je po štiriintri-desetih letih vrnil v Jugoslavijo, in sicer, najprej v domači Kranj (Sirc, 2010, 453). Leta 1992 je neuspešno kandidiral za predsednika Republike Slovenije. Sodbo z Nagodetovega procesa je Vrhovno sodišče RS leta 1991 razglasilo za neveljavno, ker je šlo za montiran proces. Leta 2003 je Sirc postal častni meščan Kranja. Za zasluge pri širjenju demokratičnih idej v Vzhodni Evropi mu je britanska kraljica leta 2001 osebno podelila britansko odlikovanje CBE. Objavil je več knjig o razvoju gospodarstva ter je avtor številnih strokovnih in publicističnih člankov (Sirc, 2010, 603–604; Valič Zver, 2017, 254–256). Umrl je 1. decembra 2016 v Glasgowu. Pokopan je v Kranju.

KORESPONDENCA PUČNIKA IN SIRCA

Prav neverjetno se zdi, da se dva najbolj izpostavljena slovenska disidenta nista osebno poznala do sredine osemdesetih let 20. stoletja. Tudi na to ponuja Pučnik odgovor v svoji korespondenci s Sircem, kjer pojasnjuje, da je bil v času Nagodetovega procesa (1947), kot sam pravi

takrat se zelo mlad (letnik 1932) in nesposoben dojeti dogajanje izza dzungle takratnega javnega obvescanja. K temu se pridruzi se splosno nepoznavanje nase najnovejse zgodovine: ce nimas osebnih stikov s tistimi, ki so tisto dogajanje sooblikovali in v njem bili univeni, vsaj za javnost, potem ostanejo velike bele lise v podobi slovenske povojne zgodovine. Moja generacija je tu zelo prizadeta ... (AIJP, Korespondenca Pučnika, pismo Jožeta Pučnika Ljubu Sircu, 21. 6. 1984).

Korespondenca med Pučnikom in Sircem se je začela 9. junija 1984, ko je prvo pismo in s tem pobudo poslal Sirc iz Glasgowa na Škotskem, kjer je bil profesor na univerzi. Pismo je bilo naslovljeno na službeni naslov Pučnika (GesamtHochschule – Soziologie, Lüneburg, Niedersachs. W. Germany), kamor je prispelo 15. junija 1984. V njem je na uradnem pisemskem papirju univerze v Glasgowu Sirc lastno-ročno zapisal:

Dragi dr. Pučnik, Pravkar sem bral Vaš intervju v Novi reviji.

Ne vem, ali boste poznali moje ime. Avgusta 1947 sem bil pred sodiščem z Nagodetom in Furlanom in sem odsedel 7 ½ let. Opisal sem svoje zapore v Nesmisel in smisel.

Veselilo bi me, če se oglasite, tako da bi mogla izmenjati misli o preteklosti in sedanjosti.

Iskrene pozdrave

Ljubo Sirc (AIJP, Korespondenca Pučnika, pismo Ljuba Sirca Jožetu Pučniku, 9. 6. 1984).

Kot izhaja iz navedenega pisma, je Sirc, ki je bral Pučnikov intervju s Kermaunerjem v *Novi reviji*, dal pobudo za začetek intelektualnega dialoga. Omenil je montiran Nagodetov proces, kjer bil obsojen na smrt, kasneje pa je bila smrtna kazen spremenjena v dvajset let zavora (Jeraj & Melik, 2015; Melik & Jeraj, 2016a, 128–138; Jeraj & Melik, 2017). Iz pisma izhaja njegovo zanimanje za Pučnikovo disidentsko usodo in poskus zблиževanja dveh slovenskih disidentov s primerljivo življenjsko potjo. Sredi osemdesetih let 20. stoletja je Sirc, podobno kot Pučnik, že dolga desetletja živel v tujini, kjer se je uveljavil v akademskih krogih kot poznavalec in kritik komunističnih gospodarstev. Imel je vrsto stikov s znanstveniki in politiki, pa tudi disidenti po vsem svetu. Zlasti tesni in pogosti so bili stiki z oporečniki iz Sovjetske zveze, ki so kasneje skupaj z Borisom Jelcinom¹⁰ delovali v tranzicijski ruski vladi (AIJP, CRCE; Sirc, 2010; Valič Zver, 2017, 255–256).

Pučnik je na Sirčevo pismo odgovoril s svojega doma v nemškem Reppenstedtu dne 21. junija 1984. Pismo je bilo natipkano na pisalni stroj brez strešic nad č, š, ž in ga povzemam v celoti po originalu:

---

10 Boris Jelcin (1931–2007), sovjetski partijski sekretar, zaupnik Mihaila Gorbačova. Junija 1991 prvi neposredno izvoljeni predsednik Ruske federacije. Funkcijo je zasedal do leta 1999. Prizadeval si je za tržno usmerjeno gospodarstvo in večstrankarski politični sistem (Yeltsin, 2018).

Dragi g. Sirc,

Vase pismo me je razveselilo in prijetno presenetilo, posebno ker sem se ob Vasih skopih pripombah lahko spomnil procesa, v katerem ste bili obsojeni. Priznati moram, da kaj veliko več o tem ne vem: ostalo mi je v spominu le to, kar so takrat ljudje govorili in kaj so pisali casopisi, to pa je bilo seveda tistemu casu primerno. Bil sem takrat se zelo mlad (letnik 1932) in nesposoben dojeti dogajanje izza dzungle takratnega javnega obvescanja. K temu se pridruzi se splosno nepoznavanje nase najnovejse zgodovine: ce nimas osebnih stikov s tistimi, ki so tisto dogajanje sooblikovali in v njem bili uniceni, vsaj za javnost, potem ostanejo velike bele lise v podobi slovenske povojne zgodovine. Moja generacija je tu zelo prizadeta in veliko njenih napak v takticnem presojanju realnih možnosti delovanja ima tu svoje korenine.

Priznati moram, da tudi Vase knjige (ali clanka?) ‚Nesmisel in smisel‘ ne poznam. Ali mi lahko sporočite, po kaksni poti bi lahko prisel do tega spisa?

Od leta 1966, ko sem prisel drugic iz zapora in odsel v Nemcijo, imam stike s Slovenijo le preko svojih sorodnikov in nekaterih dobrih prijateljev s katerimi sem sodeloval pri ‚Reviji 57‘ in pri ‚Perspektivah‘. Vse to je ostalo precej nesistematicno in prepusceno slucaju. Poglobil sem se v svoje delo v Nemciji in nekako nasilno odrinil vsako razmisljanje o aktivnem poseganju v slovenske razmere. Ne le zato, ker stiri leta nisem smel priti v Slovenijo in da so mi izrecno prepovedali sleherno ‚vtikanje‘ v razmere, temvec tudi zaradi osebne preusmeritve v bolj ali manj teoreticno delo (teorija delovanja, logika odlocanja, sistemska teorija) sem ob občuteni slabi vesti ‚dezertiral‘ s položaja, na katerega bi po svoji moralni in nacionalno-politici vesti pravzaprav spadal. Bili so tu se drugi razlogi, o katerih bi mogoče drugic kaj vec povedal.

Vas predlog o izmenjavi misli o ‚preteklosti in sedanjosti‘ seveda z veseljem in zanimanjem sprejemam. Dobro vem, da veliko premalo vem o bliznji preteklosti, saj v javnosti, t.j. v splosno pristopni obliki sploh se ni obdelana. Kot Oblika pride verjetno v postev le dopisovanje, ki pa je tudi lahko zelo informativno.

Po tem ‚uvodnem sondiranju‘, ob katerem sem Vam za Vaso pobudo zelo hvalezen, pricakujem Vasega odgovora in seveda informacije o omenjenem spisu.

Prisrcne pozdrave. (AIJP, Korespondenca Pučnika, pismo Jožeta Pučnika Ljubu Sircu, 21. 6. 1984).

V odgovoru je Pučnik izrazil veselje nad Sirčevo pobudo in obenem priznal svoje pomanjkljivo vedenje o Nagodetovem procesu in Sirčevi usodi. Deloma je to opravičeval z razliko v letih (Pučnik je bil dvanajst let mlajši od Sirca), deloma pa je okrivil medijsko in siceršnje neobveščanje javnosti o temah, ki so bile v komunističnem sistemu nezaželeni ali celo prepovedane. V enem od naslednjih pisem je

poudaril, da se zaveda, »da veliko premalo vem o bližnji preteklosti, saj v javnosti, t.j. v splošno pristopni obliki sploh se ni obdelana« (AIJP, Korespondenca Pučnika, pismo Jožeta Pučnika Ljubu Sircu, 21. 6. 1984).

Pučnik je sprejel Sirčev izziv o izmenjavi misli o preteklosti in sedanjosti. Najprej je izrazil nekatere svoje pomisleke o intelektualnem in družbenem angažiranju »v razmere«, kar je sicer razumel kot moralni imperativ. Odgovor jasno kaže, da Pučnik še ni bil pripravljen na temeljitejši družbeni angažma, še najmanj pa politični. Ne gre spregledati niti opombe, da se je v tistem obdobju intenzivno ukvarjal s študijem sistemske teorije in teorije delovanja. Njegova knjiga, ki jo je izdal pri mariborskih Obzorjih *Kultura, družba, tehnologija* (1987) nosi znamenja dveh socioloških šol (Jürgen Habermas, Niklas Luhmann), ki sta bili v tistem času najbolj odmevni in popularni (Kos, 2004).

Sirc je Pučniku odgovoril 11. avgusta 1984 z lastnoročnim sporočilom na uradnem papirju univerze v Glasgowu:

Dragi g. Pučnik,

hvala za Vaše pismo od 21. junija. Oprostite, da odgovarjam šele danes, in še to na kratko.

Upam, da ste prejeli mojo knjigo. Je moj predzadnji izvod.

Prilagam bilten DS z vabilom za srečanje konec septembra v Londonu. Ali bi se ga mogli udeležiti Vi? Zelo bi nas veselilo, čeprav pod psevdonimom.

Prosim, sporočite, ali bi se hotel udeležiti kdo drugi ali poslati polnomočje (spet četudi pod psevdonimom).

Več kmalu.

Prisrčen pozdrav

Vaš

Ljubo Sirc (AIJP, Korespondenca Pučnika, pismo Ljuba Sirca Jožetu Pučniku, 11. 8. 1984).

Kot izhaja iz pisma, ki ga je Sirc poslal na Pučnikov domači naslov v Reppenstedt, je bil pismu priložen bilten z naslovom *Demokratski susreti*, ki je izšel v Londonu julija 1984. Iz pisma tudi razberemo, da je v času od konca junija 1984 oziroma prejema Pučnikovega pisma, do 11. avgusta, ko je odgovarjal Pučniku, Sirc poslal Pučniku izvod svoje knjige *Nesmisel in smisel*, ki je izšla leta 1968 v Londonu.

Pučnik je Sircu odpisal na svojem pisalnem stroju z doma v Reppenstedtu v začetku septembra 1984:

Dragi g. Sirc,

oprostitite poznemu odgovoru na obe Vasi posiljki! Bil sem šest tednov v Sloveniji in sem se sele pred nekaj dnevi vrnil.

Najprej sem prebral Vaso knjigo. Ne bom govoril o pretresljivosti vseh likov, ki ste jih opisali, niti o clotheski plati vseh teh zrtev. Danasnji pomen Vase knjige vidim predvsem v direktnem in indirektnem prikazu katastrofalnega nivoja (ce sploh lahko govorimo o kaksnem nivoju!) pravne miselnosti tistih let. Morebitna pripomba, da je pac slo za tipicno diktaturo, ne more razloziti primitivnega nihilizma v pojmovanju prava partijskega obracunavanja z nasprotniki. Nihilizem zato, ker je bilo skoraj vse mogoce in ker so razlicni procesi sluzili le dnevnpoliticnim interesom partije. To pa pomeni, da so bili mehanizmi legitimiranja slep voluntarizem, pravna kultura neznanka in njen razvoj sploh noben problem. Kardeljevska pravna konstrukcija, s katero je skusal zacementirati oblastni monopol partije (danasnja ustava), je v pravnem pogledu korak naprej, le da zal v napacno smer. Zato je Vas prikaz povojnih navidezno pravnih mehanizmov legitimiranja takratne brezpravnosti dragocen historicni prispevek in izhodišce za analizo morebitnega, a tezko verjetnega prehoda v pluralizem. Kdor se ne zaveda, iz cesa je danasnji rezim izsel, bo prevec optimisticno ocenjeval konkretne možnosti premikov, nase možnosti danes. – Zelo pomembne se mi zdijo Vase analize v zadnjih poglavjih knjige, kjer povezuje možnost premikov v Jugoslaviji z gospodarsko in politično integracijo v zahodni Evropi. Dobil sem vtis, da se je Vase prizadeto razocarjanje nad zahodnoevropsko politiko v prvem povojnem obdobju umaknilo bolj skromnemu, a zato bolj pragmaticnemu in optimisticnemu pricakovanju, ki se opira na pricakovano tesnejše zrascanje cele Evrope. Sam sem v tem vprasanju precej skepticen, ceravno moram priznati, da so to edini eksterni faktorji, na katere lahko racunamo. Seveda bolj kot ustrezno, ugodno ozadje za dogajanje v Jugoslaviji kakor pa konkretni posegi politične in gospodarske diplomacije. Po mojem mnenju se pomen teh ciniteljev vse prevec pretirava, to pa bi lahko postalo usodno za adekvatno oceno možnosti doma. Na vsak nacin pa nobena realisticna razprava o teh vprasanjih ne sme prezreti Vasih analiz.

Ne vzemite teh pripomb za poskus recenzije Vase knjige! Skusam samo utemeljiti svoje obzalovanje, da je knjiga pri mojih starostnih vrstnikih skorajda nepoznana: to sem moral ugotoviti pri zadnjem obisku v Sloveniji. Vzroki so na dlani, kljub temu skoda!

Prav s tem je povezan moj odklonilni odgovor na Vase prijazno povabilo na Demokraska srecanja. Veliko vecino tez v poslanem zvezku (st. 2/84) bi podpisal, torej ne gre za bistvene vsebinske razlike. Gre predvsem za ocene politične ucinkovitosti visoko kvalificiranih in odkritih razprav v okviru Demokraskih srecanj v primeri s skromnimi možnostmi veckrat nujno zakamufiliranih javnih razprav v

domovini. Da ne bo nesporazuma: to je čisto pragmaticen kriterij, ki ga opiram na trenutno politično in kulturno vzdušje doma. Ni dvoma, da vlada tam splošno nezadovoljstvo z razmerami in z režimom, posebno v trenutni ekonomski situaciji. Toda vse to je pri veliki večini na nivoju splošnega preklinjanja, brez programskega okvira in brez osebne odločnosti za kakršno koli politično dejanje. Posledice desetletnega zastrasevanja ticijo v kosteh, zastrasevalni sistem zaupnikov po vaseh in po ulicah deluje kljub trenutni ‚odprtosti govora‘ se naprej perfektno, pri večini nezadovoljnih so okrnjene vse ideje političnega delovanja, ki bi kakorkoli zavestno nastopilo proti oblastnemu monopolu partije. Izjema so tu le relativno ozki krogi strokovnjakov, ki jih logika konkretnega vpogleda v razmere in v ozadje političnega in gospodarskega dogajanja sili v razmisljanje o alternativah onstran uradnih konceptov partije. Ti vrsijo v trenutni situaciji izredno pomembno prosvetljevanje in prebujanje pol pozabljenih elementov politične kulture, v ustanovah, pa tudi v javnih sredstvih obvescanja. Po moji oceni ta trenutna možnost ne bo več dolgo obstajala, ker se že izražajo splosne politične zahteve, ki jih partija nikakor ne bo tolerirala, vsaj dalj časa ne. Sledila bo ponovna zamrznitev, pod kakršno koli pretvezo, ki jo bodo zlahka nasli. Zato je po moji oceni potrebno maksimalno izkoristiti prisojeni čas, izkoristiti tudi minimalni vpliv, ki ga kdo v manjšem ali večjem krogu ima in utrjevati sibke poganjke politične zavesti, politične kulture, ki se trenutno se smejo razrascati. Da pridem končno k jedru problema: zastopam stališče, da kdorkoli ima najmanjšo možnost krepiti te poganjke doma [podčrtano v originalu], mora vse prispevati (javno, predvsem pa v osebnih kontaktih) za njihovo razvijanje, zrtvovati razumljivo željo po visjem nivoju in odkritosti ter se izogibati sleherni nevarnosti partijskega klevetanja, ki bi seveda ne prizadelo samo njega, temveč vse kroge, v katerih kakorkoli že deluje. Tu mislim tudi na ljudi, ki so slučajno ali iz karierizma zasli v partijo, tam na različnih položajih dobili vpogled v resnično dogajanje in se notranje bolj ali manj odločno opredelili proti absurdom režima. Teh ljudi v danansnji situaciji ne smemo podcenjevati, veliko jih je, dostop imajo do informacij in do sredstev javnega obvescanja in njihove marsikdaj odkrite besede imajo za neosvescene, boljše: se neosvescene večji vpliv kakor besede kaksnega ‚razkrinkanega reakcionarja‘ kakor sem jaz. Skratka: fascinira me misel na odkrite in kvalitetne razprave, pri katerih bi se lahko mnogo naučil, istocasno pa izhajam iz hipoteze, da ‚obvescevalna deluje‘ (oprostite mi to direktno besedo, saj oba veva, kaksne so te reci!), da imajo ta srečanja predvsem dolgoročni ali vsaj srednjeročni politični pomen in da se sam kljub veliki skusnjavi zelim po skromnih močeh udeleževati predvsem kratkorocno, zdaj, v tej situaciji in dokler so te možnosti se dane. Zelim, da ob naslednji ‚zamrznitvi‘ (ki bo gotovo prisla) ne bi slana pobrala prav vsega, kar se doslej v ljudeh prebudilo, v širšem krogu, seveda. Diskontinuiranost prizadevanj po vojni je nasa rakrana, razcepljenost med ‚levimi‘ in ‚desnimi‘, med ‚belimi‘ in ‚rdecimi‘, med ‚klerikalci‘ in ‚liberalci‘, itd. je nesmotrno razmetavanje piclih političnih sil (posebno ob danasnem stanju politične kulture pri nas) in tragedija je, da mor-a [deljeno v originalu] skoraj vsaka generacija zacenjati z abecedo in se spotikati ob trike

nedemokracnega rezima, ki bi se jim ob nekoliko večji kontinuiteti prenasanja izkusenja zlahka izognila. Mnenja sem, da je vsaj trenutno (in za tiste, ki imajo za to najmanjšo možnost) bolj vazno prebujati politično zavest v takoimanolvani ,bazi', da bi naslednjo zimo preživela, kakor pa nadalje ostriti in dopolnjevati napredni politični koncept, ki je ze itak na evropski ravni. Tudi to je potrebno, pa se kako! Ponavljam: kdorkoli ima najmanjšo možnost vplivati in delovati doma, mora dati temu prednost. Gre za princip delitve dela, za dopolnjevanje, saj gre vsem, o katerih tu govorim, za skupni cilj normalizacije in evropeizacije domacih razmer, brez krvavih revolucij in pucev (ti imajo lastno zakonitost, ki jo mora narod drago placati, tudi Vi sami ste jo drago placevali brez lastne krivde).

Na siroko sem se razklepetal, ponavljam se in izgubljam rdeco nit. Verjetno sem tako hotel prepreciti vtis, da pac stisnem rep med noge, ko gre za kaj konkretnega. Mislím, da temu ni tako. Trenutno skusam storiti to, kar se mi zdi najbolj aktualno, upam, da se s tem ne tolazim. Napisal sem clanek za Novo revijo, v katerem opisujem moj prvi prihod iz zapora, moje delo pri Perspektivah, ponovni zapor in odhod, odlocitev za tujino (1966). Ne vem, ce bo clanek lahko izsel, mislim, da ima nek pomen za mlajse in rad bi v tej smeri doma [podčrtano v originalu] naprej deloval, tudi s tako minimalnim ucinkom. Kot receno, taksna je moja trenutna ocena situacije in taksne so moje prioritete. Ali Vam naj Vaso knjigo vrnem? Omenili ste, da je bil to predzadnji izvod, lahko bi jo fotokopiral, ce ni vec v prodaji. Hvalezen bi Vam bil za gradivo Demokratskih srecanj, kolikor lahko za to prevzamete odgovornost. Zelím Vam mnogo plodnih razprav, ucinkovitega prevajanja v konkretne razmere in cim manj razhajanja! – Vidim, da zadnji stavek zveni kot na novoletni cesticí, zato raje koncujem in Vas pozdravljam z zeljo, da se se oglasite! (AIJP, Korespondenca Pučnika, pismo Jožeta Pučnika Ljubu Sircu, 2. 9. 1984).

V nadaljevanju velja najprej posvetiti pozornost Pučnikovemu odzivu na Sirčeve spomine (knjigi z naslovom *Nesmisel in smisel*, ki je izšla v Londonu leta 1968).¹¹ Pučnik se je lotil branja omenjene knjige šele poleti 1984, ko mu je Sirc poslal predzadnji izvod svoje knjige in je Pučnik nekaj poletnih tednov preživel v Sloveniji. Dela, v katerem Sirc opisuje svojo kalvarijo, ki jo je po vojni doživljal v Sloveniji, Pučnik pred tem sploh ni poznal (kakor tudi velika večina slovenske javnosti ne).

Sirc se je leta 1944 pridružil partizanom. Po vojni je delal kot prevajalec in bil v stikih s pomembnimi tujci. Na montiranem sodnem procesu ga je najbolj bremenilo sodelovanje z britanskim konzulatom. Družil se je tudi z nekaterimi intelektualnimi

¹¹ Sirc je pripravil daljše besedilo v angleščini, ki zajema tudi medvojno obdobje. Tega je objavil šele čez nekaj desetletij v knjigi z naslovom *Dolgo življenje po smrti obsodbi* (2010; prim. Sirc, 1992a), a naj bi ga v osemdesetih poslal tudi Pučniku (kot izhaja iz korespondence). Drugi del je bil preveden v slovenščino in izdan v omenjeni knjigi.

krogi, v okviru tega predvsem s profesorjem Borisom Furlanom in dr. Črtomirjem Nagodetom (t. i. pravdaši) (podrobneje gl. Kladnik, 2013). Ti so ob koncu vojne, v času »mešane« vlade Tito-Šubašić, pričakovali svobodo in demokracijo (prim. Perenič, 2013). Najprej so nameravali oblikovati svojo politično listo in sodelovati na volitvah. Toda stvari so šle v nasprotno smer in njihova pričakovanja so se razblinila. Nekateri ministri (Milan Grol, Ivan Šubašić in Juraj Šutej) so kmalu odstopili in hitro je postalo jasno, da si je komunistična stranka prisvojila totalno oblast, naprotnike in namišljene nasprotnike pa začela drastično preganjati. Sirc je kasneje npr. povzegal po časopisu *Borba*, da je bilo leta 1947 260.000 kazenskih procesov, leta 1948 220.000 kazenskih procesov, in leta 1949 160.000. Ocenjeval je, da je »šla skozi komunistične zapore od leta 1945 do leta 1950 kaka desetina odraslega prebivalstva« in sklepal, da »ta odstotek gotovo ni nižji kot ustrezni odstotek med veliko čistko v Stalinovi Sovjetski zvezi.« Dodajal je, da so »pobili kakih 300.000 ljudi takoj po vojni« (Sirc, 1968, 114–115).

Dejstvo je, da je bil slovenski partijski represivni aparat izšolan v Moskvi in da so se na akademiji Dzeržinskega usposabljali brezkompromisni revolucionarji, pri katerih življenje ni imelo cene. V t. i. Nagodetovem procesu Sirc je omenjal številna imena, ki so aktivno sodelovali v procesu ali kot zasliševalci, tožilci ali sodniki: Mitjo Ribičiča, Zdenka Roterja, Viktorja Avblja, Nika Šiliha, Bogdana Ambroža – Šventa, Martina Žalika, Marjana Simčiča – Marka idr. (gl. tudi Repe, 2013).

Sirčeva metoda pisanja je nekaj posebnega. Je osebna izpoved, izjemno iskrena, istočasno pa analizira strukturne probleme komunizma, ki še posebej izstopajo v pravosodju, gospodarstvu in politiki. Prikazu njegovih zaslišanj (te si je uspel zapisovati) sledi citat iz obsodbe. Hotel je ponazoriti, kako so iz njegovih izjav skonstruirali obtožbe in obsodbe, kako se je manipuliralo v sodnih procesih nastajajočega se režima, ki je temeljil na revolucionarnem pravu, totalni oblasti in razrednem pristopu. Učenci Držežinskega so dodobra obvladovali različne tehnike psihološke prisile. Pri mlademu Sircu je bilo še posebej hudo, saj so mu obsodili in zaprli tudi očeta, ki ni bil najboljšega zdravja in tako pritiskali nanj (gl. tudi Griesser-Pečar, 2013).

Po večmesečnih zaslišanjih so 27. julija 1947 začeli proces »zaradi špionaže in zarote proti državi« (Sirc, 1968, 56) zoper Nagodeta, Sirca, Leona Kavčnika, Furlana, Zorana Hribarja, Angelo Vode, Metoda Kumelja, Pavlo Hočevnar, Svatopulka Zupana, Bogdana Stareta, Metoda Pirca, Vida Lajovica, Franja Sirca in Elizabete Hribar (ministra Franca Snoja so dodali kasneje v skupino obtoženih). Sirc je bil obsojen na smrt (kasneje so kazen znižali na dvajset let prisilnega dela). Zaporno kazen je začel prestajati v samici, kjer je preživel dve leti. Sirc je zelo dobro opisal način funkcioniranja totalitarnega komunističnega sistema v prvih povojnih letih (Sirc, 1968). Pučnik, ki je na lastni koži občutil funkcioniranje represije – v primerjavi s Sircem z nekaj letnim zamikom – je v začetku septembra 1984 v pismu Sircu zapisal, da je njegova knjiga dragocen historični prispevek, ki prikazuje katastrofalno raven pravne miselnosti tistega časa, primitivni pravni nihilizem in partijsko obračunavanje z nasprotniki. Pučnik je ugotavljal, da so povojni procesi

služili le dnevno političnim interesom vladajoče partije, ki je legitimirala svoja zločinska dejanja s slepim voluntarizmom (AIJP, Korespondenca Pučnika, pismo Pučnika Sircu, 2. 9. 1984).

V drugem delu knjige je Sirc razglabljal o gospodarskih vprašanjih (velik del njegovega znanstveno-raziskovalnega opusa zajema ukvarjanje z raziskovanjem gospodarstev v komunističnih državah) tudi v kontekstu vse večje gospodarske in politične integracije zahodnega dela Evrope.

Iz Pučnikovega pisma, ki je najdaljši tekst v njuni korespondenci, je razbrati prevzetost nad Sirčevo knjigo *Nesmisel in smisel*. Pučnik je tudi pod vtisom prebrane Sirčeve knjige ocenil, da je bila po vojni v Sloveniji pravna miselnost na katastrofalni ravni, da je šlo za primitivni pravni nihilizem, kar je partija uporabljala za obračunavanje z nasprotniki. S pravom, vključno z ustavo, pa si je zacementirala oblastni monopol. Dotaknil se je tudi možnosti »prehoda v pluralizem«. Poudaril je, da se je treba zavedati, »iz česa je današnji režim izšel«, zaradi česar ni mogoče biti pretirano optimističen. Tudi integracijski procesi (»zraščanje«) v Evropi sami po sebi ne zadostujejo za premike na domači sceni. Priznal pa je, da so to zunanji dejavniki, na katere moramo Slovenci računati. Toda še bolj se mu je zdelo pomembno, da spreminjamo politično inkulturno vzdušje doma. Ljudje so bili razočarani nad režimom, tudi zaradi krize, niso pa bili pripravljeni za politično dejanje. Ljudi je bilo po mnenju Pučnika še vedno strah, saj je zastraševalni sistem udbovskih zapupnikov po vaseh in ulicah »perfektno« deloval. Ne glede na to so obstajale skupine »strokovnjakov«, vključno z liberalnim delom znotraj partije, ki so iskale alternative onstran ustaljenih konceptov. Pripisoval jim je vlogo »prosvetljevanja«, kar naj bi postopoma dvigovalo politično kulturo. Pučnik je pričakoval, da bo po tem kratkem obdobju »odprtosti govora« znova sledila »zamrznitev«. Zato je bil prepričan, da je potrebno izkoristiti ta čas in delati doma in krepiti novo politično zavest.

Pučnik je razbral dve težavi pri odpiranju slovenske družbe. V slovenski zgodovini so v času totalitarnega sistema obstajala kratka obdobja, ki so bila za nianso liberalnejša, toda vselej so sledile zamrznitve in pozeba je uničila dobre poganjke, kot se je izrazil. To je bil za Pučnika problem diskontinuitete. Vsaka generacija je zato morala na novo začeti z abecedo. Drug problem je razcepljenost političnih sil na leve in desne, na klerikalne in liberalne, na bele in rdeče. Pučnik si je torej že leta 1984 želel večje enotnosti sicer pičle politične alternative v nastajanju. Menil je, da je potrebno razvijati politično zavest v »bazi« do te mere, da bo preživela zimo. Gre za skupni cilj »normalizacije in evropeizacije domačih razmer«. Zato je izpostavil svojo prioriteto, in ta je, da bo s članki v *Novi reviji* poskušal vplivati na izboljšanje razmer doma.

Sredi novembra leta 1984 je Pučniku pisal Nemanja Marcetic, urednik revije *The South Slav Journal*.¹² Kot navaja Marcetic, ga je Sirc zaprosil, naj Pučniku

12 *The South Slav Journal* izhaja v Londonu od leta 1978. Objavlja članke o zgodovini in družbi s področja nekdanje Jugoslavije. V času hladne vojne je revija zagovarjala uvedbo demokracije ter nasprotovala komunistični diktaturi (www.anses.rs/slav.html).

pošlje primerke revije in obrazec za naročilo nanjo, če bi jo Pučnik želel naročiti. Ni razvidno, če in kako se je Pučnik odzval na pismo urednika Marcetica.

Sirc je Pučniku lastnoročno odgovoril proti koncu novembra 1984, tokrat na pisemskem papirju z glavo CRCE (Centre for Research into Communist Economies, c/o Lord North Street, London SW1 P 3LB).¹³

Dragi gospod Pučnik,

Oprostite, da Vam še nisem odgovoril na Vaše pismo od 2. septembra in da Vam danes odgovarjam v naglici, toda delo me je zasulo. Grem za deset dni v Italijo in bom pisal več, ko se vrnem.

Knjigo, prosim, obdržite. Veselilo me bo, če jo pokažete prijateljem. Poslal Vam bom opis vojne dobe v angleščini.

Za danes pozdrav

Vaš

Ljubo Sirc (AIJP, Korespondenca Pučnika, pismo Ljuba Sirca Jožetu Pučniku, 23. 11. 1984).

Sirc je za odgovor Pučniku potreboval skoraj tri mesece, kar je opravičil z obilico dela. V vmesnem času se je septembra 1984 udeležil srečanja slovenskih izobražencev na Opčinah pri Trstu, kjer ga je dr. France Bučar¹⁴ povabil k pripravi prispevka za *Novo revijo*. Po intervenciji Jožeta Smoleta¹⁵ je bil Sirčev prispevek umaknjen iz tiska, vendar je *Nova revija* objavila korespondenco o zapletu (Sirc, 2010, 447). Iz zgornjega Sirčevega pisma Pučniku lahko razberemo, da je bilo napisano v precejšnji naglici pred odhodom v Italijo. Sirc je napovedal daljše pismo po vrnitvi nazaj v Glasgow. Obenem je Pučniku podaril že prej poslano knjigo *Nesmisel in smisel* ter obljubil, da mu bo poslal svoj opis vojne dobe v angleškem jeziku. Iz dostopne korespondence ni razvidno, ali je obljubljeni tekst Pučniku tudi poslal.

V AIJP obstaja še eno pismo, ki ga je Sirc poslal Pučniku v vednost s pripisom »Ostalo sledi. Pozdrav Ljubo Sirc«. Gre za odprto pismo Mitji Ribičiču in Stanetu

13 Centre for Research into Communist Economies CRCE je inštitut za raziskovanje komunističnih gospodarstev. Sedež ima v Londonu. V glavi pisma so navedeni člani skrbniškega odbora CRCE: Antony Fisher, San Francisco; Lord Harris of High Cross, London; Tadeusz M. Rybczynski, London; Professor Christian Watrin, Cologne; Professor Tom Wilson, Bristol; Adil Zulfikarpasic, Zurich, kot direktor CRCE pa Ljubo Sirc.

14 France Bučar (1923–2015) pravnik, politik, profesor. Soustanovitelj Slovenske demokratične zveze in koalicije Demos. Predsednik prve večstrankarske Skupščine Republike Slovenije (Stanonik & Brenk, 2008, 116).

15 Jože Smole (1927–1996) novinar in politik. V letih 1968–1970 osebni tajnik in vodja kabineta Josipa Broza – Tita (Stanonik & Brenk, 2008, 1046–1047).

Dolancu, datirano z 12. februarjem 1985 in natipkano na pisemski papir z glavo oddelka za politično ekonomijo univerze v Glasgou (Department of Political Economy, Adam Smith Building, University of Glasgow, Glasgow, G12 8RT, 041-339 8855, Extension).

Odprto pismo

Mitji Ribičiču, članu predsedstva ZKJ in Stanetu Dolancu, članu predsedstva SFRJ, Beograd

Zastopnika Slovencev v najvišjih organih SFRJ sta me napadla v svojih nedavnih izjavah: Ribičič v članku v Naših razgledih 28. decembra 1984, Dolanc v pogovoru z družbenopolitičnimi delavci Gorenjske, objavljenem v Delu 26. januarja 1985. Žal kljub svojim odgovornim funkcijam še vedno ne moreta govoriti resnice in se izogniti natolcevanju vsaj po asocijaciji.

Dolanc me imenuje v isti sapi ‚z znanim belogardističnim vojnim zločincem Žebotom‘. Čeprav sem s svojim poklicnim kolegom Cirilom Žebotom, upokojenim profesorjem ekonomije na Georgetown University, v najboljših odnosjih, se vendar po političnih pogledih, kot je to med civiliziranimi ljudmi mogoče, razlikujeva. Ne vem, ali Žebot govori o srednjeevropski katoliški federaciji ali ne, jaz vsekakor ne. Vzdevek ‚vojni zločinec‘ je Dolanc prilepil Žebotu kar tako zaradi lepšega, ne da bi bil Žebotu kdorkoli sodil, kaj šele da bi ga bil obsodil.

Ribičič pravi, da jaz v svoji knjigi Nesmisel in smisel dajem belogardistično razlago njegove vloge v povojnih procesih. Skuša mi podtakniti simpatije za Rupnika in Hacina, čeprav je, kar sem napisal o njiju, neznamen del moje knjige, ki je predvsem opis, kako so komunistični voditelji s krivimi obtožbami uničili demokratično opozicijo, ki je bila po sporazumu med Titom in Šubašićem zakonita.

Vsekakor mi Ribičič očita belogardizem, Dolanc plavogardizem, ne eden ne drugi pa ne pove, da sem bil l. 1941 član Osvobodilne Fronte in sem dočakal konec vojne v partizanski uniformi s V. Prekomorsko brigado in Artilerijo VII. Korpusa. Ko pravim to, že zastavljam vprašanje, zakaj sem prišel v nasprotje z ljudmi, kot sta Ribičič in Dolanc.

O svojih medvojnih doživetjih imam rokopis, ki ga bom, upam ob priložnosti objavil. Tu le najvažnejše:

Decembra 1941 je vodstvo OF sporočilo včlanjenim skupinam dodatno točko programa: kdorkoli bi se boril proti okupatorjem izven OF, ga je treba imeti za petokolonaša in izdajalca ter ga likvidirati. Komunistični voditelji niso samo s tem proglasili svoj monopol na odpor proti okupatorju, marveč so že nekaj prej

začeli ubijati ljudi, ki niso imeli nobene zveze z okupatorji, kot so jim komunisti očitali, pač pa bi utegnili organizirati boj proti okupatorjem, nad katerim KP ne bi imela popolne kontrole. Pozimi 1941/1942 so komunistični likvidatorji tako ubili v ‚ljubljski pokrajini‘ kakih tisoč ljudi, v glavnem pristaše SLS, pred vojno zdaleč najmočnejše slovenske stranke. Ali naj bi se ljudje dali preprosto pobiti? Začeli so se braniti in komunisti so jih nazadnje zrinili v sodelovanje z okupatorjem. Državljanske vojne ni podžigal ‚klerofašist‘ Hacin, temveč so jo začeli komunisti sami.

Ker je skupina Pravda, ki sem ji med vojno pripadal, protestirala proti nemoralni dodatni točki programa OF, je bila v začetku 1942 izključena iz OF, medtem ko je bilo machiavellistično rečeno, da posamezniki lahko ostanemo člani. Odpor proti komunističnim nakanam in ukanam je postajal vedno hujši in kazalo je, da bodo nekateri res začeli sodelovati z okupatorjem iz strahu pred komunističnim terorjem in iz obupa nad marksistično-leninistično taktiko neprestanih prevar. Jaz sem začel iskati pot v Švico, da bi skušal od zunaj preprečiti kolaboracijo.

Nihče me ni hotel poslušati, menda sem bil premlad, tako da sem se preko Francije in Italije vrnil v Dalmacijo, in končno v Slovenijo. Skušal sem kot tolmač omiliti škodo, ki so jo Sloveniji in Jugoslaviji delali komunisti s tem, da so se necivilizirano obnašali do zahodnih zaveznikov in da so kovali v zvezde tovariša Stalina. Kot rečeno, sem tudi sodeloval pri poskusih organizirati združeno jugoslovansko legalno demokratično opozicijo. Za nagrado so me komunistični voditelji dali obsoditi na smrt v tako imenovanem Nagodetovem procesu, ki ga je režiral Mitja Ribičič. Meni in profesorju Furlanu so smrtno kazen spremenili v dvajset let prisilnega dela, medtem ko so Črtomirja Nagodeta zares ubili. Da bi pritisnili name, so obsodili na deset let mojega očeta, ki je en mesec po izpustu iz zapora štiri leta kasneje umrl. Potem ko je Stalin jugoslovanske komuniste nagnal iz Kominforma in so morali iskati zavetja pri zahodnih kapitalistih, so me l. 1954 izpustili iz zapora. Ribičičeva OZNA me je hotela prisiliti, da postanem njen agent, tako da bi bil moral pobegniti, tudi če bi bilo sicer zame vredno živeti doma.

Sedaj mi Mitja Ribičič očita da organiziram ‚protijugoslovansko kampanjo‘, kot da bi bila Jugoslavija last njega in njegovih tovarišev. V resnici že trideset let skušam pojasniti, zakaj njihov sistem ne funkcionira in ne more funkcionirati in kako bi iz Jugoslavije mogli napraviti gospodarsko uspešno in svobodno demokratično zvezno državo. Analiziranje in kritiziranje komunizma se mora zdeti ‚protijugoslovansko‘ samo slepcem kot je Ribičič, dejansko je le v prid jugoslovanskim narodom, saj komunizem Jugoslaviji – in ostalim vzhodno-evropskim državam – kljub visokoletečim frazam ni prinesel nič drugega kot zatiranje in zaostajanje v uboštvi. Dasi se komunisti z nasiljem, brezobzirnostjo in demagogijo še vedno drže na oblasti, nihče pri zdravi pameti ne more verjeti,

da bi njihove zastarele ideje še utegnile prinesiti njihovim podložnikom blaginjo, kot jo uživajo delovni ljudje na Zahodu. Zgražanje nad množičnim pobijanjem in gospodarsko zmedo pač ni ‚protijugoslovansko‘.

Mitja Ribičič in Stane Dolanc si po vsem, kar smo doživeli v zadnjih 45 letih, zares ne moreta domišljati, da prav njihova partija ve, kako rešiti Slovenijo in Jugoslavijo iz sedanje zagate. Mogla bi se še odkupiti za nesrečo, v katero sta skupaj s svojimi tovariši-komunističnimi voditelji spravila nas vse, če bi nesebično pomagala, da se začne svobodna in trezna razprava o vzrokih sedanje krize in o poteh, kako najti izhod iz nje.

Ljubo Sirc

P.S Mitja Ribičič piše v Naši razgledih, naj ljudje, ki jih zanima njegova vloga v Nagodetovem procesu ‚pogledajo sodne spise o teh procesih, ki obstajajo in v katerih je vse zapisano in dokumentirano‘. Kaj čudna ponudba glede na to, da se raziskovalci v Jugoslaviji pritožujejo, da o teh procesih ne morejo pisati, ker spisi niso dostopni. Dostopni pa niso zato, ker bi jasno pokazali, da so bili tako imenovani ‚zločini‘ prazne komunistične marneje proti političnim nasprotnikom, zaradi katerih med normalnimi ljudmi ne bi bilo mogoče nikogar obsoditi, kaj šele obsoditi na smrt. Omenja tudi Nagodetov dnevnik. Če je ta dnevnik tako obremenjen, naj ga Mitja Ribičič da neponarejenega objaviti, da bomo videli, ali je bila Nagodetova smrt sodni umor ali ne (AIJP, Korespondenca Pučnika, pismo Ljuba Sirca Jožetu Pučniku, datum ni naveden).

Sirc se je z odprtim pismom veljakoma komunističnega režima Mitji Ribičiču¹⁶ in Stanetu Dolancu¹⁷ odzval na Ribičičeve trditve v reviji *Naši razgledi* (Ribičič, 1984) ter Dolančev napad nanj v pogovoru z »družbenopolitičnimi delavci Gorenjske«. Pismo je bilo objavljeno šele leta 1989 v reviji *Tribuna* (Sirc, 1989), vendar tedaj nanj ni bilo širšega odmeva. V pismu je Sirc nasprotoval enačenju s Cirilom Žebotom (o Žebotu podrobneje Griesser-Pečar, 2018), etiketiranju s »plavogardistom«, označevanju Žebota kot »belogardista« in »vojnega zločinca« ter dejstvu, da je Dolanc oba označil za podpornika »srednjeevropske katoliške federacije«. Omenil je svoj rokopis o medvojni dobi in obljubil, da bo v njem pojasnjeno medvojno obračunavanje z ljudmi, ki niso pristajali na

16 Mitja Ribičič (1919–2013) pravnik, politik. Zasliševalec obtoženih v Nagodetovem procesu (Sirc, 1968, 34–36). Eden od voditeljev tajne politične policije (Stanonik & Brenk, 2008, 955–956; Jeraj & Melik, 2015, 822).

17 Stane Dolanc (1925–1999) pravnik, politik. Povojni vojaški tožilec (Stanonik & Brenk, 2008, 203).

18 Nepodpisano poročilo o Dolančevega pogovora z »družbenopolitičnimi delavci Gorenjske« je bilo objavljeno v rubriki *Rekli so*. Delo, 26. 1. 1985: Slovenski narod ni bil nikoli bolj svoboden, 2.

19 Delo, 26. 1. 1985: Slovenski narod ni bil nikoli bolj svoboden, 2.

partijski monopol v boju proti okupatorjem.²⁰ Na kratko pa je medvojna dogajanja v odprtem pismu vseeno orisal ter okrivil partijski diktat in monopolizacijo odpora proti okupatorjem kot vzrok za medsebojno obračunavanje med Slovenci. Nasprotoval je komunizmu, ki je po njegovi presoji neuspešen družben sistem. Ribičičevo ponudbo, naj si ljudje ogledajo dokumente iz Nagodetovega procesa, je zavrnil kot neizvedljivo, saj so se raziskovalci teh dogajanj pritoževali, da nimajo dostopa do navedenega gradiva.

Ta Sirčev spis je bil poslan Pučniku, ki je v Sircu prepoznaval vse večjega somišljenika. Njuni stiki so se nadaljevali, še posebej zato, ker se je za Pučnikom tudi Sirc aktivno angažiral v slovenski politiki. Nastopil je namreč kot kandidat na listi Liberalno demokratske stranke LDS (nekdanje Zveze socialistične mladine Slovenije) na predsedniških volitvah leta 1992 (RTV SLO, 2012). Kasneje je Sirc večkrat omenil, da je premalo poznal razmere (Sirc, 2010, 455) in zato nasedel »mladincem« v LDS, ki so dejansko podpirali edinega »neodvisnega« kandidata Milana Kučana. Vsi drugi kandidati so bili »strankarski« (Sirc, 1992b). Ugotovitev o nadaljevanju stikov med Pučnikom in Sircem dokazuje tudi praznovanje Sirčevega osemdesetega rojstnega dneva leta 2000 v Ljubljani, kjer je bil med drugimi častnimi gosti tudi Jože Pučnik (Sirc, 2010, 520–521).

Sirc je bil tako na predsedniških volitvah leta 1992 poražen, podobno kot Pučnik leta 1990 (Valič Zver, 2013, 210, 264), čeprav je Pučnik v primerjavi s Sircem zbral mnogo več glasov.²¹ Postavlja se zanimivo vprašanje: kako to, da sta oba pomembna disidenta, žrtvi komunističnega režima in borca za demokracijo, doživela poraz proti zadnjemu šefu komunistične partije? Sirc je ponudil enega od možnih odgovorov, ko je zapisal, da so bili »komunisti ... na spremembe odlično pripravljene« (Sirc, 2010, 454).

ZAKLJUČKI

Iz dosegljivega arhiva je mogoče razbrati, da sta Pučnik in Sirc v medsebojni korespondenci odpirala različna aktualna, teoretična in politično relevantna vprašanja: o strukturi in delovanju komunističnega sistema, o pravni državi, človekovih pravicah in temeljnih svoboščinah, delovanju civilne družbe, demokracije, pluralizma, krivde in odgovornosti za poveljne zločine in množične poboje, prihodnosti slovenskega naroda ter druga konkretna vprašanja o tem, kaj narediti, da bi se stvari premaknile.

Iz korespondence izhaja, da je bil Pučnik tedaj večji pesimist glede nadaljnje razvoja komunističnih družb, saj ni videl možnosti za vzpostavitev pluralizma. Kdor

20 Sirc piše, da so »komunistični likvidatorji tako ubili v ‚ljubljski pokrajini‘ kakih tisoč ljudi, v glavnem pristaše SLS, pred vojno zdaleč najmočnejše slovenske stranke.« Več o tem gl. Hančič, 2015, 651.

21 Sirc je na predsedniških volitvah 1992 prejel 18.774 glasov ali 1,51 odstotka (<http://www.dvk-rs.si/index.php/si/arhiv-predsednika-rs/volitve-predsednika-rs-let-1992>). Pučnik je v prvem krogu volitev za predsednika predsedstva Republike Slovenije (RS) 8. aprila 1990 prejel 26,6 % oziroma 322.706 glasov, v drugem krogu 22. aprila 1990 pa 41,41 % oziroma 464.435 glasov (Uradni list RS, 1990).

Sl. 1: Jože Pučnik čestita Ljubu Sircu ob 80-letnici (Sirc, 2010, 520).

se ne zaveda, piše, iz česa je današnji režim izšel, bo preveč optimistično ocenjeval konkretne možnosti premikov v sedanosti (AIJP, Korespondenca Pučnika, pismo Jožeta Pučnika Ljubu Sircu, 2. 9. 1984).

Pučnik je v tem pismu zaključil, da nobena resna analiza ne more prezreti Sirčeve knjige. Iz zapisanega lahko sklepamo, da je to delo vplivalo na Pučnikova nadaljnja razmišljanja o razvoju slovenske družbe, vsekakor pa je imelo uporabno vrednost v času njegovega vodenja (1993–1996) parlamentarne Preiskovalne komisije Državnega zbora Republike Slovenije o raziskovanju poveljnih množičnih pobojev, pravno dvomljivih procesov in drugih tovrstnih nepravilnosti (Jančar & Letnar Černič, 2010).

Če pozorno beremo originalna pisma, opazimo nekaj nenavadnega. Pučnik je na dveh mestih uporabil in nato še podčrtal besedo »doma«. Sprejemal je dejstvo, da je pri družbenih spremembah potrebno upoštevati zunanje dejavnike (mednarodni faktor), a veliko pomembnejši je po njegovem mnenju »domači«. Lahko sklepamo, da je morda na tak način hotel Sirca opogumiti za večji angažma v Sloveniji. Nekako v tem slogu je tudi zavrnil Sirčevo povabilo na demokratsko srečanje v Londonu, za katerega je med drugim izrazil realno pričakovanje, da bo obveščevalno pokrito.

Pučniku so za nekaj let prepovedali vrnitev v domovino, niti se ni smel ukvarjati z domačimi razmerami. Zato je resignirano ugotavljal, da je »nasilno odrinil vsako razmišljanje o aktivnem poseganju v slovenske razmere« (AIJP, Korespondenca Pučnika, pismo Jožeta Pučnika Ljubu Sircu, 21. 6. 1984), da je na nek način »dezertiral« in se posvetil teoretičnemu delu. A intelektualni »eskapizem« ni čisto uspel, če vemo, da je sebe in druge spodbujal k političnemu angažmaju doma, v Sloveniji (AIJP, Korespondenca Pučnika). Na temelju proučevanja korespondence med Pučnikom in Sircem lahko tudi zaključimo, da je Pučnik je v pismih večinoma govoril o Sloveniji, le včasih tudi o jugoslovanski sceni, medtem ko je Sirc največkrat omenjal Slovenijo in Jugoslavijo. V času njunega dopisovanja je bil Sirc mnogo bolj kot Pučnik vpet v jugoslovanske in mednarodne povezave (Sirc, 2010).

Največji problem po Pučniku je apatičnost ljudi, ki niso pripravljene tvegati, da se sistematično lotijo politike, ali si ne upajo, saj vaška in ulična zastrašujoča »doušniška« mreža učinkuje, uničuje vsak odprto razpravo (AIJP, Korespondenca Pučnika, pismo Jožeta Pučnika Ljubu Sircu, 2. 9. 1984). Z izrazom »doušniška« je Pučnik označil močno razpredeno mrežo informatorjev tajne politične policije (SDV), ki so ovajali režimu nelojalne ali domnevno nevarne sodržavljane (Friš & Hazemali, 2017, 818; Dornik Šubelj, 2013, 291–295; Jeraj & Melik, 2015, 822–824).

Kakšen naj bi bil cilj političnega angažmaja, za katerega pogoji še niso zreli? Ta skupni cilj, ki ga lahko razberemo iz korespondence, je demokratizacija razmer v družbi. Vsak premik v smeri demokratizacije²² pa sta tako Pučnik kot Sirc pozdravljala.

Tu si je Pučnik očitno zamislil precej široko fronto v boju proti staremu režimu. Sirc je, kot se lahko razbere iz korespondence s Pučnikom in ostalih njegovih tekstov (Sirc, 2010; AIJP, CRCE), bolj stavil na mednarodne okoliščine, ki naj bi pripeljale do zloma komunizma.

Do sedaj odkrita korespondenca med Pučnikom in Sircem dopolnjuje znamenja časa nemirnih osemdesetih let 20. stoletja in nam razjasnjuje tedanja stališča obeh disidentov, ki so se spreminjala skladno s spremenjenimi domačimi in mednarodnimi razmerami. Razkriva tudi način razmišljanja in argumentiranja ter slog interpretacije družbenih vprašanj. Odkriva nam, da sta bila tako Pučnik kot Sirc za demokracijo, pluralizem, tržno gospodarstvo, za (čim večjo) samostojnost Slovenije, za človekove pravice in temeljne svoboščine, proti komunizmu, proti totalitarizmu.

Začetek njune komunikacija je pomenljiv uvod v začetek njunega političnega angažmaja za demokratizacijo in samostojnost Slovenije. Pučnik in Sirc sta kot akterja teh procesov pustila pomemben pečat v slovenski novejši zgodovini.

---

22 Definiranje demokratizacije je mogoče razumeti v zvezi z opredelitvijo pojma demokracije, ki je v osnovi političen pojav. V širšem smislu besede pa lahko govorimo o demokratizaciji, če se v družbi sprejemajo odločitve tako, da lahko člani družbe nanje vplivajo ali jih nadzirajo (Valič Zver, 2013, 63–87).

JOŽE PUČNIK: DIALOGUE WITH LJUBO SIRČ

Andreja VALIČ ZVER

Študijski center za narodno spravo, Tivolska 42, 1000 Ljubljana, Slovenia

e-mail: andreja.valic.zver@scnr.si

SUMMARY

The author presents and analyses the yet unpublished written correspondence between Jože Pučnik and Ljubo Sirc. It was discovered in 2014 and kept by the Dr. Jože Pučnik Institute archive in Ljubljana. Pučnik and Sirc were two of the most well-known post-war dissidents of the communist regime in Slovenia. Following the Second World War, during the assumption of power by the totalitarian regime, Sirc became a victim of the Nagode show trial. Pučnik's story unfolded with a ten-year delay. Their fates were bound in many ways: both were freethinkers, critical of the existing conditions created by the communist authorities, both resisted and both were ready to engage in overcoming the remnants of the totalitarian regime in the late 1980s and early 1990s. The study is focused on their correspondence from the mid-1980s onwards. The study, which is based on the private correspondence of both key figures of that period, reveals their interpretations of time and space, particularly their understanding of the way of functioning of the totalitarian regime and possibilities of a democratic transition.

Keywords: Pučnik, Sirc, correspondence, Slovenia, communism, democracy, show trials

VIRI IN LITERATURA

- AIJP, CRCE** – Arhiv Inštituta dr. Jožeta Pučnika (AIJP), fond Centre for Research into Communist Economies (CRCE).
- AIJP, Korespondenca Pučnika** – AIJP, Korespondenca dr. Jožeta Pučnika (Korespondenca Pučnika).
- AIJP, pričevanja** – AIJP, pričevanja: Gorazd Pučnik (2013), r. 1964, ravnatelj, sin dr. Jožeta Pučnika. Ustno pričevanje, zvočni zapis.
- Arhiv avtorice.**
- Delo** – Ljubljana, 1959 –.
- Demokratski susreti (1984)**: London, Demokratski susreti, <http://www.anses.rs/slav.html>. (5. 1. 2016).
- Uradni list RS (1990)**: Poročilo o ugotovitvi izida volitev za predsednika predsedstva RS in za člane predsedstva RS, 14/16, 822.
- Deželak Barič, V. (2016)**: Priprave in izvedba revolucionarnega prevzema oblasti na Slovenskem leta 1945. *Studia Historica Slovenica*, 16, 2, 367–398.
- Dornik Šubelj, L. (2013)**: Ozna in prevzem oblasti 1944–46. Ljubljana, Modrijan, Arhiv Republike Slovenije.
- Ferenc, M. (2017)**: Leto 1945 in prikrita grobišča: zakonske podlage in možnost raziskav. „Načelo naj velja, da morajo biti grobovi izdajalcev pozabljeni.“ *Studia Historica Slovenica*, 17, 1, 289–314.
- Friš, D. (2013)**: Demosova vlada in osamosvojitve Slovenije. Maribor, Mednarodna založba Znanstvenoraziskovalnega inštituta dr. Franca Kovačiča, Mednarodna digitalna knjižna zbirka *Studia Historica Slovenica*.
- Friš, D. & D. Hazemali (2017)**: Slovenski glas in Branko Pistivšek pod nadzorom Službe državne varnosti. *Annales, Series Historia et Sociologia*, 27, 4, 807–822.
- Griesser-Pečar, T. (2013)**: Škof dr. Maksimiljan Držečnik. *Studia Historica Slovenica*, 13, 2–3, 585–601.
- Griesser-Pečar, T. (2018)**: Ciril Žebot: prizadevanje za samostojno Slovenijo. *Acta Histriae*, 26, 1, 277–304.
- Hančič, D. (2015)**: Katoliški tabor v Ljubljani v primežu revolucionarnega nasilja leta 1942. *Bogoslovni vestnik*, 75, 4, 649–657.
- Jančar, M. & J. Letnar Černič (ur.) (2010)**: Poročilo o pobjah. Vmesno poročilo o raziskovanju poveljnih množičnih pobojev Preiskovalne komisije Državnega zbora Republike Slovenije o raziskovanju poveljnih množičnih pobojev, pravno dvomljivih procesov in drugih tovrstnih nepravilnosti, ki jo je vodil dr. Jože Pučnik. Ljubljana, Inštitut dr. Jožeta Pučnika.
- Jenuš, G. & D. Friš (2017)**: Specialna vojna. Prispevek o ukrepih jugoslovanskih organov za notranje zadeve pri nadzoru državne meje in v boju proti „zunanjim“ in „notranjim sovražnikom“. *Annales, Series Historia et Sociologia*, 27, 4, 777–792.
- Jeraj, M. & J. Melik (2015)**: Kazenski proces proti Črtomirju Nagodetu in soobtoženim: študija in prikaz procesa. Ljubljana, Arhiv Republike Slovenije.

- Jeraj, M. & J. Melik (2017):** Kazenski proces proti Črtomirju Nagodetu in soobtoženim. Epilog. Ljubljana, Arhiv Republike Slovenije.
- Kermauner, T. (1984):** Intervju z Jožetom Pučnikom. Nova revija, 3, 21, 2297–2331.
- Kladnik, T. (2013):** Podpolkovnik Ernest Peterlin. *Studia Historica Slovenica*, 13, 2–3, 569–583.
- Kladnik, T. (2018):** Mirko Javornik, kot interes Službe državne varnosti Socialistične Republike Slovenije. *Acta Histriae*, 26, 1, 305–325.
- Kos, J. (2004):** Izhodišča Pučnikove politične filozofije. V: Zver, M. (ur.): Pučnikova znanstvena in politična misel. Ljubljana, Nova obzorja, 39–46.
- Melik, J. & M. Jeraj (2016a):** Nagodetov proces – zrcalo pravne države. V: Čoh Kladnik, M. (ur.): Brezpravje v imenu ljudstva. Ljubljana, Študijski center za narodno spravo, 128–138.
- Melik, J. & M. Jeraj (2016b):** Slovensko kazensko sodstvo v letu 1945. *Studia Historica Slovenica*, 16, 2, 449–466.
- Omerza, I. (2013):** 88 stopnic do pekla. Kako je Zemljaričev Janez ugrabil Bato Todoroviča. Celovec, Mohorjeva družba.
- Omerza, I. (2015):** Karla – Udba o Dragi. Celovec, Mohorjeva družba.
- Perenič, U. (2013):** Beno Zupančič in njegova pripoved o med- in povojni Ljubljani. *Studia Historica Slovenica*, 13, 2–3, 767–778.
- Pesek, R. (2013):** Pučnik. Celovec, Mohorjeva družba.
- PIRSRS (2007):** Zakon o zaščiti osebnih podatkov. <http://pisrs.si/Pis.web/pregledPredpisa?id=ZAKO3906> (4. 9. 2018).
- PIRSRS (2014):** Zakon o varstvu dokumentarnega in arhivskega gradiva ter arhivih. <http://pisrs.si/Pis.web/pregledPredpisa?id=ZAKO4284> (4. 9. 2018).
- Piškuric, J. (2015):** Metodološki izzivi uporabe ustnih virov pri preučevanju vsakdanjega življenja v socializmu. *Prispevki za novejšo zgodovino*, 55, 1, 101–116.
- Prunk, J. (2017):** Idejni in praktični vzori slovenske komunistične revolucije 1941–1945. *Studia Historica Slovenica*, 17, 1, 237–246.
- Pučnik, J. (1985):** Brez naveze. Nova revija, 4, 33–34, 118–141.
- Pučnik, J. (1986):** Članki in spomini 1957–1985. Maribor, Založba Obzorja.
- Pučnik, J. (2003):** Izbrano delo. Ljubljana, Mladinska knjiga.
- Pučnik, J. (2008):** Kultura, družba, tehnologija. Ljubljana, Inštitut dr. Jožeta Pučnika.
- Pučnik Ozimič, I. (2004):** Spomini in pričevanja. V: Zver, M. (ur.): Pučnikova znanstvena in politična misel. Ljubljana, Nova obzorja, 93–95.
- Repe, B. (2013):** Stane Kavčič v zgodovini. *Studia Historica Slovenica*, 13, 2–3, 431–460.
- Ribičič, M. (1984):** De mortuis nil nisi bene. *Naši razgledi*, 33, 11, 702–704.
- RTV SLO (2012):** Radio televizija Slovenija. Predsedniške volitve 1990–2007. <http://www.rtv slo.si/strani/zgodovina/4348> (7. 1. 2015).
- Sirc, L. (1968):** Nesmisel in smisel. London, Pika Print Limited.
- Sirc, L. (1989):** Pismo Ljuba Sirca Mitji Ribičiču in Stanetu Dolancu. *Tribuna*, 38, 15, 12–13. www.dlib.si/stream/URN:NBN:SI:DOC-M57CXYJC/ab1ee674-1e12-45dc-90cc-3c878d6a9146/PDF (27. 8. 2018).

- Sirc, L. (1992a):** Med Hitlerjem in Titom. Ljubljana, Državna založba Slovenije.
- Sirc, L. (1992b):** Post mortem – elections in Slovenia. *South Slav Journal*, 14, 1–2, 43–52.
- Sirc, L. (2010):** Dolgo življenje po smrtni obsodbi. Ljubljana, Nova Obzorja.
- Stanonik, T. & L. Brenk (2008):** Osebnosti. Veliki slovenski biografski leksikon. Ljubljana, Mladinska knjiga.
- Šela, A. & D. Friš (2017):** Nova revija v primežu Službe državne varnosti. *Annales, Series Historia et Sociologia*, 27, 4, 823–836.
- Valič Zver, A. (2012):** Pregon Jožeta Pučnika kot svarilo drugim – študija primera. V: Čoh, M. & N. Strajnar (ur.): *Represivne metode totalitarnih režimov. Zbornik prispevkov z mednarodnega znanstvenega posveta*. Ljubljana, Študijski center za narodno spravo, 164–171.
- Valič Zver, A. (2013):** Demos: slovenska osamosvojitve in demokratizacija. Maribor, Ljubljana, Znanstvenoraziskovalni inštitut dr. Franca Kovačiča, Študijski center za narodno spravo.
- Valič Zver, A. (2017):** Človekove pravice v vrtincu časa: Ljubo Sirc in Jože Pučnik. V: Keršič, M. M. & D. Hančič (ur.): *Človekove pravice in temeljne svoboščine: za vse čase!* Ljubljana, Študijski center za narodno spravo, 248–257.
- Vodušek Starič, J. (1992):** Opombe. V: Sirc, L.: *Med Hitlerjem in Titom*. Ljubljana, Državna založba Slovenije.
- Volitve predsednika RS – 1992.** <http://www.dvk-rs.si/index.php/si/arhiv-predsednika-rs/volitve-predsednika-rs-let-1992> (28. 8. 2018).
- Zver, M. (2011):** Education for active Citizenship. V: Breier, Z. & A. Muschg (ur.): *Freiheit, ach Freicheit ... Vereintes Europa – geteiltes Gedächtnis*. Göttingen, Wallstein Verlag, 223–228.
- Yeltsin, B. (2018):** <https://www.britannica.com/biography/Boris-Yeltsin> (7. 9. 2018).

INTERPRETIRANJE „DOMOVINSKOG RATA“ (1991–1995)
U PROCESU REKONSTRUIRANJA HRVATSKOG
NACIONALNOG IDENTITETA

Dejan JOVIĆ

Sveučilište u Zagrebu, Fakultet političkih znanosti, Lepušićeva 6, 10 000 Zagreb, Hrvatska
e-mail: dejan.jovic@fpzg.hr

IZVLEČEK

Po vojni v devetdesetih letih je bila hrvaška nacionalna identiteta v največji meri izgrajena z interpretacijo te vojne. Vendar je ta interpretacija selektivna, saj izključuje tista dejstva in spomine, ki ne ustrezajo ideji nove nacionalne identitete. Članek opredeljuje glavne elemente pripovedi o »domovinski vojni« v sodobni Hrvaški in razloži razloge, zakaj je vojna tako pomemben element v procesu izgradnje nacionalne identitete.

Ključne besede: narodna identiteta, Domovinska vojna, Hrvaška, politični in nacionalni miti, nacionalizem, Jugoslavija

L'INTERPRETAZIONE DELLA «GUERRA PATRIOTTICA» (1991–1995)
NEL PROCESSO DI RICOSTRUZIONE DELL'IDENTITÀ
NAZIONALE CROATA

SINTESI

Dopo la guerra degli anni '90, l'identità nazionale croata venne costruita in gran parte attraverso l'interpretazione di questo conflitto. Questa interpretazione però risulta essere selettiva perché esclude quei fatti e quei ricordi che non corrispondono all'idea di una nuova identità nazionale. Il presente articolo identifica i principali elementi della narrativa intorno alla «guerra patriottica» nella Croazia contemporanea e discute le ragioni per cui la guerra è un elemento così importante nel processo della costruzione di un'identità nazionale.

Parole chiave: identità nazionale, Guerra patriottica, Croazia, miti politici e nazionali, nazionalismo, Jugoslavia

UVOD

Kad je 22. juna 2016. u Hrvatskom Saboru mandatar za sastav nove hrvatske vlade, Tihomir Orešković, predstavio program svoje vlade, rasprava parlamentarnih zastupnika se u najvećoj mjeri koncentrirala na pitanja prethodnih ratova: Drugog svjetskog rata i „Domovinskog rata“¹ iz devedesetih godina, iako u samom premijerovom govoru te teme skoro nisu bile ni spomenute. Mandatar Orešković, koji je u hrvatsku politiku – i to na sam njen vrh – došao iz poslovnog sektora i iz inozemstva, dakle kao neka vrsta *outsider-a*, bio je zapanjen takvom diskusijom. U zemlji koja je tek tri godine ranije ušla u Europsku uniju, i koja se potom suočila s velikom ekonomskom krizom povezanom s kolapsom njene najveće tvrtke – koncerna Agrokor² – moglo se očekivati da su druge teme prioritet. Ali, nakon što je ostvarila svoj treći (nakon postizanja međunarodnog priznanja i teritorijalne reintegracije u devedesetim godinama) veliki i objedinjujući „nacionalni cilj“³ – ulazak u NATO i Europsku uniju – javile su se stare identitetske podjele, koje su jedno vrijeme bile marginalizirane kako bi se postigao „savez za Europu“.⁴

Identitetske podjele u hrvatskom društvu u velikoj se mjeri izražavaju kroz interpretaciju prethodnih ratova, prije svega Drugog svjetskog i „Domovinskog“. Podjela na liberalno-lijeve i konzervativno-desne partije određena je trima faktorima: obiteljskom poviješću povezanom sa sudjelovanjem u domobranskim i ustaškim s jedne, i partizanskim jedinicama s druge strane; položajem na skali na kojoj na jednoj strani stoji sekularnost, a na drugoj politički katolicizam; te političkom geografijom povezanom s ratom iz devedesetih godina.⁵ Birači čiji su preci bili ustaše ili domobrani, koji su katolici i smatraju tu činjenicu bitnom za vlastiti identitet, te koji dolaze iz krajeva koji su bili direktnije pogođeni ratom u devedesetim mnogo su skloniji glasati za Hrvatsku demokratsku zajednicu (HDZ) i slične konzervativne i nacionalističke stranke. Na drugoj strani, oni koji dolaze iz partizanskih obitelji, koji su agnostici ili ateisti i dolaze iz dijelova Hrvatske u kojima nije bilo rata, glasaju više za Socijaldemokratsku partiju (SDP) i druge liberalno-lijeve stranke. Prelasci s jedne na drugu stranu politič-

1 Pojam „Domovinski rat“ ušao je u široku upotrebu u hrvatskom dominantnom političkom diskursu, koji je u zadnjih više od dvadeset godina stvarao mit o „Domovinskom ratu“ (Jović, 2017). Radi se o političkom pojmu kojeg stoga treba staviti pod navodnike u okviru znanstvenog članka. Pojam je preuzet iz sovjetskog vokabulara, te je u hrvatskom javnom diskursu između 1945. i 1948. korišten kao prijevod termina Veliki otadžbinski (domovinski) rat (Великая Оте́чественная война) kojeg su Sovjeti koristili za rat koji su vodili s Hitlerovom Njemačkom 1941–1945. U Zagrebu je, tako, 1946. objavljena knjiga pod naslovom „Priče iz Domovinskog rata“ (Beskromni, 1946). Za utjecaje staljinističkog razdoblja na nacionalnu politiku Franje Tuđmana, koji je rat u Hrvatskoj 1991–1995 nazvao „Domovinskim“, vidjeti u Jović, 2015b.

2 Za slučaj Agrokor, povezanost s politikom i državom, te posljedice, v. Ivanković, 2017.

3 Za tri velika nacionalna cilja hrvatske politike od 1991. do 2013., v. Jović, 2011; Šelo Šabić, 2014.

4 Za proces pluralizacije i polarizacije hrvatske političke scene nakon ulaska u EU, v. Jović, 2015a.

5 Za izbornu ponašanje birača u Hrvatskoj, v. Henjak, 2011; Šiber, 1997. Henjak (2011, 30) zaključuje da su „studije ideološke samoidentifikacije pokazale da se hrvatski birači ideološki određuju prema ljevici i desnici uglavnom na temelju njihova odnosa prema povijesti, tradicionalnim vrijednostima i religiji“. Isto je i sa studijama izbornog ponašanja.

kog spektra su rijetki. Te dvije glavne hrvatske političke stranke uspijevaju opstati – i zajedno prikupiti između 60 i 70 posto glasova na parlamentarnim izborima – između ostalog i zato što su socijalne i političke podjele povezane s povijesnim i identitetskim pitanjima u Hrvatskoj duboke i dugotrajne.

Opsjednutost ratnim temama – bilo onima iz devedesetih ili iz četrdesetih godina 20. stoljeća – vidljiva je i pri analizi medijskog prostora u Hrvatskoj (Kølsto, 2009). Rat se u Hrvatskoj smatra temeljnim pitanjem nacionalnog identiteta, pa se o njemu često govori, ne samo u javnom nego i u privatnom prostoru. Na anegdotalnoj razini, to je vidljivo iz konverzacija koje Hrvati imaju sa strancima koji posjete Hrvatsku. Mnogi od njih smatraju da je potrebno da strancima objasne što se u Hrvatskoj događalo u tim ratovima. Rat je ostavio duboke traume, te je bio fundamentalni događaj čije su posljedice na osobne i kolektivne identitete ostale dugotrajne, i još traju.⁶ Ali, istodobno, tom se ratu ne dopušta da bude „zaboravljen“, odnosno da se o njemu govori kao o prošlosti (Jović, 2012). Po količini informacija o ratu u svakodnevnom medijskom i političkom prostoru, kao i po relevantnosti te teme za suvremena identitetska pitanja, Hrvatska predstavlja iznimku u odnosu na druge post-jugoslavenske zemlje, čak i u odnosu na Bosnu i Hercegovinu, u kojoj je rat ostavio veće materijalne posljedice i veće ljudske gubitke.⁷ Identitetska politika omogućava ratu da se nastavi kroz „rat za interpretaciju rata“, kako je o tom procesu svojedobno govorio Vladimir Šeks, dugogodišnji političar iz Hrvatske demokratske zajednice (HDZ). Bitka za interpretaciju rata, rekao je on, sastavni je dio „Domovinskog rata“, te ju je potrebno dovršiti na isti način – pobjedonosno – kao i prethodne faze tog rata. Tranzicija iz rata u mir, stoga, nije dovršena, pa Hrvatska i dalje živi u poslijeratnom, a ne u potpuno mirnodopskom razdoblju.

Ovaj članak bavi se pitanjem: zašto su prethodni ratovi tako važni za hrvatski nacionalni identitet? Zašto se politički akteri i građani ne mogu odvojiti od te teme, nego ona predstavlja određujuće pitanje za suvremeni identitet?

VAŽNOST RATOVA ZA HRVATSKI NACIONALNI IDENTITET

Službeni narativi koji su se u Hrvatskoj formirali nakon kraja Domovinskog rata (1995.) tretiraju taj rat kao novi početak, kao *nulti moment* (*Stunde Null*) jer smatraju da je Hrvatska nastala u tom ratu, te je stoga – bez rata – ne bi bilo kao samostalne i suverene države.⁸ Zbog toga se o ratu ne govori kao o tragediji ili događaju kojeg treba samo komemorirati, nego kao o događaju kojeg treba slaviti i isticati kao pozitivan primjer, odnosno kao društveni uzor za sadašnjost i budućnost. „Domovinski rat“ postaje tako događaj-uzor, koji pokazuje kako je moguće postići nacionalno jedinstvo, a time i prevladati podjele koje su nastale u prethodnim ratovima (Drugom svjetskom ratu) i u razdoblju socijalizma u Hrvatskoj (od 1945. do 1990.).

6 Za ratne traume v. Blanuša, 2017; Ljubojević, Jerman & Bovan, 2017; Čorkalo Biruški & Ajduković, 2009.

7 Za diskurse o ratu, koji su u Bosni i Hercegovini razvijeni nakon rata, v. Helms, 2007.

8 Za koncept *nultog momenta* u kontekstu post-jugoslavenskih ratova v. Šelo Šabić, 2003.

Takva „upotreba rata“ temelji se, međutim, na selektivnom interpretiranju prošlosti, koja uključuje i *tabuizaciju* i *totemizaciju*.⁹ Tabuizacija uključuje izostavljanje ili namjerno ignoriranje onih povijesnih činjenica koje se ne uklapaju u novostvoreni mit o „Domovinskom ratu“ (Jović, 2017). Primjerice, taj narativ pretpostavlja da su svi u Hrvatskoj željeli nezavisnost, te je stoga rat za nezavisnost – kojeg se u službenim dokumentima kao što je parlamentarna Deklaracija o Domovinskom ratu (2000) tretira kao „pravedan, oslobodilački i obrambeni“ – bio nužan kako bi se zaštitila volja cijelog naroda. No, iz tog se narativa izostavlja činjenica da je javno mnijenje Hrvatske bilo podijeljeno i nejedinstveno po pitanju izlaska Hrvatske iz Jugoslavije. U ispitivanju javnog mnijenja koje je proveo zagrebački Fakultet političkih znanosti u martu 1990., neposredno pred prve demokratske izbore, samo je 11,5 posto građana izjavilo da želi da Hrvatska izađe iz Jugoslavije, bez obzira na posljedice, i bez obzira na to kakvu će poziciju prema tom secesionističkom zahtjevu zauzeti ostale jugoslavenske republike (Grdešić, 1990). Isti postotak građana (11,5) smatrao je upravo suprotno: da bi se Jugoslavija trebala preurediti na unitaristički način, tako da se ukinu republike i pokrajine i da se stvori unitarna jugoslavenska država. Najveći broj građana bio je za konfederacijsko uređenje odnosa u Jugoslaviji (50 posto), dok je oko 25 posto građana bilo za održanje statusa quo, odnosno za dosljedno poštivanje ustavnog uređenja koje je određeno Ustavom SFRJ i SR Hrvatske iz 1974. godine, a koje je, uz snažne federalističke imalo i neke konfederalističke elemente (Mirić, 1984).

U stvarnosti, dakle, Hrvatska je dočekala višepartijske izbore 1990. godine kao duboko podijeljeno društvo¹⁰, u kojem je najveći broj građana bio za neku vrstu kompromisa koji bi ipak očuvao neki zajednički okvir s drugim jugoslavenskim republikama, dok je izrazita manjina bila za radikalno restrukturiranje, bilo kroz potpuno odcjepljenje iz Jugoslavije ili kroz ukidanje republika, pa i Hrvatske, kako bi se stvorila unitarna Jugoslavija. Danas je, međutim, ta činjenica – utemeljena na akademskom istraživanju iz marta 1990. – u Hrvatskoj „skrivena“, jer narušava kasnije stvoren mit o tisućugodišnjoj želji svih Hrvata za svojom nezavisnom državom.

Hrvatska nije, naravno, bila jedina zemlja čije je javno mnijenje u važnim momentima odluke bilo podijeljeno po pitanju suverenosti. U tri nedavna referenduma o nezavisnosti, održanima u Quebecu, Crnoj Gori i Škotskoj, građani su bili podjednako podijeljeni po tom centralnom pitanju.¹¹ U slobodnom – ili približno

9 Za koncepte tabuizacije i totemizacije u stvaranju mitova, v. Blanuša, 2017.

10 Koncept „podijeljenog društva“ ne odnosi se samo na etničke podjele, koje su 1990. i 1991. u Hrvatskoj bile vrlo duboke, nego i na fundamentalne političke i identitetske pojave koje postoje i unutar svake etničke grupe. Za primjenu tog koncepta na post-jugoslavenske slučajeve, v. Kasapović, 2005. Mirjana Kasapović opisuje Bosnu i Hercegovinu kao „podijeljeno društvo“ i „nestabilnu državu“ i u tom smislu je u pravu. Međutim, i Hrvatska je bila takva 1990. Mit o „Domovinskom ratu“ to negira, jer isključuje Srbe, etničke Jugoslavene i one Hrvate koji su bili protiv nezavisnosti Hrvatske iz kalkulacije – kao da ih nije bilo. Radi se o manipulaciji.

11 Na referendumu o nezavisnosti Québeca od Kanade, 30. oktobra 1995, za nezavisnost bilo je 49.4 posto građana, a protiv 50.6 posto. U Crnoj Gori, na referendumu 21. maja 2006, za nezavisnost je bilo 55.5 posto, a protiv 44.5 posto. U Škotskoj, na referendumu 18. septembra 2014, za nezavisnost je bilo 44.7 posto, a protiv 55.3 posto.

slobodnom – društvu o svim pitanjima, pa i o tome, vodi se ozbiljna diskusija, pa je logično da građani misle različito. U slobodnim društvima, kao i u stvarnosti, nije istina da svi građani – ili čak da većina njih – želi državnu samostalnost za svoju regiju, naciju ili historijsku zemlju.¹² To je slučaj samo u kasnijim mitskim interpretacijama, ali ne u stvarnosti.

U današnjoj interpretaciji, koju oblikuje i naracija iz Ustava Republike Hrvatske, građani Hrvatske su bili, navodno, jedinstveni u stavu da žele hrvatsku državu. Štoviše, tvrdi se da je hrvatska nezavisnost izraz višestoljetnog – ili čak i tisućljetnog – „sna“, neprekinute želje za nezavisnošću. Činjenica da je ispitivanje javnog mnijenja koje smo ovdje naveli pokazala nešto drugo, jednostavno se ignorira, kako bi se ex-post opravdalo stvaranje hrvatske države i njeno međunarodno priznanje.

Mnogo je takvih primjera selektivnosti ili čak i falsificiranja činjenica kako bi se opravdao mit. Primjerice, danas se referendum koji je u Hrvatskoj održan 19. maja 1991. interpretira isključivo kao „referendum o nezavisnosti“, pri čemu se „zaboravlja“ na samo referendumsko pitanje. Ono nije bilo – kao što je bilo u Sloveniji – eksplicitno i jasno: "za" ili "protiv" nezavisnosti, nego je glasilo:

Jeste li za to da Republika Hrvatske, kao suverena i samostalna država, koja jamči kulturnu autonomiju i sva građanska prava Srbima i pripadnicima drugih nacionalnosti u Hrvatskoj, može stupiti u savez s drugim republikama (prema prijedlogu Republike Hrvatske i Republike Slovenije za rješenje državne krize SFRJ)?

Na taj referendum, koji se danas smatra „temeljem hrvatske državnosti“, izašlo je i glasalo 83,56 posto građana, od kojih je 94,17 posto glasalo „za“. Već i tako visok stupanj unisonosti pokazuje da se u maju 1991. više nije moglo govoriti o slobodnoj atmosferi. Nije bilo moguće bez straha od posljedica u javnosti zagovarati unitarnu opciju, pa čak ni za održanje statusa quo. U razdoblju od samo godine dana, od marta 1990. do maja 1991. smanjila se mogućnost slobodnog izbora, te je u tom smislu Hrvatska postala manje liberalna zemlja nego što je bila do početka prvih nasilnih akata, koji su već u augustu 1990. počeli na teritoriju gdje su Srbi činili većinu stanovništva. Međutim, čak i ako zanemarimo neliberalni karakter referenduma, postavlja se pitanje: što je, zapravo, značila takva odluka? Da li se podrška odnosila samo na prvi od tri dijela referenduskog pitanja (suverenost i samostalnost) a ne i na druga dva dijela (kulturnu autonomiju za manjine i konfederacijske veze s drugim republikama)? Samo zbog selektivnosti i manipulativnosti kasnijih interpretacija, ta se referendumska odluka može tumačiti tako jednoznačno.

Da bi izbjegla takve ustavno-političke nesporazume koji bi mogli dovesti u pitanje ne samu nezavisnost nego poželjnu interpretaciju puta kojim je ona postignuta, Hrvatska je naknadno, 1997. unijela u svoj Ustav amandman koji je postao članak 141. (danas 142.) Ustava, u kojem stoji: „Zabranjuje se pokretanje postupka udruživanja Republike Hrvatske u saveze s drugim državama u kojem bi udruživanje dovelo, ili moglo dovesti, do obnavljanja jugoslavenskoga državnog zajedništva, odnosno neke

12 Za ovaj argument, v. Jović, 2014.

balkanske državne sveze u bilo kojem obliku“. Taj amandman je, međutim, u izravnoj suprotnosti s referendumskim pitanjem iz 1991. godine, koje eksplicitno uključuje i mogućnost konfederalnog povezivanja s drugim jugoslavenskim republikama. Ako se referendumom izražena volja kasnije može djelomično poništiti (u dvije trećine) odlukom parlamenta, onda referendum nije niti može biti „temelj državnosti“.

Službeni narativ o Domovinskom ratu ima mnoge i značajne elemente interne nekonzistentnosti, pa i proturječnosti. Primjerice, iako sam Ustav tvrdi da se hrvatska državnost temelji na vrlo dugoj tradiciji „hrvatskog državnog prava“ (još od srednjevjekovnog hrvatskog kraljevstva), narativ o Domovinskom ratu govori o stvaranju hrvatske države tek kroz taj rat, tj. od 1991. do 1995. Taj narativ, štoviše, tvrdi da prije toga Hrvatska zapravo nije postojala (ili da je bila „okupirana“ u okvirima drugih političkih formacija, kao što su Austro-Ugarska, Mletačka Republika/Italija ili Jugoslavija), ali istodobno koristi pojam „branitelji“ za veterane iz tog rata. Nije jasno kako su branitelji mogli braniti Hrvatsku, ako ona nije postojala nego je tek stvorena u Domovinskom ratu.

Istovremeno, jednostrane interpretacije referenduma „zaboravljaju“ da je Hrvatska dobila međunarodno priznanje tek nakon što je – u jesen 1991. – započeo rat na njenom teritoriju. Sam referendum nije doveo do priznanja, jer nijedna relevantna država nije priznala Hrvatsku (kao ni Sloveniju) odmah nakon proglašenja rezultata referenduma. Da je ostalo samo na referendumu i na jednostranom proglašenju nezavisnosti nakon toga, te dvije države vjerojatno ne bi bile priznate, kao što ni Katalonija, ni Republika Srpska, ni Ilirida (u zapadnoj Makedoniji), ni Republika Srpska Krajina nisu bile priznate po održanju njihovih referenduma o nezavisnosti. Uostalom, o tome svjedoči i činjenica da su glavne međunarodne sile tog vremena – Sjedinjene Američke Države i tadašnja Europska zajednica od 12 članica – tražile od Hrvatske i Slovenije da suspendiraju svoje deklaracije o nezavisnosti kako bi se pokušalo naći neko kompromisno rješenje, možda u obliku post-jugoslavenske konfederacije (Glaurdić, 2011). Obje te države na to su i pristale, djelomice i stoga što se radilo ipak samo o suspendiranju a ne i o poništavanju tih deklaracija. Bilo bi stoga korektno reći da je referendum bio značajan korak prema nezavisnosti, ali ga bez rata – i to rata u Hrvatskoj, ne onog u Sloveniji – ne bi bilo moguće materijalizirati u samom međunarodnom priznanju.

Rat je bio glavni – iako ne i jedini – razlog za postizanje međunarodnog priznanja Hrvatske, do kojeg je došlo 15. januara 1992., kad je međunarodna zajednica promijenila svoj raniji stav i prihvatila novi pogled na pitanje priznanja – temeljem zaključaka Badinterove komisije – da je Jugoslavija „država u nestajanju“.¹³ Do promjene je došlo zbog toga što se pokazalo da Jugoslavija više ne može i/ili ne želi zaštititi sve svoje građane, nego da čini upravo obrnuto: naoružava pojedine paravojne formacije dok se njene vojne, policijske i sigurnosne snage raspadaju na način da pojedine frakcije postaju kadrovski rezervoar za formiranje novih, međusobno suprotstavljenih,

13 Za detaljan opis Badinterovih zaključaka, v. Degan, 1991. Za interpretaciju Badinterovih zaključaka, v. Roth, 2015.

vojski.¹⁴ Vodeći političari tadašnje Europe i svijeta, koji su bili uglavnom zagovornici realističkog pristupa međunarodnim odnosima (npr. Helmut Kohl, John Major i George Bush st.), zaključili su stoga da Jugoslavija više ne obavlja funkcije države, među kojima je glavna: osiguranje vlastitog opstanka, te reda i mira na vlastitom području. Stoga su odlučili dati šansu drugim državama – državama-nasljednicama Jugoslavije – da uspostave stanje mira i pravnog poretka.

U tom se smislu, doista, može reći da je Hrvatska priznata više zbog rata nego zbog referenduma. Zato rat doista predstavlja moment stvaranja države. Države stvaraju ratove, ali i ratovi stvaraju države – čak i kad većina stanovništva zapravo ne želi nezavisnost.¹⁵ Pritom se može uvjerljivo tvrditi da je zbog rata u Hrvatskoj došlo i do priznanja druge tri republike koje su proglasile nezavisnost: Slovenije, Bosne i Hercegovine i Makedonije, a – indirektno – i kasnije, i Srbije i Crne Gore (koje su se razdvojile u dvije države 2006.), te Kosova, koje je ostvarilo djelomično međunarodno priznanje (2008.). Zahtjevi ostalih u ratu nastalih ali samoproglašanih jedinica, koje nisu imale status republika (ili u slučaju Kosova, pokrajine) prema ustavno-političkom uređenju SFRJ su odbijeni.

Zbog te činjenice bilo je relativno jednostavno oblikovati konstrukt u kojem je rat postao *zlatno doba* hrvatske povijesti.¹⁶ Iako je taj konstrukt potom selektivno interpretirao događaje iz tog rata, te ga je predstavio vrlo jednostrano – bez prihvaćanja njegove druge strane, one koja je bila neprijateljska ne samo prema Srbima u Hrvatskoj nego i prema susjednoj Bosni i Hercegovini i Srbiji, te prema politici mira i pluralizma unutar same Hrvatske – on je ipak utemeljen na ovoj fundamentalnoj činjenici. Mitovi, naime, nisu laži, ili barem nisu samo laži: oni su konstrukti koji se temelje na selektivno odabranim činjenicama, dok se druge činjenice – koje ne odgovaraju mitu – ignoriraju i negiraju.¹⁷ Mit je zato tako zavodljiv, a često i uspješan: on promovira samo onu priču koja je

14 Za proces prelaženja oficira i profesionalnih vojnika JNA koji su bili Hrvati u sastav Hrvatske vojske v. Žunec, 2013. Za isti proces kad se radi o pripadnicima obavještajnih službi, v. Gaura Hodak, 2014.

15 Stvaranje Hrvatske u ratu bilo je samo treće u nizu stvaranja država zbog rata na tom prostoru u 20. stoljeću. Zbog rata je stvorena Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca, i to ne stoga što je većina naroda tako htjela, nego zato što se prethodna politička formacija, Austro-Ugarska imperija, raspala s krajem Prvog svjetskog rata, a dominantna politička volja slijedila je preporuke o „samoodređenju naroda“, koje je proklamirao američki predsjednik Wilson (Kardum, 2014). Federativna Narodna Republika Jugoslavija, proglašena 1945, također je rezultat rata, Drugog svjetskog – iako je u pravnom smislu između nje i prethodne Jugoslavije postojao kontinuitet, pa se u tom slučaju radi o stvaranju nove države samo *de facto*, ne i *de iure*. I Hrvatska je stvorena u ratu, zbog toga što se prethodna država (SFRJ) raspala, kao i zbog konstelacije odnosa u međunarodnoj zajednici koja je omogućila da se umjesto Jugoslavije konstituiraju nove države, njene nasljednice. U sva tri slučaja, historijska uspomena ljudi koji su živjeli u Hrvatskoj povezivala je rat i nastanak države. Zato su neke interpretacije koje povezuju nacionalni identitet s prethodnim ratovima tako slične u svim slučajevima.

16 Za koncept *zlatnog doba* (*Golden Age*), v. Smith, 2001; Guibernau & Hutchinson, 2001; Hosking & Schöpflin, 1997. Od šire literature o nacionalizmu koja je korisna za objašnjenje i hrvatskog slučaja, v. Malešević, 2009; Anderson, 1983; Smith, 1999.

17 Za mitove i njihovu političku upotrebu v. Girardet, 2000; Gagnon, 2004; Cipek, 2012; Jović, 2017. Za primjenu teorija o mitovima i nacionalnim identitetima na slučaj Jugoslavije i post-jugoslavenskih zemalja, v. Kolsto, 2005; Kolsto, 2016; Djokić, 2012; Gavrilović, 2009; Kuljić, 2006.

„nama“ prihvatljiva, dok svaku alternativnu interpretaciju odbacuje kao „rušenje temelja državnosti“. Zato što koristi neke činjenice, mit nije moguće opovrgnuti znanstvenim kriterijima kao u potpunosti neistinit. Ako ga želimo izazvati, treba se osloniti na politiku sjećanja i razotkrivanja skrivenih činjenica i skrivenih osobnih sjećanja. Potrebno je otvoriti prostor za alternativne interpretacije, kako bi se dovela u pitanje interpretacija prema kojoj je mit isto što i historijska istina. On je, možda, samo jedna od istina, a nikad nije cijela istina, iako uvijek tvrdi da to jest.

Drugi razlog zbog kojeg je rat u Hrvatskoj temelj novog nacionalnog identiteta jest u tome što je Hrvatska (a pod pojmom „Hrvatska“ ovdje mislimo: dominantna i službena Hrvatska, ne i ona alternativna, odnosno manjinska) ratom postigla gotovo sve svoje proklamirane nacionalne ciljeve. Pritom ističemo tri:

1. Prvo, ona je, kao što smo upravo objasnili, tim ratom postigla nezavisnost i međunarodno priznanje, kojeg bez rata nije mogla postići.
2. Drugo, ona je ratom – a posebno završnim vojno-policijskim operacijama u ratu, kao što su Bljesak i Oluja iz 1995. – reintegrirala svoje teritorije, definirane teritorijalnom podjelom socijalističke Jugoslavije kroz ustave te države (Federativne Narodne Republike Jugoslavije i Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije) već od 1946. nadalje. Integriranje teritorija uglavnom nije uključivalo i integriranje ljudi, odnosno manjina – a naročito srpske, koja je u najvećem broju (od oko 250 do 300 tisuća) napustila Hrvatsku zbog tih operacija i potom se nije nikad u nju vratila.
3. Treće, Hrvatska je ratom i u ratu postigla etničku homogenost koju ranije nije imala. Prije rata, prema popisu stanovništva iz 1981. godine (zadnjem koji se može smatrati sasvim regularnim, jer je onaj iz 1991. već bio održan u poluradnim uvjetima), u Hrvatskoj je čak 22 posto stanovnika pripadalo nekoj nacionalnoj manjini (iako se riječ „manjina“ u socijalizmu nije koristila nakon 1963. godine, pa je njen povratak u službeni politički i pravni diskurs predstavljao izazov za one na koje se odnosio)¹⁸, od kojih je najveća bila srpska – koja je činila oko 12 posto stanovništva. Nakon rata i zbog rata, taj se broj pripadnika manjina smanjio na samo 7.5 posto, dok je oko 1.5 posto ostalo „nacionalno neopredjeljeno“. Prije rata je, dakle, u Hrvatskoj oko 78 posto građana za sebe reklo da su etnički Hrvati, dok je nakon rata taj postotak povećan na 91 posto. S obzirom na ciljeve hrvatskog etničkog nacionalizma – da se poveća etnička homogenost Hrvatske, kao preduvjet njene stabilnosti i dugoročnog opstanka – radi se o uspjehu (iz etnonacionalističke perspektive, koja je tada bila dominantna)¹⁹ kojeg, također, ne bi bilo moguće postići bez rata. Nijedna druga europska zemlja nije od kraja Hladnog rata u tolikoj mjeri reducirala broj pripadnika manjina kao Hrvatska. Ona je prije rata bila daleko manje etnički homogena od Slovenije, da bi nakon rata postala etnički homogenija od nje.

18 Za strah od postajanja manjinom v. Jović, 2001.

19 Za Hrvatsku kao zemlju etnodemokracije, v. Štiks, 2010.

Zbog toga što je rat bio tako uspješan sa stanovišta dominantne nacije i njenih navodnih interesa (koje su formulirali i promovirali dizajneri novog hrvatskog identiteta, čak i nasuprot volji većine stanovnika, kao što smo ranije objasnili), rat se slavi, a ne samo komemorira. Hrvatski dizajneri identiteta smatraju da je rat bio koristan, iako i dalje tvrde da ga Hrvatska nije željela nego ga je htjela izbjeći, između ostalog i predlaganjem konfederacijskog saveza sa Slovenijom,²⁰ a potencijalno i drugim republikama koje bi se možda u budućnosti htjele pridružiti tom savezu.

Treći razlog zbog kojeg se o ratu govori kao o ključnom događaju hrvatske povijesti povezan je s interpretacijom o samom karakteru toga rata. Hrvatska smatra da je u „Domovinskom ratu“ bila istodobno pobjednica i žrtva.²¹ Takvu poziciju – istodobno žrtve i pobjednice – nije postigla nijedna druga jugoslavenska republika. Slovenija, također, tvrdi da je bila pobjednica, ali su njene žrtve u kratkotrajnom ratu s Jugoslavijom bile ipak daleko manje, pa je manje uvjerljivo tvrditi da je bila žrtva. Osim toga, neprijatelj u tom ratu (u Sloveniji) bila je jugoslavenska država, koja danas više ne postoji, te je stoga teško održavati narativ o neprijateljskom drugom i povezati ga s nekom od drugih jugoslavenskih nacija, unatoč tome što i u Sloveniji i u Hrvatskoj i danas ima onih koji vode narativne bitke protiv Jugoslavije i Jugoslavena.

Identitetski narativi u drugim državama bivše Jugoslavije također tvrde da su njihovi narodi bili žrtve, ali Srbi, Bošnjaci, Crnogorci, pa ni kosovski Albanci, ne tvrde da su bili pobjednici tog rata. U slučaju kosovskih Albanaca, koji su po elementima svoje dominantne nacionalne naracije najbliži Hrvatima, pobjeda je ostala tek relativna, s obzirom da Kosovo još nije univerzalno priznata država, te nije članica Ujedinjenih naroda, što je Hrvatska postala već u maju 1992. Kosovo, također, nije univerzalno priznato ni od svih zemalja-članica Europske unije i NATO-a, kao ni od dvije zemlje stalne članice Vijeća sigurnosti Ujedinjenih naroda: Kine i Rusije. Njegova suverenost je, stoga, i dalje upitna – i to ne samo zbog nedostatka univerzalnog međunarodnog priznanja, nego i zato što je Kosovo i dalje *de facto* pod međunarodnim protektoratom, što Hrvatska nije – čak ni djelomično (a bila je, u godinama u kojima je na dijelu njene teritorije postojao UNPROFOR, a te teritorije su bile tretirane kao zaštićene zone Ujedinjenih naroda).

Narativ o pobjedniku i žrtvi uvijek stvara snažne osjećaje, koje unosi u proces stvaranja i održavanja novog nacionalnog identiteta. Najbliži suvremenom hrvatskom mitotvorstvu su primjeri Srbije nakon Balkanskih ratova i Prvog svjetskog rata, u kojima je Srbija bila pobjednik i žrtva. Objektivno gledajući, i dubina žrtvovanja i veličina pobjede – s obzirom da se radilo o svjetskom ratu – bile su veće u srpskom slučaju od ovog suvremenog hrvatskog. Ali, i u tom slučaju ta je pobjeda relativizirana činjenicom da je stvaranjem Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca kao zajedničke jugoslavenske države, Kraljevina Srbija u stvari nestala jer je bila integrirana u novu državu. Ta pobjeda, stoga, nije mogla biti u potpunosti konzumirana, a srpskom

20 Za pitanje hrvatsko-slovenskog konfederacijskog sporazuma, kao i za diskusiju o tome je li taj prijedlog sporazuma doista htio rekonstruirati Jugoslaviju i spriječiti rat, v. Jović, 2008.

21 Za taj argument, v. Boduszynski & Peskin, 2003.

identitetu koji bi se oko njih mogao graditi pojavila se alternativa u zajedničkom, jugoslavenskom identitetu. Kako bi se taj novi identitet stvorio, važni elementi narativa o žrtvi i pobjedi na kojima bi se mogao graditi poseban srpski nacionalni identitet bili su potisnuti kako bi se nova zajednica odmaknula od traumatičnog – i za njene građane i narode vrlo različitog – iskustva prethodnih ratova.

Narativ o pobjedniku i žrtvi, kao i mit o „Domovinskom ratu“ u Hrvatskoj ima još jednu važnu dimenziju, zbog koje je politički koristan za oblikovanje identiteta suvremene Hrvatske. Ratom se uspostavljaju čvrste granice identiteta, jer se njime produbljuje podjela između kolektivnog Mi i kolektivnog Oni, koji su ne samo redefinjirani nakon rata, nego su i novostvoreni. Time se proizvodi i Sebstvo i Drugost, dva važna elementa svakog identiteta (Čolović & Opačić, 2017). S obzirom na duboke povijesne, kulturalne, geografske i identitetske podjele u hrvatskom društvu – koje su bile vidljive i u ispitivanju javnog mnijenja neposredno prije početka rata, što smo pokazali ranije u ovom članku – narativ o ratu u kojem su se Hrvati jedinstveno borili protiv Srba i Jugoslavije, iskorišten je da bi se postigla veća unutarnja homogenost nacije, kao i čvrsta granica između hrvatske nacije i ovih drugih, sličnih i konkurentskih, identiteta koji je okružuju. Time je mit o „Domovinskom ratu“ dobio i praktično-političku svrhu. On je postao instrument sprečavanja eventualnog raspada same Hrvatske, kao i instrument sprečavanja njene etničke i političke pluralizacije. Time je postao i prepreka povratku izbjeglih Srba u Hrvatsku, ali i demokratizaciji i pluralizaciji političke scene u Hrvatskoj.

U Domovinskom ratu radilo se o ratu između nacija koje su vrlo slične. Srbi i Hrvati dugo su živjeli zajedno, a jugoslavenski identitet (koji je u sebi sadržavao i hrvatski) nije bio nepopularan u samoj Hrvatskoj, u kojoj je – prema popisima stanovništva u cijelom hladnoratovskom razdoblju – bio najveći broj građana koji su se izjašnjavali kao Jugoslaveni u etničkom smislu: 8.2 posto (379.057 stanovnika u popisu iz 1981. godine). Hrvati su u historijskom smislu bili inicijatori i snažni promotori jugoslavenske ideje (npr. kroz ilirizam u 19. stoljeću, ili Orjuna u 20. stoljeću) a bez Hrvatske Jugoslavija nije bila moguća. Jedan Hrvat, Josip Broz Tito, bio je personifikacija socijalističke Jugoslavije i njen najutjecajniji politički akter koji je u simboličkom smislu predstavljao samu socijalističku Jugoslaviju. On je bio – a prema ispitivanjima javnog mnijenja objavljenim čak i 25 godina nakon raspada Jugoslavije i ostao – vrlo popularan u hrvatskoj javnosti.²² Čak i u zadnjoj fazi jugoslavenske krize, u drugoj polovici osamdesetih godina, Hrvatska je politika bila izrazito projugoslavenska, kao što svjedoče, primjerice, političari kao što su Stipe Šušvar i Ante Marković, te drugi visoki funkcioneri Jugoslavije koji su dolazili iz Hrvatske: Budimir Lončar, Milka Planinc, Dušan Dragosavac, Ivica Račan i dr. Svi su oni, iako na različite načine, ostali privrženi ideji Jugoslavije u doba kad su njihovi kolege iz drugih republika već odustajali od koncepta jugoslavenstva, razmatrajući druge opcije (npr. od 1986. do 1990.). Unatoč danas dominantnoj interpretaciji o

22 Za Tita kao najznačajniju ličnost hrvatske povijesti, vidi: Tito najveći Hrvat u povijesti, Račan i Thompson dijele 52. mjesto, 2004., *Index*, 5. januara 2004.

tome da su Hrvati uvijek bili protivnici Jugoslavije, stvarno stanje stvari „na terenu“ ne ukazuje da je to bio slučaj. Zbog toga je i tu činjenicu bilo potrebno „zaboraviti“, odnosno izbrisati iz pojedinačnog i kolektivnog sjećanja.

Secesionistički orijentirani dizajneri novog hrvatskog identiteta smatrali su, stoga, da im rat koristi da bi smanjili i u potpunosti uništili popularnost jugoslavenstva u Hrvatskoj. To su mogli učiniti jedino ratom. Njihove glavne mete bili su, prije svega, Jugoslaveni,²³ kao i simboli zajedničkog i mirnog života prije svega Hrvata i Srba. Vukovar je bio jedan takav simbol. Bosna i Hercegovina – u čiji opstanak zbog njene multietničnosti nacionalistički separatisti nikad nisu vjerovali – drugi. Ti i drugi simboli zajedništva (kao što su multietnički gradovi poput Karlovca, Siska, Zadra, a u Bosni i Hercegovini posebno Mostar i Sarajevo) morali su biti uništeni da bi se pokazalo kako je Jugoslavija nemoguća. Štoviše, oni su sad počeli tvrditi da nikad nije ni bila moguća, te da je između Hrvata i Srba uvijek postojala „vječna mržnja“. Sociološka istraživanja o etničkoj distanci, kao i osobne uspomene na miran i zajednički život, pokazivala su nešto sasvim drugo.²⁴ Zbog toga ih je trebalo ignorirati i negirati novim narativom o permanentnoj mržnji dva slična naroda: Hrvata i Srba. Razdvajanje dva identiteta naročito se intenziviralo kroz novu jezičku politiku u Hrvatskoj, tj. kroz inzistiranje na odvojenosti srpskog od hrvatskog jezika, kroz politiku jezičkog purizma (Kordić, 2010).

Rat je poslužio i kao temelj politike čvrstog i unitarističkog oblikovanja same Hrvatske, koja je lingvistički raznolika zemlja (s tri dijalekta: kajkavskim, štokavskim i čakavskim), geografski nejedinstvena (zbog eksklave na jugu Dalmacije, oko Dubrovnika, koja je teritorijalno odvojena od ostatka Hrvatske), i regionalno duboko podijeljena (sa snažnim osjećajem regionalne pripadnosti u Istri, Slavoniji, Hrvatskom zagorju, Dalmaciji, na Kordunu i Baniji, te u Lici). Uz te podjele, koje su rezultirale u zahtjevima za teritorijalno-kulturnu, pa i političku autonomiju u Istri, Dalmaciji i u Krajini već početkom 1990., treba dodati i povijesne podjele na *ustaze* i *partizane*, o kojima je već bilo riječi u ovom članku. Rat je omogućio da se stvori narativ o potrebi izbjegavanja decentralizacije i o štetnosti bilo kakve autonomije za Hrvatsku, kako bi ona izbjegla sudbinu Jugoslavije. Stvorena je ideja o tome da je jedino etnički, kulturalno i politički homogena Hrvatske dugoročno održiva. To je bio i politički interes stranke na vlasti, Hrvatske demokratske zajednice, koja je namjerno u svom imenu izbjegla riječ *stranka* ili *partija*, naglašavajući time da ne predstavlja samo neki *dio* stanovništva nego sve, pa se stoga i nazvala *zajednicom*. Model upravljanja kojeg je HDZ promovirao bio je u velikoj mjeri isti ili sličan onome kako je to činila Hrvatska seljačka stranka (HSS) u međuratnom razdoblju (do 1920. do 1941.), te Savez komunista Hrvatske (SKH) u poslijeratnom razdoblju (od 1945. do 1991.). Sve te tri političke „stranke“ smatrale su da predstavljaju cjelinu Hrvatske, i da je

23 Za potpuno nestajanje Jugoslavena kao etničke kategorije, kao i njihovo nestajanje iz službenog diskursa, v. Markovina, 2015. Za istovrstan proces istiskivanja uspomene na Jugoslaviju iz srpskog nacionalnog identiteta u Krajini, v. Pavlaković, 2016.

24 Za taj argument, v. Pantić, 1987.

politički pluralizam unutar same Hrvatske zapravo štetan za hrvatske nacionalne interese. Ta politika dovela je do nacionalne homogenizacije, a ne liberalno-demokratske političke pluralizacije u cijeloj hrvatskoj političkoj povijesti 20. stoljeća, uključujući i nakon 1990. Međutim, dok je prije promjena koje je označila europska 1989. taj proces bio moguć i bez velikih napora stranke na vlasti, nakon 1989., s pobjedom liberalne demokracije u cijeloj Europi taj je proces bilo nemoguće nastaviti bez rata. Rat je zaustavio demokratizaciju, a naročito liberalizaciju Hrvatske, kao što pokazuju u svojim istraživanjima Lalović (2008) i Katunarić (2013). Hrvatska je, primjerice, 1998. bila manje liberalna nego što je bila 1988. – a svakako je bila manje pluralistična, i u etničkom i u političkom smislu.

Ta ista politika dovela je, potom, i do neliberalne i unitarističke politike povijesti, koja je inzistirala da je preduvjet opstanka Hrvatske u jedinstvenoj – i od države zaštićenoj – interpretaciji prošlosti. Državni intervencionizam u pisanje povijesti, te u školske programe povijesti, doveo je do glorificiranja „Domovinskog rata“ kao momenta ujedinjenja svih Hrvata (Petrungaro, 2009). Stoga je promoviranje mita o „Domovinskom ratu“ postalo prepreka slobodi akademskih istraživanja ove teme u Hrvatskoj. Interpretacija „Domovinskog rata“ postala je rezervirano područje za državu i one dizajnere identiteta koji su prihvaćali državni narativ – za sve ostale ono je postalo rizično područje, u kojem lako mogu biti optuženi za ugrožavanje ustavnog poretka kako bi se ugrozio nacionalni identitet Hrvata i Hrvatske.

Uz sve ove identitetske razloge za korištenje rata kao temelja novog nacionalnog identiteta, postojao je i postoji i pragmatično-politički. Mit o „Domovinskom ratu“ stvorio je mogućnost da se „hrvatski narod“ (kao kolektivitet) pojavi kao nova politička elita, s obzirom da je proglašen pobjednikom tog rata. Subjektiviranje etničkog kolektiviteta jest proces koji se nalazi u samoj biti etnonacionalizma. Ta naracija, u kojoj se narod pojavljuje kao elita (neka vrsta „odabranog naroda“), pogoduje populističkim tendencijama koje potom favoriziraju postojeću stvarnu političku elitu i omogućavaju joj da ostane na vlasti. Kao što je stari socijalistički narativ omogućio pakt između elite i radničke klase (odnosno, „radnih ljudi i građana“, kako se govorilo u kasnoj socijalističkoj fazi) tako je novi nacionalistički narativ omogućio pakt između elite i „hrvatskog naroda“.

Istodobno, unutar te nove elite, stvorena je nova „avangarda“, kroz koncept *hrvatskih branitelja*, ratnih veterana, sudionika tog rata.²⁵ Status *hrvatskog branitelja* omogućen je mnogima, pa je danas u Hrvatskoj registrirano oko 506 tisuća branitelja. Takvo bujanje broja branitelja imalo je svoju političku, socijalnu i simboličku svrhu. Status branitelja donosi brojne privilegije: od mirovine koja je dvostruko viša u odnosu na radničku, do prava na ranije umirovljenje, prednost pri zapošljavanju i obrazovanju, te politički status koji često postaje status „veto-igrača“. Braniteljska populacija i njihove organizacije – iako ne izlaze na izbore sa svojom posebnom političkom strankom – smatraju da je sudjelovanje u ratu dovoljan legitimacijski temelj za njihovu trajnu izvan-institucijsku moć. U tom smislu, neki od njih dovode

25 O hrvatskim braniteljima, v. Koska & Matan, 2017; Ostojić, 2009.

u pitanje demokraciju, smatrajući da je sudjelovanje u „Domovinskom ratu“ bilo važnije od pobjede na izborima. U 2014. braniteljske su organizacije organizirale dug protest (trajao je 555 dana) protiv demokratski izabranog predsjednika Republike (Ive Josipovića) i premijera (Zorana Milanovića), tvrdeći da oni nisu lojalni Hrvatskoj, između ostalog i zato što nisu bili branitelji. Diskurs u kome su branitelji stvarni suvereni u Hrvatskoj sličan je diskursu koji je svojedobno razvila boračka organizacija socijalističke Jugoslavije (Savez udruženja boraca Narodnooslobodilačkog rata, SUBNOR) a potom i Savez komunista Jugoslavije. Prema tom diskursu, oni koji su stvorili neku državu imaju pravo njome upravljati. Stvoritelj uvijek ima pravo upravljati stvorenim: on je subjekt, a ono je objekt. Takav odnos prema državi ustvari narušava narodni i državni suverenitet, jer državu i narod svodi na objekte, a objekt ne može biti suveren.

Iz tih razloga, braniteljima i onima koji su sa njima povezani (političke stranke desnice, njihove obitelji, Crkva i dr.) u interesu je da se hrvatsko društvo nikad ne odvoji od rata. Oni perpetuiraju narativ o ratu u svakodnevicu, te ga nameću u javnom prostoru – što zbog ideoloških, a što zbog sasvim konkretnih političko-pragmatičkih razloga. Održavanje tog mita, te selektivne interpretacije prošlosti ima, stoga, sasvim konkretne političke svrhe i nije samo stvar ideologije i identiteta, nego održavanja privilegiranog statusa utemeljenog u sudjelovanju – ili navodnom sudjelovanju – u ratu.

ZAKLJUČAK

Ratovi su česta tema u izgradnji i obnovi nacionalnih identiteta. Oni završavaju, ali i traju dugo nakon završetka. Ratovi nikada ne nestaju kao mogući motiv za konstrukciju i rekonstrukciju nacionalnih mitova. Možda su ponekad „uspavani“, pa izgleda da su stavljeni *ad acta*, ali ih se uvijek lako „probudi“, kad za to postoji motiv, sredstvo i prilika.

Iako smo se u ovom članku bavili hrvatskim slučajem, on nije jedini slučaj intenzivnog upotrebljavanja rata u političke svrhe, posebno kad se radi o preoblikovanju nacionalnog identiteta. Dovoljno je pogledati suvremenu Istočnu Europu, primjerice Poljsku u kojoj je *katynska* epizoda iz Drugog svjetskog rata i dalje važan element u konstrukciji nacionalnog identiteta. U Mađarskoj su kontroverze u vezi s interpretacijom vladavine Miklósa Horthya i danas žive, kao da je rat završio prije nekoliko godina a ne prije više od 70. Slično je i s interpretacijama karaktera sovjetske vlasti i uloge SSSR-a u baltičkim zemljama i Ukrajini. Ruska vanjska politika inzistira na pozitivnoj ruskoj ulozi u oslobođenju Europe od fašizma (naglašavajući antifašizam kao živ koncept čak i danas), optužujući pritom vlade nekih drugih zemalja (npr. ukrajinsku) za revizionizam i rehabilitaciju fašizma (Cipek, 2018). U hrvatsko-srpskim odnosima, interpretacije događaja i ličnosti iz Drugog svjetskog rata (npr. karaktera Nezavisne Države Hrvatske, pitanja karaktera i broja žrtava koncentracijskog logora Jasenovac, uloge zagrebačkog nadbiskupa Stepinca u tom ratu, karaktera kraljevske vojske i uloge njenog lidera Draže Mihailovića, odnosa prema političkim akterima

kao što je bio Milan Nedić i sl.) predstavljaju i danas prepreku za punu normalizaciju tih odnosa. Žive su i rasprave o odnosu prema žrtvama revolucionarne akcije jugoslavenskih partizana nakon kraja Drugog svjetskog rata (npr. na Bleiburgu, ili u egzekuciji Draže Mihailovića, sudskoj osudi nadbiskupa Stepinca ili pri egzekucijama pripadnika neprijateljske emigracije), koje predstavljaju i danas aktualna politička i identitetska pitanja.

Oživljavanje rata kroz nove interpretacije njegovog karaktera događa se i u okviru novog vala politički inspiriranog povijesnog revizionizma, gotovo u svim zemljama nekadašnje socijalističke Europe, pa i šire (npr. u Italiji, v. Tenca Montini, 2016). Traganje za novim interpretacijama je u biti historiografije kao i drugih humanističkih područja i društvenih znanosti. Ali, ovdje se često radi o potpuno neakademske akterima, često amaterima i političarima, čiji motivi nisu usmjereni k unapređivanju znanosti, i čije metode nisu akademske. U doba vladavine amaterizma u gotovo svim poljima društvenosti, takve su tendencije neizbježno anti-prosvjetiteljske, jer služe konstruiranju mitova umjesto znanosti. U uvjetima vladavine privida i image-a, te lažnih vijesti umjesto činjenica, takve amaterske interpretacije imaju svoju publiku, pa već sad proizvode političke posljedice.

Hrvatski slučaj, dakle, nije jedini, ali je danas sigurno izniman po svom intenzitetu i karakteru. Dok su u slučaju drugih istočno-europskih nacija u fokusu reinterpretacije Drugog svjetskog rata, u hrvatskom slučaju se radi o ratu koji je relativno nedavno završio i koji je stoga ostavio još uvijek duboke tragove na osobnim identitetima mnogih ljudi. „Domovinski rat“ bio je, također, po mnogočemu „repriza“ građanskog rata koji se u Hrvatskoj odvijao tokom Drugog svjetskog rata (v. Goldstein, 2007). U njemu su se pojavili – barem na simboličkoj razini – ponovno „ustaše“ i „četnici“, a obnovljene su i radikalne ideologije i prakse etničkog čišćenja, posebno kroz politiku uništavanja manjina: Srba i Hrvata tamo gdje su bili u manjini u odnosu na drugu naciju. Zbog toga su se u identitetskom smislu ta dva rata povezala na način da se istodobno govori i o Drugom svjetskom ratu i o „Domovinskom ratu“. Nova interpretacija hrvatske povijest, koja polazi od Domovinskog rata, uključuje i reviziju prethodnih interpretacija Drugog svjetskog rata.

Rat je traumatičan događaj za svaku naciju. Međutim, za one koji u okviru nacije smatraju da je nacionalna nezavisnost i suverenost vrijednost za koju treba biti spreman platiti svaku cijenu, pa i cijenu rata, rat nije samo tragedija. U hrvatskom slučaju vidimo da su mnoge kategorije stanovništva od rata imale velike štete, ali su neke – i to ne malobrojne – imale i koristi. Oni koji su se ratom okoristili održavaju narativ kojim se rat slavi, a ne samo komemorira, živim i više od 25 godina nakon rata. Politika stvaranja mira ne može se, međutim, voditi pod latinskom parolom: „Si vis pacem para bellum“ – „ako želiš mir, spremaj se za rat“. Sasvim suprotan zaključak – „ako želiš mir, spremaj se za mir“ bio bi primjereniji i korisniji za društva koja su i sama višekratno u 20. stoljeću osjetila tragediju rata.

INTERPRETING THE “HOMELAND WAR” (1991–1995) AND RE-CONSTRUCTION OF CROATIAN NATIONAL IDENTITY

Dejan JOVIĆ

Fakultet političkih znanosti, Sveučilište u Zagrebu, Lepušićeva 6, 10 000 Zagreb, Croatia

e-mail: dejan.jovic@fpzg.hr

SUMMARY

Contemporary Croatian state seceded from the Yugoslav federation during the wars of the 1990s, or – as it is called in Croatia – the “Homeland war”. States that are created in wars or as result of wars often treat war not only as tragedy but also as the birthplace of its statehood, and thus as their own Golden Age. This is especially the case for states that claim that in these wars they were both Victims and Winners. This is the case with contemporary Croatia with regard to its “Homeland war”. As result of such interpretation of the war, Croatia’s everyday political and social life is full of commemorations but also celebrations of the war. Interpreting of previous wars (including the Second World War) became a key feature of the process of reconstruction of Croatian national identity. This process is facilitated by the fact that Croatia has achieved its main objectives in the war: independence, international recognition, territorial reintegration and ethnic homogenisation. In addition to these identity and ideologically based reasons, there are also some political or pragmatic, linked with the status of the “Croatian Defenders from the Homeland War”. Veterans’ associations and about 500,000 registered Veterans do not allow the war to be “forgotten”. Their status and privileges are closely connected to survival of the dominant narratives about the war. At its end, the article compares Croatian case with the usage of wars in other East-European post-Communist states.

Keywords: national identity, Homeland War, Croatia, political and national myths, nationalism, Yugoslavia

IZVORI I LITERATURA

- Anderson, B. (1983):** *Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism.* London, Verso.
- Beskromni, I. (1946):** *Priče iz Domovinskog rata.* Zagreb, Glas rada.
- Blanuša, N. (2017):** Trauma and Taboo: Forbidden Political Questions in Croatia, *Politička misao*, 54, 1–2, 170–196.
- Bohuszyski, M. & V. Peskin (2003):** International Justice and Domestic Politics: Post-Tudjman Croatia and the International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia. *Europe-Asia Studies*, 55, 7, 1117–1142.
- Cipek, T. (2012):** Funkcija političkog mita. O koristi mitskog za demokraciju. *Anali Hrvatskog politološkog društva*, 9, 1, 7–19.
- Cipek, T. (2018):** Ruske politike povijesti i Oktobarska revolucija. *Politička misao*, 55, 3, 129–145.
- Čolović, N. & T. Opačić (2017):** Proizvodnja drugoga: Srbi u hrvatskim dnevnim novinama. Zagreb, Srpsko narodno vijeće.
- Čorkalo Biruški, D. & D. Ajduković (2009):** Od dekonstrukcije do rekonstrukcije traumatizirane zajednice: primjer Vukovara. *Revija za socijalnu politiku*, 16, 1, 1–24.
- Degan, V. Đ. (1991):** Jugoslavija u raspadu. Mišljenje Arbitražne komisije br. 1 od 7. prosinca 1991. *Politička misao*, 28, 4, 50–61.
- Djokić, D. (2012):** Nationalism, Myth and Reinterpretation of History: the Neglected Case of Interwar Yugoslavia. *European History Quarterly*, 1, 71–95.
- Gagnon, V. P. Jr. (2004):** *The Myth of Ethnic War: Serbia and Croatia in the 1990s.* Ithaca, New York, Cornell University Press.
- Gavrilović, D. et al. (2009):** Mitovi nacionalizma i demokratija. Novi Sad, Centar za istoriju, demokratiju i pomirenje.
- Gaura Hodak, O. (2014):** Tuđman i Perković. Zagreb, Profil.
- Girardet, R. (2000):** Politički mitovi i mitologije. Beograd, Biblioteka XX vek.
- Glaurdić, J. (2011):** Vrijeme Europe: zapadne sile i raspad Jugoslavije. Zagreb, Mate.
- Goldstein, S. (2007):** 1941: godina koja se vraća. Zagreb, Novi liber.
- Grdešić, I. et al. (1990):** Hrvatska u izborima '90. Zagreb, Naprijed.
- Guibernau, M. & J. Hutchinson (ur.) (2001):** *Understanding Nationalism.* Cambridge, Polity Press.
- Helms, E. et al. (ur.) (2007):** *The New Bosnian Mosaic. Identities, Memories and Moral Claims in Post-War Bosnia-Herzegovina.* London, Routledge.
- Henjak, A. (2011):** Stranačka identifikacija i granice stranačke mobilizacije u Hrvatskoj nakon 2000. godine. *Političke perspektive*, 1, 1, 29–55.
- Hosking, G. & G. Schöpflin (ur.) (1997):** *Myths & Nationhood.* London, Hurst.
- Ivanković, Ž. (2017):** The Political Economy of Crony Capitalism: A Case Study of the Collapse of the Largest Croatian Conglomerate. *Politička misao*, 54, 4, 40–60.
- Jović, D. (2001):** Fear of Becoming Minority as a Cause of the post-Yugoslav Wars. *Balkanologie*, 5, 1–2, 21–37.

- Jović, D. (2008):** Slovenian-Croatian Confederation Proposal in 1991: A Tactical Move or an Ultimate Solution?. U: Cohen, L. & J. Dragović-Soso (ur.): State Collapse in South-Eastern Europe: New Perspectives on Yugoslavia's Disintegration. West Lafayette, Purdue University Press, 249–280.
- Jović, D. (2011):** Hrvatska vanjska politika pred izazovima članstva u Europskoj uniji. *Politička misao*, 48, 2, 7–36.
- Jović, D. (2012):** The War that is not allowed to be forgotten: Nationalist discourse on the Homeland War (1991–1995) in contemporary Croatia. *Suedosteuropa Mitteilungen*, 52, 3, 52–69.
- Jović, D. (2014):** Samo u mitovima svaki narod želi svoju državu. U stvarnosti – ne. <http://politickamisao.com/?s=samo+u+mitovima> (pristup: 7. 6. 2018).
- Jović, D. (2015a):** Fighting Old Wars Against New Enemies. *New Eastern Europe*, 16, 2, 126–135.
- Jović, D. (2015b):** Lenjinistički i staljinistički izvori Tuđmanove politike samoodređenja i odcjepljenja. *Politička misao*, 52, 1, 15–47.
- Jović, D. (2017):** Rat i mit. Zaprješić, Fraktura.
- Kardum, L. (2014):** Woodrow Wilson i ideja liberalizma. U: Jović, D. (ur.): Liberalne teorije međunarodnih odnosa. Zagreb, Fakultet političkih znanosti, 112–140.
- Kasapović, M. (2005):** Bosna i Hercegovina: podijeljeno društvo i nestabilna država. Zagreb, Politička kultura.
- Katunarić, V. (2013):** Rajska zajednica i društveni pakao – sociološka razmatranja. Zagreb, Disput, Biblioteka Luča.
- Kølsto, P. (ur.) (2005):** Myths and Boundaries in South-Eastern Europe. London, Hurst and Company.
- Kølsto, P. (ur.) (2009):** Media Discourse and the Yugoslav Conflict: Representations of Self and Other. Aldershot i Burlington, Ashgate.
- Kølsto, P. (ur.) (2016):** Strategies of Symbolic Nation-Building in South Eastern Europe. London, Routledge.
- Kordić, S. (2010):** Jezik i nacionalizam. Zagreb, Durieux.
- Koska, V. & A. Matan (2017):** Croatian Citizenship Regime and Traumatized Categories of Croatian Citizens: Serb Minority and Croatian Defenders of the Homeland War. *Politička misao*, 54, 1–2, 119–149.
- Kuljić, T. (2006):** Kultura sećanja: teorijska objašnjenja upotrebe prošlosti. Beograd, Čigoja.
- Lalović, D. (2008):** Države na kušnji. Zagreb, Nacionalna zajednica Crnogoraca Hrvatske i Disput.
- Ljubojević, A., Jerman, M. & K. Bovan (2017):** Cultural Trauma set in Stone? The Case of Shelling of Dubrovnik. *Politička misao*, 54, 1–2, 197–219.
- Malešević, S. (2009):** Sociologija etniciteta. Beograd, Reč.
- Markovina, D. (2015):** Povijest poraženih. Zagreb, Jesenski i Turk.
- Mirić, J. (1984):** Sistem i kriza. Zagreb, Cekade.
- Ostojić, M. (2009):** Collective Memory in Personal Account of Veterans of the Croatian War 1991–95. *Socio-Anthropologie*, 23–24, 75–114.

- Pantić, D. (1987):** Karakteristike socijalne distance kod zaposlenih u društvenom sektoru SFRJ. *Socijalizam*, 29, 559–602.
- Pavlaković, V. (2016):** Simboli i kultura sjećanja u Republici Srpskoj Krajini. *Politička misao*, 53, 3, 26–49.
- Petrungaro, S. (2009):** Pisati povijest iznova. Hrvatski udžbenici povijesti 1918.–2004. Zagreb, Srednja Europa.
- Roth, B. (2015):** Ne-konzenzualna disolucija država u međunarodnom pravu: inovacije Badinterove komisije u retrospektivi. *Politička misao*, 52, 1, 48–78.
- Smith, A. D. (1999):** *Myths and Memories of the Nation*. Oxford, Oxford University Press.
- Smith, A. D. (2001):** *Nationalism*. Cambridge, Polity Press.
- Šelo Šabić, S. (2003):** „Die Stunde Null“ pedeset godina kasnije. *Reč*, 72, 18, 75–90.
- Šelo Šabić, S. (2014):** Croatia's Fast-Forward Foreign Policy: From Yugoslavia to the EU. U: Keil, S. & B. Stahl (ur.): *The Foreign Policies of Post-Yugoslav States: From Yugoslavia to Europe*. London, Palgrave Macmillan, 69–93.
- Šiber, I. (1997):** Izborne orijentacije i ideologijski sukobi tijekom Drugog svjetskog rata: značenje političke biografske obitelji. *Politička misao*, 34, 2, 104–128
- Štiks, I. (2010):** Uključeni, isključeni, pozvani: politike državljanstva u postsocijalističkoj Europi i Hrvatskoj. *Politička misao*, 47, 1, 77–110.
- Tenca Montini, F. (2016):** Politika sjećanja za postideološka vremena. *Politička misao*, 53, 3, 7–25.
- Tito najveći Hrvat u povijesti, Račan i Thompson dijele 52. mjesto (2004):** <https://www.index.hr/vijesti/clanak/tito-najveci-hrvat-u-povijesti-racan-i-thompson-dije-le-52-mjesto/179097.aspx> (pristup: 7. 6. 2018).
- Žunec, O. et al. (2013):** *Oficir i časnik*. Zagreb, Hrvatska sveučilišna naklada.

NAVODILA AVTORJEM

1. Revija ACTA HISTRIAE objavlja **izvirne** in **pregledne** znanstvene članke s humanistično vsebino, zlasti s področja zgodovinopisja. Temeljno geografsko območje, ki ga publikacija pokriva, je Istra in mediteranska Slovenija ter vsebine, ki se na podlagi interdisciplinarnih in primerjalnih preučevanj povezujejo s sredozemskimi deželami. Uredništvo uporablja za vse članke obojestransko anonimni recenzentski postopek.
2. Sprejemamo članke v slovenskem, italijanskem, hrvaškem in angleškem jeziku. Avtorji morajo zagotoviti jezikovno neoporečnost besedil.
3. Članki naj obsegajo do 36.000 znakov brez presledkov. Članek je mogoče oddati na e-naslov ActaHistoriae@gmail.com ali na elektronskem nosilcu (CD) po pošti na naslov uredništva.
Avtor ob oddaji članka zagotavlja, da članek še ni bil objavljen in se obvezuje, da ga ne bo objavil drugje.
4. Naslovna stran članka naj vsebuje naslov in podnaslov članka, ime in priimek avtorja, avtorjeve nazive in akademske naslove, ime in naslov inštitucije, kjer je zaposlen, oz. domači naslov vključno s poštno številko in naslovom elektronske pošte. Razen velikih začetnic in kratic pisati z malimi črkami.
5. Članek mora vsebovati **povzetek** in **izvleček**. Izvleček je krajši (max. 100 besed) od povzetka (cca. 200 besed).
V *izvlečku* na kratko opišemo namen, metode dela in rezultate. Izvleček naj ne vsebuje komentarjev in priporočil.
Povzetek vsebuje opis namena in metod dela ter povzame analizo oziroma interpretacijo rezultatov. V povzetku ne sme biti ničesar, česar glavno besedilo ne vsebuje.
6. Avtorji naj pod izvleček članka pripišejo ustrezne **ključne besede (5–7)**. Potrebni so tudi **angleški (ali slovenski) in italijanski prevodi** izvlečka, povzetka, ključnih besed, podnapisov k slikovnemu in tabelarnemu gradivu.
7. Zaželeno je tudi (originalno) **slikovno gradivo**, ki ga avtor posreduje v ločenih datotekah (jpeg, tiff) z najmanj 300 dpi resolucije pri želeni velikosti. Največja velikost slikovnega gradiva je 12x15 cm. Vsa potrebna dovoljenja za objavo slikovnega in arhivskega gradiva (v skladu z Zakonom o avtorski in sorodnih pravicah) priskrbi avtor sam in jih predloži uredništvu pred objavo članka. Vse slike, tabele in grafične prikaze je potrebno tudi podnasloviti in zaporedno oštevilčiti.
8. **Vsebinske opombe**, ki besedilo še podrobneje razlagajo ali pojasnjujejo, postavimo *pod črto*.
Bibliografske opombe, s čimer mislimo na citat – torej sklicevanje na točno določeni del besedila iz neke druge publikacije, sestavljajo naslednji podatki: *avtor, leto izida* in – če citiramo točno določeni del besedila – tudi navedba *strani*. Bibliografske opombe vključimo v glavno besedilo. Primer: (Pirjevec, 2007, 219) ali (Pirjevec, 2007).

Celotni bibliografski podatki citiranih in uporabljenih virov so navedeni v poglavju *Viri in literatura* (najprej navedemo vse vire, nato literaturo). Pri tem avtor navede izključno dela ter izdaje, ki jih je v članku citiral.

Popolni podatki o tem delu v poglavju Literatura pa se glasijo:

Pirjevec, J. (2007): "Trst je naš!" Boj Slovencev za morje (1848–1954). Ljubljana, Nova revija.

Če citiramo več del istega avtorja iz istega leta, poleg priimka in kratice imena napišemo še črke po abecednem vrstnem redu, tako da se navedbe med seboj razlikujejo. Primer: (Pirjevec, 2007a) in (Pirjevec, 2007b).

Bibliografska opomba je lahko tudi del vsebinske opombe in jo zapisujemo na enak način.

Posamezna dela v isti opombi ločimo s podpičjem. Primer:

(Pirjevec, 2007a; Verginella, 2008).

- 9. Pri citiranju arhivskih virov med oklepaji** navajamo kratico arhiva, kratico arhivskega fonda / signaturo, številko tehnične enote in številko arhivske enote.

Primer: (ARS-1851, 67, 1808).

V primeru, da arhivska enota ni znana, se dokument citira po naslovu v *opombi pod črto*, in sicer z navedbo kratice arhiva, kratice arhivskega fonda / signaturo, številke tehnične enote in naslova dokumenta. Primer:

ARS-1589, 1562, Zapisnik seje Okrajnega komiteja ZKS Koper, 19. 12. 1955.

Kratice razložimo v poglavju o virih na koncu članka, kjer arhivske vire navajamo po abecednem vrstnem redu. Primer:

ARS-1589 – Arhiv republike Slovenije (ARS), Centralni komite Zveze komunistov Slovenije (fond 1589).

- 10. Pri citiranju časopisnih virov** med tekstom navedemo ime časopisa, datum izdaje ter strani:

(Primorske novice, 11. 5. 2009, 26).

V primeru, da je znan tudi naslov članka, celotno bibliografsko opombo navedemo pod črto:

Primorske novice, 11. 5. 2009: Ali podjetja merijo učinkovitost?, 26.

V seznam virov in literature izpišemo ime časopisa / revije, kraj, založnika in periodo izhajanja:

Primorske novice. Koper, Primorske novice, 1963–.

- 11. Poglavje o virih in literaturi** je obvezno. Bibliografske podatke navajamo takole:

- Opis zaključene publikacije kot celote – knjige:

Avtor (leto izida): Naslov. Kraj, Založba. Npr.:

Šelih, A., Antić, G. M., Puhar, A., Renner, T., Šuklje, R., Verginella, M. & L. Tavčar (2007): Pozabljena polovica. Portreti žensk 19. in 20. stoletja na Slovenskem. Ljubljana, Tuma - SAZU.

V zgornjem primeru, kjer je avtorjev več kot dva, je korekten tudi citat:

(Šelih et al., 2007)

Če navajamo določeni del iz zaključene publikacije, zgornjemu opisu dodamo še številke strani, od koder smo navedbo prevzeli.

- Opis prispevka v **zaključeni publikaciji** – npr. prispevka v zborniku:

Avtor (leto izida): Naslov prispevka. V: Avtor knjige: Naslov knjige. Kraj, Založba, strani od-do. Primer:

Darovec, D. (2011): Moderna štetja prebivalstva in slovensko-hrvaška etnična meja v Istri. V: Darovec, D. & Strčić, P. (ur.): Slovensko-hrvaško sosodstvo / Hrvatsko-slovensko susjedstvo. Koper, Univerzitetna založba Annales, 129-142.

- Opis članka v **reviji**:

Avtor (leto izida): Naslov članka. Naslov revije, letnik, številka, strani od-do. Primer:

Čeč, D. (2007): Nasilne detomorilke ali neprištevne žrtve? Spreminjanje podobe detomora v 18. in začetku 19. stoletja. Acta Histriae, 15, 2, 415-440.

- opis ustnega vira:

Informator (leto pričevanja): Ime in priimek informatorja, leto rojstva, vloga, funkcija ali položaj. Način pričevanja. Oblika in kraj nahajanja zapisa. Primer:

Žigante, A. (2008): Alojz Žigante, r. 1930, župnik v Vižinadi. Ustno pričevanje. Zvočni zapis pri avtorju.

- opis vira iz internetnih spletnih strani:

Če je mogoče, internetni vir zabeležimo enako kot članek in dodamo spletni naslov ter v oklepaju datum zadnjega pristopa na to stran:

Young, M. A. (2008): The victims movement: a confluence of forces. In: NOVA (National Organization for Victim Assistance). [Http://www.trynova.org/victiminfo/readings/VictimsMovement.pdf](http://www.trynova.org/victiminfo/readings/VictimsMovement.pdf) (15. 9. 2008).

Če avtor ni znan, navedemo nosilca spletne strani, leto objave, naslov in podnaslov besedila, spletni naslov in v oklepaju datum zadnjega pristopa na to stran.

12. **Kratice** v besedilu moramo razrešiti v oklepaju, ko se prvič pojavijo. Članku lahko dodamo tudi seznam uporabljenih kratic.
13. Pri **ocenah publikacij** navedemo v naslovu prispevka avtorja publikacije, naslov, kraj, založbo, leto izida in število strani (oziroma ustrezen opis iz točke 10).
14. Prvi odtis člankov uredništvo pošlje avtorjem v **korekturo**. Avtorji so dolžni popravljeno gradivo vrniti v enem tednu. Širjenje obsega besedila ob korekturah ni dovoljeno. Druge korekture opravi uredništvo.
15. Za dodatna pojasnila v zvezi z objavo člankov je uredništvo na voljo.

UREDNIŠTVO

ISTRUZIONI PER GLI AUTORI

1. La rivista ACTA HISTRIAE pubblica **articoli scientifici originali e rassegne** relativi alla sfera degli studi umanistici, in particolare la storiografia. L'area geografica di base coperta dalla pubblicazione include l'Istria e la parte mediterranea della Slovenia, nonché tutti gli altri temi che si ricollegano al Mediterraneo in base a studi interdisciplinari e comparativi. Tutti gli articoli vengono recensiti. La recensione è completamente anonima.
2. La Redazione accetta articoli in lingua slovena, italiana, croata e inglese. Gli autori devono garantire l'ineccepibilità linguistica dei testi.
3. Gli articoli devono essere di lunghezza non superiore alle 36.000 caratteri senza spazi. Possono venir recapitati all'indirizzo di posta elettronica ActaHistriae@gmail.com oppure su supporto elettronico (CD) per posta ordinaria all'indirizzo della Redazione.
L'autore garantirà l'originalità dell'articolo e si impegnerà a non pubblicarlo altrove.
4. Ogni articolo deve essere corredato da: titolo, eventuale sottotitolo, nome e cognome dell'autore, denominazione ed indirizzo dell'ente di appartenenza o, in alternativa, l'indirizzo di casa, nonché l'eventuale indirizzo di posta elettronica. Tranne sigle e acronimi scrivere in minuscolo.
5. I contributi devono essere corredati da un **riassunto** e da una **sintesi**. Quest'ultima sarà più breve (max. 100 parole) del riassunto (cca 200 parole).
Nella *sintesi* si descriveranno brevemente i metodi e i risultati delle ricerche e anche i motivi che le hanno determinate. La sintesi non conterrà commenti e segnalazioni.
Il *riassunto* riporterà in maniera sintetica i metodi delle ricerche, i motivi che le hanno determinate assieme all'analisi, cioè all'interpretazione, dei risultati raggiunti. Si eviterà di riportare conclusioni omesse nel testo del contributo.
6. Gli autori sono tenuti ad indicare le **(5–7) parole chiave** adeguate. Sono necessari anche le **traduzioni in inglese (o sloveno) e italiano** della sintesi, del riassunto, delle parole chiave, delle didascalie, delle fotografie e delle tabelle.
7. L'eventuale **materiale iconografico** (originale) va preparato in formato elettronico (jpeg. / tiff) e consegnato in file separati alla definizione di 300 dpi a grandezza desiderata, purché non ecceda i 12x15 cm. Prima della pubblicazione, l'autore provvederà a fornire alla Redazione tutte le autorizzazioni richieste per la riproduzione del materiale iconografico ed archivistico (in virtù della Legge sui diritti d'autore). Tutte le immagini, tabelle e grafici dovranno essere accompagnati da didascalie e numerati in successione.

8. Le **note a piè di pagina** sono destinate essenzialmente a fini esplicativi e di contenuto. I **riferimenti bibliografici** richiamano un'altra pubblicazione (articolo). La nota bibliografica, riportata nel testo, deve contenere i seguenti dati: *cognome dell'autore, anno di pubblicazione* e, se citiamo un determinato brano del testo, anche le *pagine*. Ad es.: (Isotton, 2006, 25) oppure (Isotton, 2006).

I riferimenti bibliografici completi delle fonti vanno quindi inseriti nel capitolo Fonti e bibliografia (saranno prima indicate le fonti e poi la bibliografia). L'autore indicherà esclusivamente i lavori e le edizioni citati nell'articolo.

I dati completi sulle pubblicazioni nel capitolo Fonti e bibliografia verranno riportati in questa maniera:

Isotton, R. (2006): Crimen in itinere. Profili della disciplina del tentativo dal diritto comune alle codificazioni moderne. Napoli, Jovene.

Se si citano *più lavori dello stesso autore* pubblicati nello stesso anno accanto al cognome va aggiunta una lettera in ordine alfabetico progressivo per distinguere i vari lavori. Ad es.:

(Isotton, 2006a) e (Isotton, 2006b).

Il riferimento bibliografico può essere parte della nota a piè di pagina e va riportato nello stesso modo come sopra.

Singole opere o vari riferimenti bibliografici in una stessa nota vanno divisi dal punto e virgola. Per es.:

(Isotton, 2006; Massetto, 2005).

9. Le **fonti d'archivio** vengono citate nel testo, *tra parentesi*. Si indicherà: sigla dell'archivio - numero (oppure) sigla del fondo, numero della busta, numero del documento (non il suo titolo). Ad es.: (ASMI-SLV, 273, 7r).

Nel caso in cui un documento non fosse contraddistinto da un numero, ma solo da un titolo, la fonte d'archivio verrà citata *a piè di pagina*. In questo caso si indicherà: sigla dell'archivio - numero (oppure) sigla del fondo, numero della busta, titolo del documento. Ad es.:

ACS-CPC, 3285, Milanovich Natale. Richiesta della Prefettura di Trieste spedita al Ministero degli Interni del 15 giugno 1940.

Le sigle utilizzate verranno svolte per intero, in ordine alfabetico, nella sezione "Fonti" a fine testo. Ad es.:

ASMI-SLV – Archivio di Stato di Milano (ASMI), f. Senato Lombardo-Veneto (SLV).

10. Nel citare **fonti di giornale** nel testo andranno indicati il nome del giornale, la data di edizione e le pagine:

(Il Corriere della Sera, 18. 5. 2009, 26)

Nel caso in cui è noto anche il titolo dell'articolo, l'intera indicazione bibliografica verrà indicata *a piè di pagina*:

Il Corriere della Sera, 18. 5. 2009: Da Mestre all'Archivio segreto del Vaticano, 26. Nell'elenco Fonti e bibliografia scriviamo il nome del giornale. Il luogo di edizione, l'editore ed il periodo di pubblicazione.

Il Corriere della Sera. Milano, RCS Editoriale Quotidiani, 1876–.

11. Il capitolo **Fonti e bibliografia** è obbligatorio. I dati bibliografici vanno riportati come segue:

- Descrizione di un'opera compiuta:

autore/i (anno di edizione): Titolo. Luogo di edizione, casa editrice. Per es.:

Cozzi, G., Knapton, M. & G. Scarabello (1995): La Repubblica di Venezia nell'età moderna – dal 1517 alla fine della Repubblica. Torino, Utet.

Se *gli autori sono più di due*, la citazione è corretta anche nel modo seguente:

(Cozzi et al., 1995).

Se indichiamo una parte della pubblicazione, alla citazione vanno aggiunte le pagine di riferimento.

- Descrizione di un articolo che compare in un volume miscelaneo:

autore/i del contributo (anno di edizione): Titolo. In: autore/curatore del libro: titolo del libro. Luogo di edizione, casa editrice, pagine (da-a). Per es.:

Clemente, P. (2001): Il punto sul folklore. In: Clemente, P., Mugnaini, F. (eds.): Oltre il folklore. Roma, Carocci, 187–219.

- Descrizione di un articolo in una **pubblicazione periodica – rivista**:

autore/i (anno di edizione): Titolo del contributo. Titolo del periodico, annata, nro. del periodico, pagine (da-a). Per es.:

Miletti, M. N. (2007): La follia nel processo. Alienisti e procedura penale nell'Italia postunitaria. Acta Histriae, 15, 1, 321–342.

- Descrizione di una fonte orale:

informatore (anno della testimonianza): nome e cognome dell'informatore, anno di nascita, ruolo, posizione o stato sociale. Tipo di testimonianza. Forma e luogo di trascrizione della fonte. Per es.:

Predonzan, G. (1998): Giuseppe Predonzan, a. 1923, contadino di Parenzo. Testimonianza orale. Appunti dattiloscritti dell'intervista presso l'archivio personale dell'autore.

- Descrizione di una fonte tratta da pagina internet:

Se è possibile registriamo la fonte internet come un articolo e aggiungiamo l'indirizzo della pagina web e tra parentesi la data dell'ultimo accesso:

Young, M. A. (2008): The victims movement: a confluence of forces. In: NOVA (National Organization for Victim Assistance). (15. 9. 2008). [Http://www. trynova.org/victiminfo/readings/VictimsMovement.pdf](http://www.trynova.org/victiminfo/readings/VictimsMovement.pdf)

Se l'autore non è noto, si indichi il webmaster, anno della pubblicazione, titolo ed eventuale sottotitolo del testo, indirizzo web e tra parentesi la data dell'ultimo accesso.

La bibliografia va compilata in ordine alfabetico secondo i cognomi degli autori ed anno di edizione, nel caso in cui ci siano più citazioni riferibili allo stesso autore.

12. Il significato delle **abbreviazioni** va spiegato, tra parentesi, appena queste si presentano nel testo. L'elenco delle abbreviazioni sarà riportato alla fine dell'articolo.
13. Per quanto riguarda le **recensioni**, nel titolo del contributo l'autore deve riportare i dati bibliografici come al punto 10, vale a dire autore, titolo, luogo di edizione, casa editrice, anno di edizione nonché il numero complessivo delle pagine dell'opera recensita.
14. Gli autori ricevono le **prime bozze** di stampa per la revisione. Le bozze corrette vanno quindi rispedite entro una settimana alla Redazione. In questa fase i testi corretti non possono essere più ampliati. La revisione delle bozze è svolta dalla Redazione.
15. La Redazione rimane a disposizione per eventuali chiarimenti.

LA REDAZIONE

INSTRUCTIONS TO AUTHORS

1. The journal ACTA HISTRIAE publishes **original** and **review** scientific articles from the sphere of humanities, historiography in particular. The basic geographic areas covered by this publication are Istria and Mediterranean Slovenia, as well as other topics related to the Mediterranean on the basis of interdisciplinary and comparative studies. All articles are reviewed. The review process is entirely anonymous.
2. The articles submitted can be written in the Slovene, Italian, Croatian or English language. The authors should ensure that their contributions meet acceptable standards of language.
3. The articles should be no longer than 36,000 characters (without spaces). They can be submitted via e-mail (ActaHistriae@gmail.com) or regular mail, with the electronic data carrier (CD) sent to the address of the editorial board. Submission of the article implies that it reports original unpublished work and that it will not be published elsewhere.
4. The front page should include the title and subtitle of the article, the author's name and surname, academic titles, affiliation (institutional name and address) or home address, including post code, and e-mail address. Except initials and acronyms type in lower-case.
5. The article should contain the **summary** and the **abstract**, with the former (max. 100 words) being longer than the latter (c. 200 words).
The *abstract* contains a brief description of the aim of the article, methods of work and results. It should contain no comments and recommendations.
The *summary* contains the description of the aim of the article and methods of work and a brief analysis or interpretation of results. It can contain only the information that appears in the text as well.
6. Beneath the abstract, the author should supply appropriate **(5–7) keywords**, as well as the **English (or Slovene) and Italian translation** of the abstract, summary, keywords, and captions to figures and tables.
7. If possible, the author should also supply (original) **illustrative matter** submitted as separate files (in jpeg or tiff format) and saved at a minimum resolution of 300 dpi per size preferred, with the maximum possible publication size being 12x15 cm. Prior to publication, the author should obtain all necessary authorizations (as stipulated by the Copyright and Related Rights Act) for the publication of the illustrative and archival matter and submit them to the editorial board. All figures, tables and diagrams should be captioned and numbered.
8. **Footnotes** providing additional explanation to the text should be written at *the foot of the page*. **Bibliographic notes** – i.e. references to other articles or publications – sho-

uld contain the following data: *author, year of publication* and – when citing an extract from another text – *page*. Bibliographic notes appear in the text. E.g.: (Friedman, 1993, 153) or (Friedman, 1993).

The entire list of sources cited and referred to should be published in the section *Sources and Bibliography* (starting with sources and ending with bibliography).

The author should list only the works and editions cited or referred to in their article.

In the section on *bibliography*, citations or references should be listed as follows:

Friedman, L. (1993): Crime and Punishment in American History. New York, Basic Books.

If you are listing *several works published by the same author in the same year*, they should be differentiated by adding a lower case letter after the year for each item.

E.g.:

(Friedman, 1993a) and (Friedman, 1993b).

If the bibliographic note appears in the footnote, it should be written in the same way.

If listed in the same bibliographic note, individual works should be separated by a semi-colon. E.g.:

(Friedman, 1993; Frost, 1997).

9. When **citing archival records** *within the parenthesis* in the text, the archive acronym should be listed first, followed by the record group acronym (or signature), number of the folder, and number of the document. E.g.:

(ASMI-SLV, 273, 7r).

If the number of the document could not be specified, the record should be cited *in the footnote*, listing the archive acronym and the record group acronym (or signature), number of the folder, and document title. E.g.:

TNA-HS 4, 31, Note on Interview between Colonel Fišera and Captain Wilkinson on December 16th 1939.

The abbreviations should be explained in the section on sources in the end of the article, with the archival records arranged in an alphabetical order. E.g.:

TNA-HS 4 – The National Archives, London-Kew (TNA), fond Special Operations Executive, series Eastern Europe (HS 4).

10. If referring to **newspaper sources** in the text, you should cite the name of the newspaper, date of publication and page:

(The New York Times, 16. 5. 2009, 3)

If the title of the article is also known, the whole reference should be stated *in the footnote*:

The New York Times, 16. 5. 2009: Two Studies tie Disaster Risk to Urban Growth, 3.

In the list of sources and bibliography the name of the newspaper. Place, publisher, years of publication.

The New York Times. New York, H.J. Raymond & Co., 1857–.

11. The list of **sources and bibliography** is a mandatory part of the article. Bibliographical data should be cited as follows:

- Description of a non-serial publication – a book:

Author (year of publication): Title. Place, Publisher. E.g.:

Barth, F., Gingrich, A., Parkins, R. & S. Silverman (2005): *One Discipline, Four Ways*. Chicago, University of Chicago Press.

If there are *more than two authors*, you can also use et al.:

(Barth et al., 2005).

If citing an excerpt from a non-serial publication, you should also add the number of page from which the citation is taken after the year.

- Description of an article published in a **non-serial publication** – e.g. an article from a collection of papers:

Author (year of publication): Title of article. In: Author of publication: Title of publication. Place, Publisher, pages from-to. E.g.:

Rocke, M. (1998): *Gender and Sexual Culture in Renaissance Italy*. In: Brown, I. C., Davis, R. C. (eds.): *Gender and Society in Renaissance Italy*. New York, Longman, 150–170.

- Description of an article from a **serial publication**:

Author (year of publication): Title of article. Title of serial publication, yearbook, number, pages from-to. E.g.:

Faroqhi, S. (1986): *The Venetian Presence in the Ottoman Empire (1600–1630)*. *The Journal of European Economic History*, 15, 2, 345–384.

- Description of an oral source:

Informant (year of transmission): Name and surname of informant, year of birth, role, function or position. Manner of transmission. Form and place of data storage. E.g.:

Baf, A. (1998): *Alozij Baf, born 1930, priest in Vižinada. Oral testimony. Audio recording held by the author.*

- Description of an internet source:

If possible, the internet source should be cited in the same manner as an article. What you should add is the website address and date of last access (with the latter placed within the parenthesis):

Young, M. A. (2008): *The victims movement: a confluence of forces*. In: NOVA (National Organization for Victim Assistance). [Http://www.trynova.org/victiminfo/readings/VictimsMovement.pdf](http://www.trynova.org/victiminfo/readings/VictimsMovement.pdf) (15. 9. 2008).

If the author is unknown, you should cite the organization that set up the website, year of publication, title and subtitle of text, website address and date of last access (with the latter placed within the parenthesis).

If there are more citations by the same author(s), you should list them in the alphabetical order of the authors' surnames and year of publication.

12. The **abbreviations** should *be explained* when they first appear in the *text*. *You can also add a list of their explanations at the end of the article.*

13. The title of a **review article** should contain the following data: author of the publication reviewed, title of publication, address, place, publisher, year of publication and number of pages (or the appropriate description given in Item 10).
14. The authors are sent the **first page proofs**. They should be returned to the editorial board within a week. It is not allowed to lengthen the text during proof-reading. Second proof-reading is done by the editorial board.
15. For additional information regarding article publication contact the editorial board.

EDITORIAL BOARD

